

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
Історичний факультет

Ю. І. Гузенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА)
Частина I
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Миколаїв
2019

ББК 68(4Укр)

УДК 355:94(477)

Г 93

Рецензенти: Тригуб О. П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили
Бобіна О. В. – кандидат історичних наук, доцент, директор Гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова,

Рекомендовано до друку Вченою радою МНУ
імені В. О. Сухомлинського (протокол № від 2019 р.)

Гузенко Ю. І. Історія України (давня та середньовічна, ч. 1):
Г93 навчальний посібник / Ю. І. Гузенко. Миколаїв, 2019. 278 с.

Навчальний посібник дає змогу ознайомитися з основним змістом лекційних, тематикою семінарських занять, отримати завдання для індивідуальної та самостійної роботи, перевірити свої знання за допомогою контрольних робіт. Доступність та логічність викладу, чіткий понятійний апарат сприятимуть кращому засвоєнню навчального матеріалу з давньої та середньовічної історії України, що відповідає навчальній програмі.

ББК 68(4Укр)

УДК 355:94(477)

© Гузенко Ю. І., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
КОРОТКИЙ ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС	24
Тема 1. Поява людини й первісних форм співжиття на території України. Епоха міді-бронзи. Трипільська культура	24
Тема 2. Скіфо-сарматський світ. Античні держави Північного Причорномор'я.....	
Тема 3. Східні слов'яни у V - VIII ст.....	
Тема 4. Утворення та становлення Київської держави (IX - X ст.).....	50
Тема 5. Розквіт Київської Русі за Володимира Великого, Ярослава Мудрого та їх наступників.....	
Тема 6. Феодальна роздробленість Русі (XII - перша половина XIII ст.)....	99
Тема 7. Галицько-Волинська держава (40-і р. XIII - середина XIV ст.).....	
Тема 8. Культура Русі.....	
Тема 9. Політичний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)....	
Тема 10. Виникнення та становлення козацького стану (друга половина XV - XVI ст.).....	
Тема 11. Люблінська унія і утворення Речі Посполитої та перехід українських земель до складу Польщі.....	
Тема 12. Соціально - економічний розвиток та політичне становище Українських земель у XIV – першої половини XVI ст.....	
ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ.....	148
ГЛОСАРІЙ.....	163
ДОДАТКИ.....	171
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	209

ВСТУП

Мета курсу: вивчення політичного та соціально-економічного розвитку України у період з найдавніших часів і до початку XVIII ст., сприянню відродженню національної свідомості та духовності підростаючих поколінь.

Завдання курсу:

- розширення й поглиблення у студентів знань з історії України з найдавніших часів і до початку XVIII ст;
- розкриття процесів зародження, формування та еволюції українського народу з найдавніших часів і до початку XVIII ст.;
- відновлення славетних традицій українського козацтва, лицарського духу й доблесних козацьких звичаїв;
- вироблення бачення суспільних явищ минулого з позицій історизму;
- формування національної історичної свідомості.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- вміння розуміти суть, призначення й зміст гуманітарних наук, місця історії в системі гуманітарного знання, природи людського суспільства і ролі особи в його функціонуванні;

- здатність до толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних відмінностей між народами, різноманітності світу й людської цивілізації;
- спроможність формувати власну точку зору при оцінці минулих та сучасних подій;
- формулювати завдання, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
- застосовувати знання, уміння та особистий досвід у предметно-перетворювальній діяльності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- здатність брати на себе відповідальність, у сумісному ухваленні рішень, компетенцій, що стосуються життя у полікультурному суспільстві (розуміння відмінностей між представниками різних культур, мов і релігій, шанобливе ставлення до чужих традицій тощо).

II. Фахові:

- володіння базовими загальними знаннями з історії України з найдавніших часів і до початку XVIII ст.;
- володіти спеціальними знаннями з хронології;

- розглядати суспільні явища на теренах України в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;
- користуючись картами, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, регіональні особливості. основні тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них України з найдавніших часів і до початку XVIII ст.;
- ґрунтовне знання особливостей розвитку української культури з найдавніших часів і до початку XVIII ст.;
- здатність до самостійної інтерпретації історичних джерел та відображених в них історичних фактів, явищ, подій;
- здатність визначати роль людського фактора в новій історії України, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі з найдавніших часів і до початку XVIII ст., тенденції й напрями історичного розвитку;
- вміння вести дискусію, аргументувати, посилаючись на джерела, власну позицію;
- користуватися науковою термінологією;
- здатність до організації та проведення екскурсій, читанні лекцій, проведенні науково-освітніх заходів культурологічного спрямування;
- здатність проводити дослідження в галузі охорони і зберігання пам'яток української культури зазначеного періоду;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій нової історії України;

- вміння здійснювати критику історичних джерел, їх експертизу на предмет внутрішніх суперечностей;
- здатність до обґрунтування доцільності використання того чи іншого джерела інформації, вміння здійснювати перевірку достовірності фактів та критичний аналіз різних точок зору;
- здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з завданням, формуючи цю інформацію в обґрунтовану розповідь;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- здатність до аналізу отриманої інформації, формулювання висновків та узагальнень, знаходження основ для класифікації, проведення порівняльного аналізу, перевірки гіпотез, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків;
- використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії історичної задачі.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Лекція (від лат. «lectio» – «читання») – одна з основних форм навчальних занять у вищій школі, систематичне, послідовне усне викладення певного розділу навчальної дисципліни.

Лекція як спосіб подачі матеріалу має чимало переваг. Історія як наука відрізняється великою кількістю думок, підходів та способів вирішення наукових проблем. Поряд із положеннями, що визнаються всіма й не викликають сумнівів, існують і дискусійні питання та погляди. Розібратися у цих, часто протилежних, твердженнях студентові буває доволі складно. І саме лекція дає можливість викладачу зорієнтувати слухачів у темі, що розглядається, розкрити її найважливіші сторони, дати аналіз різних поглядів та теоретичних концепцій з проблеми, вказати найбільш значні наукові праці, присвячені зазначеній темі. Серед інших переваг лекції слід назвати безпосереднє спілкування студентів з досвідченими викладачами, котрі, як правило, самі є дослідниками.

Лекційне заняття – ефективний та емоційний спосіб передачі знань, що передбачає активну розумову діяльність студента. Головне його завдання – засвоїти сутність теми, що розглядається, вловити логіку міркувань лектора. Під час лекції студент має оцінити аргументацію та сформулювати власну думку про події, що вивчаються, співвіднести почуте з тим, що вже вивчено.

Під час лекційного заняття студент повинен конспектувати запропонований матеріал, що потребує певних умінь та навичок. Так, не слід намагатися записати все, що говорить викладач – це неможливо зробити, а лише призведе до порушення логіки сприймання матеріалу. Слід формувати свої думки лаконічно та власними словами, записуючи тільки найголовніше. Необхідно навчитися робити це на слух. Записи повинні бути стислими, логічно

зв'язаними, на зразок розгорнутого плану лекції. Схеми, таблиці слід вносити до конспекту обов'язково. Під час викладення матеріалу викладач виділяє особливо важливі моменти, які слід виділяти й у конспекті, використовуючи при цьому різні типи підкреслювань, виокремлень за допомогою кольору, різні позначки («важливо», «уточнити», «звернути увагу») та ін. У конспекті слід залишити береги, на яких пізніше можна дописувати уточнення, коментарі та доповнення. Використовуйте «червоний рядок» для виділення смислових частин у записах. Виробіть свою власну систему скорочень слів, що часто зустрічаються в тексті, або замінійте їх певними знаками. Це дасть час для уважного сприйняття та обдумування матеріалу лекції. Відразу ж після лекції намагайтеся переглянути записи і відновити пропущене, дописати недописане, доробити необхідні виділення.

ТЕМА 1. ПОЯВА ЛЮДИНИ Й ПЕРВІСНИХ ФОРМ СПІВЖИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. ЕПОХА МІДІ-БРОНЗИ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

План

1. Доба палеоліту
2. Епоха міді-бронзи

1. Доба палеоліту

Найдавніша історія людства поділяється на кілька епох. Першою з них був **палеоліт**, або давньокам'яна доба. Тривала ця епоха від 3 - 2,5 млн до 10 тис. років тому. В цей період людина створила суспільство, почало виготовляти перші знаряддя праці, одяг, навчилася добувати вогонь, споруджувати житла. В цей же період виникли релігія, мфологія, мистецтво.

Давньокам'яна доба поділяється на три періоди: палеоліт (від грецької «давній камінь»), мезоліт (середній камінь VIII - V тис. до н. е.) та неоліт (новий камінь VII - IV тис. до н. е.). Палеоліт в свою чергу поділяється на три періоди: ранній (3 млн – 150 тис. років тому); середній (150 - 35 тис. років тому); пізній (35 - 10 тис. років тому).

На теренах України перші люди з'явилися близько 1 млн років тому. Первісні стада архантропів ще нагадували людиноподібних мавп, але вже розвивалася звукова сигнальна система, зароджувалася мова. Поступово відбувається розподіл праці та подальший обмін продуктами між мисливцями та збирачами в середині общини.

Заселення Східної Європи відбувалося з Балкан та півдня Центральної Європи через територію України. Саме тому найдавніша стоянка архантропів на теренах України знаходиться в Закарпатті (Королеве). Стоянка знаходиться на пагорбі над річкою Тиса. На стоянці виявлено 14 культурних шарів, найнижчий з яких

датується близько 1 млн. років тому. Він містив галькові знаряддя – чопери, ручні рубила, скребла (див. додаток 1).

Серед пізніших стоянок на території сучасної України можна виділити наступні: Лука-Врублівецька (Хмельниччина), Амвросіївка (Донбас), Житомирська, Бодрак I - III, Шари, Чокмакли, Гаспра, Кара Куш I, III (Крим). Усього на теренах України знайдено понад 30 стоянок періоду раннього палеоліту. Архантропи вели кочовий спосіб життя та жили невеликими групами. Основним знаряддям праці був універсальний інструмент – ручне рубило. Їм можна було рубати, довбати, його можна було кидати тощо. Виготовляючи рубило людина поступово переходила до свідомої виробничої діяльності. В цей період створюються перші людські кровородинні об'єднання, виникають екзогамні порядки (заборона шлюбу в середині общини).

В добу **середнього палеоліту** (мустьєрська епоха) продовжується заселення України людьми. Похолодання змушувало людину навчитися виживати в нових кліматичних умовах. Близько 100 тис. років тому людини винайшли спосіб добувати вогонь. Поступово змінюється і зовнішній вигляд людини, з'являється неандерталець, більш схожий на сучасну людину. У сфері суспільного устрою відбуваються зміни. Так, у сфері харчування вводиться табу на канібалізм усередині колективу, укріпився зрівняльний розподіл їжі між членами общини. **Ендогамність** (шлюбні стосунки всередині общини) робила общину неандертальців самодостатньою, незалежною від контактів з сусідами. В той же час такі відносини руйнували біологічну пластичність та уповільнювали біологічну еволюцію популяції неандертальців що поступово привело до вимирання неандертальців. Цьому сприяли також конфлікти всередині

колективів породжені суперництвом між самцями, які мали велику фізичну силу, зброю та агресивний характер.

Стоянки неандертальців на теренах України були знайдені в печері Кіік-Коба в Криму, на Донеччині та в Закарпатті. В цей період починають закладатися основи духовного світу людини, зароджуються релігійні уявлення та вірування. З'являються елементи абстрактного мислення, людина робить перші витвори мистецтва – геометричний орнамент на кістках, контури людей та тварин.

Близько 35 тис. років тому на терених України завершилася доба середнього палеоліту. В цей час з'являється *Homo sapiens* (кроманьйонець), що прийшов до Європи з Близького Сходу. Але неандертальці продовжували мешкати у печерах Криму. Таке співіснування продовжувалося в Криму до 28 тис. років тому, коли неандертальці вимерли.

Було знайдено близько 200 стоянок цього періоду. Вони були залишені неандертальцями, що жили в Україні 130 - 28 тис. років тому. Багато їх разтошовано у печерах Криму: Кіік-Коба, Заскельне, Вовчий грот, Шайтан-Коба, Ак-Кая, Пролом, Кабазі та ін.

У печері Кіік-Коба (біля Сімферополю) було виявлено кістяк неандертальської жінки, багато крем'яних гостроконечників, скребла, ножі та ін. Жінка була похована у неглибокій ямі на правому боку у скорченій позі.

Заскельне – одна з стоянок неандертальців, у гротах Червоної балки біля мальовничої скелі Ак-Кая (поблизу м. Білогорськ). Знайдені кістки мамонтів, бізонів, диких коней та віслюків, гігантських та північних оленів, сайгаків. Також бул знайдені кістки кількох дітей та підлітків неандертальців та понад 3000 знарядь з кременю. Серед них гостроконечники, скребла, ножі.

Групи мустьєрських стоянок відомі також у Закарпатті (верхні шари Королеве, Рокосове), Подністров'ї (нижні шари Молодове I, V, Кормань IV), на Поділлі (Великий Глибочок, Пронятин), на Житомирщині (Рихта, Житомирська), у Надпоріжжі (Орел), Донбасі (Антонівка 1, 11, Курдюмівка, Званівка, Білокузьминівка). На стоянці Рихта було виявлено понад 11 тис. крем'яних виробів: нуклеусів, гостроконечників, скребел.

Пізній палеоліт характеризується суттєвими змінами в соціальних, економічних та духовних відносинах. Поступово люди почали переходити до осілого способу життя, починають споруджувати житла. Замість первісного стада з'являється родова община. Статеві відносини були винесені за межі общини, на зміну ендогамній праобщині *Homo sapiens* приніс **екзогамну** – цілковиту заборону шлюбів всередині колективу та шлюбні контакти з сусідніми общинами. Були усунуті негативні біологічні наслідки **інцесту** (кровозмішення).

Общини склалися з окремих сімей. Декілька общин утворювали плем'я. Сім'я нараховувала близько 5 - 7 осіб (батько, мати, кілька дітей, представники старшого покоління) та жила в окремому житлі. Чоловіки займалися полюванням, рибальством та обробкою каменю. Жінки доглядали за господарством, дивилися за дітьми, збирали рослинну їжу та займалися перевезенням майна під час кочування. У зв'язку з тим, що полювання було найважливішим заняттям, роль чоловіка мав вищий соціальний статус ніж жінка. Тому не має ніяких підстав стверджувати про існування матріархату. Лідерами общин були найкращі мисливці.

Община складалася з кількох сімей і мала свою мисливську територію, що поділялася між сім'ями. Община допомагала виживати при низькій продуктивності праці. Етнографи та археологи

вважають, що середня община складалася з 5 - 7 споріднених сімей та нараховувала від 25 до 40 осіб. Шлюби між членами споріднених сімей заборонялися (екзогамія). Дружин барали з сусідніх общин.

Групи сусідніх общин, що були об'єднані шлюбними стосунками об'єднувалися у племена. Можна було полювати на землях сусідньої общини, якщо з відти мали походження мати чи дружина. В той же час у разі необхідності слід було допомогати родичам із сусідньої общини. Все це формувало спільну матеріальну та духовну культуру племені. Утворюються перші етнічні спільноти – племенні об'єднання сусідніх общин з єдиною мовою та культурою. Густота розселення мисливців Європи не перевищувала одну людину на 100 км². Тому на теренах сучасної України у пізньому палеоліті могло мешкати не більше 5 тис. осіб.

Відбувався процес удосконалення знарядь праці. Люди виготовляли ножеподібні пластини, різці з каменю, наконечники списів тощо. Починають обробляти кістку та ріг. Це підвищувало продуктивність мисливства. Складається спеціалізація мисливських колективів. Основу господарства складало полювання на мамонтів, коней, північних оленів, песців, вовків. В духовному світі людини з'являються тотемізм, анімізм, фетишизм, магія.

На теренах України відомо понад 1000 пам'яток доби **пізнього палеоліту**. Стоянки цього часу мають вигляд окремих скупчень знахідок діаметром близько 10 м. у центрі яких перебувало житло. Такі об'єкти в археології прийнято називати господарсько-побутовими комплексами (ГПК). В них проживали окремі родини мисливців. Стоянки що були розташовані у вигідних місцях, біля шляхів міграції тварин, або біля родовищ кременю, мають чисельні культурні шари. Серед таких стоянок можна виділити наступні:

Амвросіївка (м. Амвросіївка, Донеччина), Мізін (с. Мізін, Чернігівщина), Межиріч (Канівщина), Добранічівка (Київщина).

В Амвросіївці були знайдені сотні розчленованих скелетів бізонів, кістяні наконечники списів, кремневі ножі. Мізінська стоянка датується 17 - 16 тис. років тому. Вона мала п'ять господарсько-побутових комплексів. Це були круглі житла обкладені кістками мамонтів й оточених господарчими ямами та вогнищами. Були знайдені наконечники списів із кістки, скребачки, проколки, наконечники дротиків, голки, молотки та ін. У Мізіні було знайдено витвори мистецтва з кістки мамонта: підвіски, браслети з орнаментом, стилізовані фігурки жінок з геометричним орнаментом. В одному із жител знаходилися п'ять великих кісток мамонтів, що мали орнамент, зроблений вохрою. Деякі вчені вважають, що це перші музичні інструменти.

Стоянка Межиріч розташована у місці, де р. Росава впадає у р. Рось і має чотири господарсько-побутові комплекси. Кожен з них мав каркасне житло діаметром у 5 м. обкладене кістками мамонтів (див. додаток 2). Як і на інших стоянках навколо жител були розташовані ями-сховища, вогнища, місця обробки шкур, каменю. Були знайдені наступні знаряддя праці: лоцила, молотки, шила, наконечники, проколки, скребачки а також витвір мистецтва – уламок бивня зі складним орнаментом та жіноча статуетка з орнаментом.

Аналогічні крем'яні матеріали знайдені і на стоянці Добранічівка (13 тис. років тому).

У період мезоліту, як і раніше, існувало три соціальні підрозділи: сім'я, община, плем'я. Але мезолітичним суспільством властива більш індивідуалізація способу життя. Сім'я певним чином у господарсько-побутовій діяльності відособлювалася від общини.

Це було зумовлено поширення індивідуальної мисловської зброї – луку та стріл.

В це період переважна частина Європи була вкрита лісами. Основою господарства людей було полювання. Полювали на лосів, оленів, кабанів та ін. Способами полювання були гін, загін, засідка, пастки (ями, петлі). Рибальство спочатку відіграло допоміжну роль, але зі зменшенням копитних наприкінці мезоліту, його значення зростало. Під час рибальства використовували наступні способи: биття острогами з човна або берегу, загати на річках з отворами для верш, ставні сітки та гачки. Для харчування використовували також і продукти збиральництва (ягоди, гриби, горіхи та ін.).

Мисливці мезоліту вели рухливий спосіб життя використовуючи для пересування використовувалися лижі, нарти, човни. В літку люди жили на берегах річок, восени перебиралися до лісу де будували зимове житло. Такий спосіб життя не дозволяв робити великих запасів, тому більшу частину м'яса з'їдали зразу після полювання. М'ясо могли варити або смажити. Жили люди у круглих житлах, зроблених з жердин та вкритих шкурами. Одяг складався зі шкіряної куртки, штанів та шкіряного взуття.

На теренах лістостпу півдня України спосіб життя первісних мисливців мав свої особливості. Так, наприклад, було поширено полювання на диких коней. У Надпоріжжі поряд із полюванням на тура значну роль відіграло рибальство. В межах території сучасної України, а саме у Поліссі, Гірському Криму, Надпоріжжі, на Одещині знайдено тисячі стоянок мезоліту. Стоянки складаються з невеликих стоянок окремих сімей. В літку родини проживали у невеликих житалах, а взимку 2 - 4 родини жили у напівземлянках до 10 м. діаметром. Такою була стоянка Ігрень 8 (м. Дніпро). Тут було

10 круглих напівземлянок діаметром 6 - 10 м. заглиблених до одного метру у землю. Зверху вони перекривалися дерев'яними каркасами та дахом з очерету. На місці стоянки знайдені кістки турів, оленів, кабанів, птахів, риби а також кремневі та кістяні знаряддя праці. Стоянка датується 8 тис. роками тому. Стоянка «В'язівка 4а» (м. Лубни) мала п'ять напівземлянок, діаметром до 7 м. і датується 9 тис. років тому. Мирне – велике поселення березі р. Дракулі на Одещині мешканці якого переважно займалися полюванням на турів і диких коней.

Кримські печери постійно приваблювали первісних людей і тому мають багато культурних шарів, що відносяться до різних мезолітичних культур. Такими стоянками є Фатьма-Коба, Заміль-Коба, Алимівський навіс, навіс Шан-Коба, Буран-Кая, Сюрень, Шпан-Коба та ін.).

Археологами досліджені також і колективні могильники цього періоду поблизу сіл Волоське та Василівка, на березі Дніпра, у Надпоріжжі. Волоський могильник складався з 19 скорчених поховань, Василівський з 24 скорчених, а Василівка III з 34 скорчених і сім випростаних кістяків. Серед похованих, переважали чоловіки, деякі були вбиті метальною зброєю.

В наступний період, **неоліт** зародилося і набуло поширення відтворювальне господарство (землеробство та скотарство), відбулася неолітична революція. Засвоївши ефективні способи добування харчових продуктів, людина стала менше залежити від природних чинників, що привело до суттєвого зростання кількості людей. Відтворювальне господарство зародилося 10 тис. років тому на Близькому Сході. Його появі сприяли несприятливі кліматичні умови та поширення луку зі стрілами, що разом сокотило кількість промислових тварин. Мисливство почало втрачати здатність

забезпечувати людей їжею і люди стали шукати інші засоби харчування. Так, збираючи дикі злаки, жінки поступово перейшли до їх вирощування, чоловіки почали утримувати в загорожах добутих під час полювання диких кіз, ягнят. Так зародилося землеробство та скотарство. Приготування каші та збереження збіжжя потребувало водостійкого керамічного посуду, що став археологічною ознакою неолітичних пам'яток. Археологічні культури неоліту в Україні відрізнялися формою та орнаментом глиняного посуду. Кераміка періоду неоліту випалювалася на вогнищі, мала просту форму та гостре дно. Поступово люди переходили до осілого способу життя, зростала їх кількість. Відбувався процес розселення на інші території. Так, у VII тис. до н. е. переселенці досягли півночі Балкан і сформували середньодунайську неолітичну спільноту, представники якої пізніше просунулися далі на Схід до річок Пру, Дністр, Південний Буг. У цьому ж тисячолітті сформувалася найдавніша неолітична культура України – буго-дністровська. Близько 5 тис. років до н. е. на теренах Європи та України існували два первісні світи: превласнювальне господарство (мисливці-автохтони) панувало в лісовому Поліссі та на Сході України, відтворювальне господарство (мотичне землеробство та скотарство) було поширене у Подунав'ї на Правобережжі. На півдні України неоліт закінчився у V тис. до н. е., на півночі – у III тис. до н. е. В період палеоліту територія України розвивалася як органічна частина Європи.

2. Епоха міді-бронзи

Доба енеоліту на теренах України датується серединою VI - IV тис. до н. е. Найхарактернішою археологічною культурою енеоліту була Трипільська культура або культурою Трипілля-Кукутені (бл. 5400 - 2750 до н. е.). Назва походить від с. Трипілля на Київщині

поруч з яким восени 1897 р. Вікентій Хвойко виявив першу пам'ятку цієї культури. Трипільська культура займала величезну територію, яка зараз входить до складу таких країн як України, Румунія та Молдова. На території України відомо понад 2300 пам'яток трипільської культури розташованих в межах від Прикарпаття на заході до Дніпра на сході. Трипільська культура належить до цивілізації Давньої Європи, яка представляє давніх хліборобів Балкан, Подунав'я та Центральної Європи. Трипільці проживали у протомістах площею 100 - 450 га. (Трипілля, Веселий Кут, Миропілля, Володимирівка, Білий Камінь, Майданецьке, Доброводи та ін.). Поселення мали складне планування, кругову структуру, укріплення та склалися з житлових, господарчих і храмових споруд. Населення деяких з них могло сягати понад 10 тис. осіб. Такі трипільські протоміста існували протягом II - III тис. до н. е. Зараз відомо понад півтори сотні селищ різної площі.

Серед протоміст можна виділити Тальянку, що мало площу близько 450 га і є найбільшим в Європі (датоване між 3700 - 3500 до н. е.). Довжина поселення близько 3 км, ширина – в середньому 1,5 км. Кількість будинків – близько 2700. Житла розташовувалися групами по чотири споруди. Скоріше за все, кожен будинок містив одну родину, група слугувала житлом для великої сім'ї. Житла мали довжину від 7 до 20 м і ширину від 4,5 до 6 м. Деякі з них були двоповерхові. Перший поверх служив господарським приміщенням, другий був житловим. Стіни першого поверху робили у вигляді дерев'яного зрубу, другого – зі стовпової конструкції, обплетеної лозою та обмащеною з двох боків глиною. Стіни прикрашали малюнками зробленими мініаральними фарбами. Дахи були двосхилими а вхід у будинок розміщувався з його торця. Обігрів житла здійснювався як відкритим вогнищем та і купольними пічами.

Майданецьке поселення (перша пол. 4 тис. до н. е.) також є одним з найбільших енеолітичних поселень того часу і знаходиться біля с. Майданецьке Тальнівського р-ну Черкаської області. Поселення мало близько 2 тис. будівель та до 10 тис. мешканців що займалися хліборобством, скотарством, різноманітними ремеслами.

У трипільських протомістах будинки споруджувалися впритул один до одного, утворюючи таким чином дві лінії укріплень. Перша лінія оточувала центр, друга знаходилася від першої на відстані польоту стріли. Укріпленні будувалися масштабними – цитадель Майданецького поселення була довжиною в 1 км, в Тальянках сягала 3,5 км.

Деякі споруди трипільців мали гігантські розміри – 60 на 20 м та загальну площу 1200 квадратних метрів. Це найбільші споруди того часу у Європі. Дослідники вважають, що це були своєрідні храми.

Раз на 50 - 70 років трипільці залишали свої поселення і переселялися в інше місце, перед цим спалюючи свої будинки. Можливо це був своєрідний ритуал покидання свого колишнього поселення. Вважалося, що вогонь переносив в інший світ споруди з посудом та харчами, що могли знадобитися предкам у потойбічному світі. Така жертва могла забезпечити процвітання на новому місці. Ця традиція проіснувала понад дві тисячі років.

Посуд розписували мінеральними фарбами за допомогою пензлів різної ширіни. З часом стилі розпису змінювалися, скорочувалася кількість фарб. Специфічними виробами з кераміки є моделі будівель, саней, стільців, сокир тощо.

Для виготовлення знарядь праці та зброї трипільці використовували камінь, кістку або ріг. Усього використовувалося понад 150 видів мінеральної сировини. Добували мідь на Волині та в

Подністров'ї та виготовляли з неї знаряддя праці, зброю, прикраси. Для виготовлення тканин використовували вертикальний ткацький верстат. Орнаменти являють собою знакову систему для ритуалів.

Трипільці мали досить складний пантеон – дослідники виділили понад півтора десятка антропоморфних образів, яким приносили різні жертви. Відбувалося поклоніння богам у відповідний час в різних місцях: у житлах, громадських спорудах, навіть під відкритим небом – відомі так звані «ландшафтні святилища», для яких використовували особливі ділянки на берегах рік, «священні гаї» тощо. Іноді обряди проводилися у печерах. Як приклад можна навести печеру Вертеба (Тернопільщина) в якій були знайдені жертвний посуд, статуетки, а також поховані людські кістки. Під час обрядів використовували спеціальний посуд, що мав вигляд тварин, або людей. Потім цей посуд розбивали, а його частини використовували у житлах як оберіги.

Обряди та ритуали трипільців не обходилися без музичного супроводу і танців, зображення яких збереглося на мальованому посуді. Взагалі символіка зображень на посуді та статуетках була зрозумілою трипільцям, що проживали від Карпат до Дніпра. Ці символи були засобом передачі інформації та засобом спілкування з вищими силами. Кількість символів сягала кількох сотен.

На території України в різні часи проживало від 400 тис. до мільйона трипільців.

Основою економіки трипільської культури було вирощування злакових і тваринництво. Вирощували ячмень, пшеницю та інші злаки. Великі пасовиська давали можливість випасати худобу, ліси полювати, річки добувати рибу.

Криза економіки, що була викликана змінами в екології у IV - III тис. до н. е привела до кризи. Вона змусила людей поступово

відмовитися від деяких традицій (перестали спалювати житла із численними дарами, виготовляти керамічні статуетки).

В бронзову добу (XX до Х - IX ст. до н. е.) набувають поширення виробу з бронзи (сплав міді з оловом, миш'яком, свінцем) – першого штучно отриманого людиною металу. До переваг бронзи можна віднести її легшу, у порівнянні з міддю, плавкість та кращу міцність. В цей період терени України входили до складу Циркумпонтійської металургійної провінції, а пізніше – Євразійської та Європейської металургійних провінцій. Проникнення цього металу на терени України пов'язують з носіями трипільської культури.

Розвиток металургії та поява великої кількості металевих знарядь праці сприяли розвитку усього господарського комплексу та зростання продуктивності праці. Удосконалюється зброя – бойові сокири і стріли з наконечниками. З'являється лучник-вершник, що в свою чергу, збільшує військову активність. Починається процес активних взаємовідносин різних етнічних груп на теренах України. Прехід частини населення Північного Кавказу в Приазов'я формує тут **ямну або катакомбну культуру**.

Зміна кліматичних умов змінила форми господарювання. В лісостеповій зоні України, замість землеробства населення починає займатися скотарством. В той же час носії сабатинівської культури в південно-західних частинах степової зони розвивають землеробство. Головним знаряддям праці залишається мотика. З появою возів з'являються упряжні тварини – воли.

Бурхливий розвиток скотарства за рахунок землеробства у бронзову добу спричинив до деградації суспільства, яке обрало екстенсивний шлях розвитку. Спостерігався процес занепаду ремесел, спрощував ся побут. Кераміка цього періоду за всіма

показниками поступається трипільській. Але поступово значення землеробства відродилося. Цьому сприяли вміння відновлювати родючість ґрунту та застосування металевих знарядь праці.

В суспільній галузі для землеробсько-скотарських суспільств були характерні соціальна ієрархія, суспільна та майнова диференціація, підвищення ролі центру та вождя. Суспільна структура бронзової доби мала наступні елементи: сім'я, громада, патронімія, плем'я, союз племен. Відбувається розпад великих сімей та поява малих (чоловік, дружина, діти), що було пов'язано з засобом ведення господарства та зникненням потреби у постійній спільній діяльності. Мала сім'я перетворювалася на основного виробника продукції, що сприяло відособленню власності і виникненню майнової, а пізніше і соціальної нерівності. Зростання кількості воєн та їх ролі сприяло утворенню **союзів племен**. Поступово виділялася знать, яка посідала панівне становище в суспільстві. Союзи племен були формою етносоціальної організації та організації влади.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть археологічні стоянки епохи палеоліту.
2. Визначіть форми соціальної організації епохи палеоліту
3. Назвіть хронологічні рамки неоліту
4. Визначіть головні процеси, що відбувалися в суспільній, господарській, культурній сферах на території України в період палеоліту
5. Назвіть головні риси господарського та культурного життя мідного віку та епохи бронзи.
6. Визначіть головні ознаки трипільської культури

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 504 с.

2. Безпалов М. Є., Бут О. М., Добров П. В., Шабельніков В. І. Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Донецьк : Видавництво ДонНУ, 2004.
3. Бойко О. Історія України. Київ : Академвидав, 2007.
4. Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. Київ : Либідь, 1996.
5. Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998.
6. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. 305 с.
7. Бурдо Н., Відейко М. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків, Фоліо, 2007.
8. Винокур І. С, Телегін Д. Я. Археологія України. Київ, 2008. 498 с.
9. Гладких М. І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України. Київ: НМК ВО, 1991. 44 с.
10. Давня історія України: В 3 т. Київ, 1997 - 2000. Т. 1. 560 с., Т. 2. 496 с., Т3. 695 с.
11. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П. П. (керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. Київ : Либідь, 1994.
12. Деревянко А. П., Маркин С. В., Васильев С. А. Палеолитоведение. Введение и основы. Новосибирск : Наука, 1994. 288 с.
13. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага : Артия, 1983. 560 с.
14. Енциклопедія трипільської цивілізації, Київ : Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1 - 2. 704 с.
15. Заєць І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця : Тезиис, 2001. 184 с.
16. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев : Наукова думка, 1989. 176 с.
17. Зализняк Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. освіти. Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ : Вища шк., 1999. 262 с.

18. Залізняк Л. Л. Передісторія України X - V тис. до н. е. Київ, 1998. 307 с.
19. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.
20. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма. Киев : Наукова думка, 1993. 225 с.
21. Котова Н. С. Неолитизация Украины. Луганск, 2002. 268 с.
22. Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Київ : Вид-во КНТ, 2007. 306 с.
23. Сегеда С. П. Антропология: навч. посіб. для студентів гум. спец. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2001. 327с.
24. Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. Киев : Наукова думка, 1982. 176 с.
25. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. НАН Украины, Ин-т археологии. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. 463 с.
26. Телегин Д. Неолитические могильники мариупольского типа. Киев : Наукова думка, 1991. 96 с.
27. Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). Вінниця : Нова книга, 2005. 208 с.
28. Чабай В. П. Средний палеолит Крыма. Киев : Київ: Шлях, 2004. 324 с.

ТЕМА 2. СКІФО-САРМАТСЬКИЙ СВІТ. АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

План

1. Скіфи: походження, побут, військова справа, релігія
2. Сармати
3. Античні держави Північного Причорномор'я

1. Скіфи: походження, побут, військова справа, релігія

Назва «скіфи» походить з грецької мови. З грецької слово «скіф» перекладалося, як «похмурий, недобррозичливий», було близьким за значенням до слова «варвар». Самоназва скіфів – саки (від іранського слова «олень»). Перекочувавши зі степів Прикубання й Північного Кавказу, скіфи з'явилися на теренах України у першій половині VII ст. до н. е.,

Перша згадка про скіфів з'являється у асирійському джерелі, приблизно 674 р. до н. е. Ассирія страждала від нападів кочівників які прийшли з північної країни Ішкуза. Точної причини переселення скіфів не виявлено, вчені вважають, що нею може бути вбивство скіфської верхівки лідійським царем Кіаксаром у VII ст. до н. е. і позбавлені вождів скіфи змушені були перекочувати до Північного Причорномор'я. На цих теренах скіфам вдалося за нетривалий термін витіснити кіммерійців і продовжувати розширювати підконтрольні їм землі в західному напрямку. У VI ст. до н. е. центр скіфського союзу переміщується до Нижнього Подніпров'я. У V – IV ст. до н. е. у скіфів утворюється держава – Велика Скіфія з монархічною формою правління, що мала межі від Дунаю до Дону і на таку ж відстань на північ від Чорного моря.

За Геродотом, скіфське суспільство ділилося на наступні класи:
скіфи-кочівники (степові райони на схід від Дніпра);
царські скіфи (Приазов'є та степовий Крим);

скіфи-орачі (лісостепова зона Правобережжя);
осілі скіфи-землероби (Лівобережжя Дніпра).

Панівне положення в суспільстві посідали царські скіфи, інші племена й етноси Скіфії були змушені постійно сплачувати їм данину.

Захоплюючи нові землі, скіфи змушували місцеве населення до сплати данини. У близьких до грецьких полісів територіях проживали скіфи-калліпіди – змішане скіфсько-грецьке населення. VI ст. до н. е. відбулися перші спроби об'єднання скіфських племен під час вторгнення перського царя Дарія. У 679 - 585 рр. до н. е. скіфи здійснили ряд завойовницьких походів у Передню Азію, де зруйнували столицю Ассирії Ніневію, захопили території Мідії, Сирії, Палестини, взяли викуп з Єгипту, вторглися в Індію.

У скіфів воїнами були усі дорослі чоловіки і більшість жінок. Верхівку скіфського суспільства складала військова скіфська знать на чолі з царями. До неї належали військові вожді, царські дружинники. Основна дорослого населення – воїни та хлібороби або скотарі – рядові общинники. Цар очолював військо, був верховним суддею. Але це не була абсолютна монархія: найважливіші справи обговорювалися і вирішувалися на народних зборах.

Найвищого розвитку Велика Скіфія досягла у IV ст. до н. е. за правління царя Атея. Йому вдалося підкорити усі скіфські землі від Дунаю до Дону. Скіфи вели активну торгівлю з грецькими колоніями Ольвією, Херсонесом, Тірою, Пантікапеєм, а також з Македонією, Істрією, римськими провінціями. Продавали їм продукти скотарства, молоко та м'ясо, натомість отримуючи хліб, вино, олію та інші товари. В античних містах-державах Північного Причорномор'я існували ювелірні майстерні, що виконували

замовлення багатих скіфів. Було започатковано карбування скіфської монети.

У IV ст. до н. е. скіфи вели розпочали боротьбу з Македонією за вплив на Балканах та у південно-західному Причорномор'ї. Але у вирішальній битві (339 р. до н. е.) вони були розбиті. У бою загинув і 90-річний Атей. Починається поступовий занепад Великої Скіфії і у III ст. до н. е. вона припинила своє існування. Скіфи відійшли до Криму і створили Малу Скіфію зі столицею в Неаполі Скіфському (біля Сімферополя). У II ст. до н. е. скіфи були остаточно розгромлені сарматами, готами та іншими племенами.

Причини занепаду скіфів:

- асиміляція іншими народами;
- ослаблення скіфського війська з причини скорочення чисельності населення;
- генетичне виродженням етносу.

Скіфи розчинилися у інших племенах, у тому числі й слов'янських. Спочатку вони були виключно кочовиками, але поступово перетворилися на напівкочовий народ, займаючись одночасно кочовим скотарством та землеробством. Скіфи розводили волів, овець, коней, кіз. Жили у кибитках, що мали 4 або 6 колес. В них їздили жінки та діти, зберігалось майно. Майнове становище скіфів визначалося кількістю поголів'я худоби. Скіфи займалися ремеслами и промислами, вміли виготовлювати глиняний посуд, обробляти чорні та кольорові метали. Основними продуктами харчування були м'ясо та кобиляче молоко. З останнього скіфи виготовляли кисломолочні продукти: сир, масло.

Основою скіфського життя завжди залишалася війна. Скіфи наводили жах на усі народи що їх оточували. З самого малку скіфи починали їздити верхи і вчитися бою вверхі. Основу скіфського

війська складала легкоозброєна піхота. Головною ударною силою були важко озброєні вершники, захищених обладунками та щитами. Скіфи були чудовими лучниками, добре володіли коротким мечем. Скіфське суспільство на перше місце ставило військову звитягу. Якщо воїнові не вдалося вбити ворога в бою і принести його голову вождеві, то він не мав права брати участь у поділі здобичі. Більш того, на щорічні свята запрошували тільки тих воїнів, які мали на своєму рахунку вбитих ворогів. Вони отримували у якості нагороди два келихи з вином, купленим у греків. Той, хто не міг пренести на свято жодної ворожої голови, міг бути на святі але брати участі у його церемоніях не мав права.

Жорстокість до ворогів у скіфів не мала меж. Геродот згадує про скіфську моду на вироби з людської шкіри та кісток: рукавиці, колчани для стріл, куртки, чаши з людських черепів. Причому останні виробляли не тільки з ворожих черепів, але і з черепів родичів, вбитих під час судових поєдинків. Подібні трофеї вважалися ознакою військової доблесті. Військова міць скіфів змушувала сусідні народи сплачувати їм данину та заключати мирні угоди.

Релігійні вірування скіфів були пов'язані з явищами природи. На чолі пантеону кочівників стояла богиня Табіта. Існував бог-батько Папай (аналог грецького Зевса), бог війни, бог коней та інші.

У лікуванні хвороб прості члени суспільства покладалися на народні методи – трави та заговори. Якщо ж хвороба застала можновладну людину, вважалося, що хтось із племені дав неправдиву клятву перед богами. Вилікувати вождя можна, якщо вбити того, хто винний перед богами.

Геродот надає відомості про скіфського бога війни. Його репрезентував меч. Його алтар – велика гора хмизу до якої

встромляли древній залізний меч – акінак. Перед вівтарем скіфи приносили жертви – тварин та людей. Так, наприклад, за скіфським звичаєм в жертву богу війни приносили кожного сотого полоненого.

За скіфськими віруваннями, після смерті людина відправляється в підземний загробний світ, де буде жити стільки ж, скільки жила на цьому світі, а потім знову відродиться. Саме тому в могилах підлітків або немовлят дуже мало їжі та предметів, які скіфи вкладали у поховання для користовування померлим у тому світі.

Після смерті скіфського царя обмазували запашними травами, клали на віз і 40 днів возили по всіх скіфських землях, згодом ховали у задалегідь приготованому кургані. Рядові скіфи горювали і завдавали собі фізичних страждань – різали вуха, руки тощо. Виконувався також особливий ритуал: вбивали 50 кращих коней і 50 найкрасивіших юнаків. Юнаків прив'язували до коней та встановлювали навколо кургану загиблого монарха.

Разом з чоловіком обов'язково ховали його дружину і коня. Якщо помирав заможний скіф, то в загробний світ разом з померлим відправляли кухаря, слуг та інших. Крім найближчих людей до загробного світу зі скіфом відправляли запаси провіанту, сідла, зброю, коштовний посуд, прикраси та інше. Скіфи мали спеціальне місце для поховання царів – долину Герри, точне місце розташування якої невідоме.

Серед найвідоміших скіфських курганів – Товста Могила на Дніпропетровщині, Солоха біля с. Велика Знаменка на території Запорізької області, Чортмлик – недалеко від м. Нікополя Дніпропетровської області.

2. Сармати

У III ст. до н. е. у поволзько-приуральських степах сформувався союз племен, який античні автори називали «сарматами». До цього

союзу входили іракомовні племена, роксолани, сіраки, язиги, аорси та алани. Назва «сармат» походить від слова «саоромант» – «підперезаний мечем».

За Геродотом сармати походять від скіфів та амазонок, проте погано знають мову своїх пращурів і тому «савромати розмовляють скіфською мовою, яка здавна є зіпсованою». Батьківщиною сарматів були степи Нижньої Волги та Уралу. Історики виділяють три періоди в історії сарматів. Першим був Савроматський, що тривав з VII до IV ст. до н. е., другий, Прохорівський або ранньосарматський – III - II ст. н. е., третій, або Аланський або пізньосарматський, продовжувався з II до IV ст. н. е.

З III ст. сармати просуваються на території, що раніше були заселені скіфами, проте через зміни клімату вони мали покинути ці місця. Міжріччя Дніпра і Дунаю сарматські племінні союзи захопили трьома хвилями.

Сарматське плем'я роксоланів почало здійснювати набіги на римські володіння. Згодом до них приєднуються аорси і тиск на території Римської імперії посилюється. Також сармати здійснювали військові походи на грецькі поліси Північного Причорномор'я та на Боспорське царство. Після приходу аланів тиск на Римську імперію стає таким значним, що починається так звана Сарматська війна.

Сармати просувалися також і на північ – до Середнього Подніпров'я. Там вони зустріли праслов'янські племена антів, з якими частково асимілювалися. У III ст. н. е. на сарматські землі приходять готи, розбивають сарматів та руйнують їхнє місто Танаїс. На місці колишніх сарматських володінь утворилось готське королівство Гетика.

У 372 р. н. е. плем'я аланів було розбите гунами, що призвело до втрати сарматами панівного становища у Північному

Причорномор'ї. Залишки сарматів були вимушені перекочувати на захід та розчинитися у інших народах. Частина аланів відійшла до передгір'їв Кавказу, зберігшись до наших днів у складі осетинського етносу.

Сарматське суспільство переживало перехідний етап від родоплемінних відносин до ранньокласових. Але, на відміну від скіфів, сармати так і не змогли створити власної держави, залишаючись конфедерацією племінних союзів. Проте сармати перевершили скіфів у військовій справі, застосувавши нову для того часу атаку клином важко озброєної кінноти, що мала довгі списи. Таку атаку не могли стримати навіть добре дисципліновані римські легіони. Розвиток сарматського військового мистецтва мав два етапи:

з III до I ст. до н. е. сарматське військо складалось з легкої кінноти та піхоти;

з I ст. н. е. сармати стали використовувати важку кінноту – катафрактаріїв, що були закуті у обладунок і мали на озброєнні довгі списи та мечі.

Сармати були кочовими скотарями, тому вони не мали власного виробництва багатьох видів продукції, а саме: вина, хліба, зброї та предметів розкоші. Все це надходило до них через грабунок або торгівлею з іншими племенами.

Сармати справили значний вплив на побут, мову й культуру місцевого населення, а також сусідніх слов'янських племен, на економіку й життя міст Північного Причорномор'я.

Сарматський одяг дуже нагадував скіфський. Чоловіки носили плащі з застібкою-фібулою на плечі, а жінки вдягали довгий одяг, поділ та комір якого обшивали бісером. Популярними серед сарматів були прикраси – намиста, підвіски, амулети.

Ювелірне мистецтво сарматських племен було також дуже схожим на скіфський тваринний стиль. На прикрасах зображували вовків, ведмедів.

Писемних свідчень про вірування цих кочівників практично немає, тому одностайності вчених в цьому питанні немає. У сарматських віруваннях прослідковуються риси політеїзму. Вони поклонялись богу війни, вогню, сонцю, а також коню – настільки великим було значення цієї тварини у житті сарматів.

3. Античні держави Північного Причорномор'я

Значний вплив на побут і культуру, суспільні відносини скіфів та сарматів здійснювали античні міста-держави, що почали виникати у VII ст. до н. е. в Криму та в Північному Причорномор'ї. На території України вони проіснували близько тисячі років. Спочатку тут створювали тимчасові поселення пірати, які торгували рабами і грабували купецькі кораблі. У VI ст. до н. е., зросла кількість населення в Греції, орної землі вже не вистачало, почалися проблеми з продуктами. Колонізація розпочалася в V ст. до н. е. У пошуках землі частина населення покидала батьківщину, шукаючи вільні родючі території та засновувала там поселення. У цей час тривали греко-перські війни а також війни між грецькими державами. У самих містах йшла боротьба між аристократами та демосом. Переможені або люди, які не хотіли брати участь у цих кривавих сутичках також переселялися на інші території. Виникали колонії і як купецькі факторії – тимчасові укріплення з ринком і складами. Поступово вони перетворювалися на міста-держави. Місцевих жителів греки називали «варварами».

У переважній більшості переселенці були вихідцями з малоазійських міст – Мілета, Галікарнаса, Пергама. Перше поселення колоністи створили на острові Березань і назвали його

Борисфенідою. Слідом за ним виникли колонії, що з часом перетворилися на міста-держави (поліси). Це Тіра (на місці сучасного Білгорода Дністровського), Ольвія (на Бузькому лимані), Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Місто Херсонес («півострів», у межах сучасного Севастополя) заснували вихідці дорійської колонії Гераклеї Понтійської. Через греків-колоністів місцеві племена, які жили північніше, долучалися до здобутків античної цивілізації.

Мешканці полісів займалися землеробством, скотарством, виноградарством, садівництвом. Вони були рибалками, ремісниками, купцями. У Херсонесі, Ольвії та Пантікапеї збудували акрополі, чисельні господарські споруди, храми, театри та спортивні школи-гімназії. Майстри кераміки виготовляли амфори, піфоси, вази, побутовий посуд. Греки були вправними митцями з виготовлення металевих речей, зброї, а також талановитими ювелірами.

Колоністи були посередниками у торгівлі Еллади зі скіфами, сарматами та іншими племенами. З Греції вони вивозили вироби ремесла, вино, зброю, олію. До Греції везли рибу, хутра, рабів, збіжжя. Важливу роль у житті колоністів відігравав рибний промисел. Рибу споживали самі й вивозили до Греції. У Херсонесі знайдено великі цистерни для її соління. За містами знаходилися поля та пасовиська для корів, кіз, овець, свиней, коней, ослів.

Центром кожного грецького міста була агора – торгова площа. Карбувалися власні гроші – монети з міді, бронзи, срібла і золота. Ольвія також виготовляла гроші для скіфських і сарматських царів. Міста мали бруковані вулиці, каналізацію, водогін. За міськими мурами розташовувалося «місто мертвих», некрополь – міський цвинтар.

Ольвія, Тіра, Херсонес та інші поліси розвивалися як рабовласницькі демократичні республіки. Законодавча влада в них

належала народним зборам, що обирали архонтів, стратегів та інших урядових осіб. Не мали права громадянства жінки, раби та іноземці. Всі ж громадяни присягалися на вірність місту та його законам. Камінь з текстом такої присяги знайдено в Херсонесі. Як і у самій Греції, колоністи поклонялися наступним богам: Зевсу, Посейдону, Афіні, Артеміді, Діонісу та іншим. Вихідці з Мілета шанували Аполлона – покровителя цього міста. Величні храми Аполлона стояли в центрі Ольвії і Пантікапея. У III ст. у Пантікапеї з'являються перші християни. Брала участь колоністи і в Олімпійських іграх.

Місцеві діячі культури писали твори з історії, філософії, географії, медицини місцеві вчені. У IV ст. до н. е. в Ольвії побував «батько історії» Геродот. У Пантікапеї жив філософ Смікр. Вихідцем з Ольвії був грецький філософ Біон. У цьому ж місті жив філософ Анахарсіс. Анахарсіса, а також царя Скіла вбили скіфи за зраду скіфських звичаїв і захоплення грецькою культурою.

У 480 р. до н. е. навколо Пантікапея сформувалася чимала Боспорська держава що мала монархічний лад. Боспорське царство об'єднувало 20 грецьких міст і скіфські племена Східного Криму, Таманського півострова і узбережжя Азовського моря. Свого розквіту царство досягло на зламі IV - III ст. до н. е. Але повстання пригноблених на чолі зі скіфом-рабом Савмаком, що спалахнуло в 107 р. до н. е. потрясло монархію: повстанці захопили столицю, вбили царя Персіда і проголосили правителем держави Савмака. Через кілька років виступ придушили війська понтійського царя Мітрідата. Савмака стратили, а Боспорське царство потрапило під владу переможця.

Повстання Савмака та інші виступи рабів свідчили про занепад античних міст-держав, становище яких почало поступово

погіршуватися разом із погіршенням становища Еллади. У I ст. н. е. Боспорське царство, Ольвію, Херсонес поступово починає завойовувати Рим. У полісах розмістилися легіони, а по берегах Чорного моря вибудовано римські фортеці.

Але влада Риму в Північному Причорномор'ї тривала недовго. Войовничі племена варварів з півночі та сходу витіснили римлян і зруйнували грецькі міста-держави, що остаточно занепали й припинили існування в IV ст. н. е.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які ви можете назвати державні об'єднання на території України, які утворилися у I тис. до н. е. - VIII ст. н. е.?
2. Охарактеризуйте кочові народи, які населяли Південь України в I тис. до н. е.
3. Визначте причини заснування і причини загибелі античних полісів у Північному Причорномор'ї.
4. Античні міста-держави на території сучасної України: причини виникнення та значення для розвитку регіону

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М. Киммерийцы и скифы. Ленинград, 1974
2. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
3. Болтрик Ю., Фіалко О. Напад Скіфів на Трахтемирівське городище Київ, 2003.
4. Ильинская В. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. Киев, 1968.
5. Максимов Е. В., Петровская Е. А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Под ред. Р. В. Терпиловского. Полтава, 2008. 126 с.
6. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ, 2005.
7. Мурзин В. Ю. Города на колёсах // Мелітопольський краєзнавчий журнал, 2018, № 12, с. 26 - 31.
8. Мурзин В. Ю. Каменные стражи Украины // Мелітопольський краєзнавчий журнал, 2018, № 11, с. 30 - 37.

9. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII - III вв. до н. э.). Москва, 1991.
10. Петров В. Скифы: Мова і етнос. Київ, 1968.
11. Смирнов А. Скифы. Москва, 1966.
12. Тереножкин А. Лесостепные культуры скифского времени. Москва, 1962.
13. Черненко Е. Скифский доспех. Киев, 1968.

ТЕМА 3. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ У V - VIII ст.

План

1. Теорії походження слов'ян
2. Господарський та суспільний устрій
3. Релігійні уявлення
4. Військове мистецтво

1. Теорії походження слов'ян

Існує декілька теорій походження слов'ян. Одна з них дунайська, яка була започаткована ще автором «Повісті минулих літ». Прихильниками цієї теорії були російські історики XIX ст. У добу середньовіччя з'явилася ще одна теорія – азіатська теорія, яка визнавала предками слов'ян скіфів та сарматів, що прийшли з Передньої Азії і осіли на півдні Східної Європи. На початку XIX ст., завдяки вивченню писемних, археологічних, етнографічних та інших джерел, було локалізовано місцезнаходження слов'ян. На початку XX ст. була започаткована вісло-дністровська теорія походження слов'ян. У 30-х роках XX ст. виникає вісло-одерська концепція, започаткована польськими дослідниками.

У середині XX ст. вчені значно розширюють ареал зародження слов'янського етносу і виникає дніпро-одерська теорія походження слов'ян. Сучасні українські дослідники точно визначили територію етногенезу слов'ян. Це процес проходив декілька етапів, під час останнього (II ст. до н. е. - I ст. н. е.) центр слов'янської життєдіяльності переміщується до регіону між Дніпром та Віслою.

Римські історики I ст. н. е. Пліній Старший, Тацит та Птолемей вперше згадують слов'ян під назвою венедів, що проживали на великій території від Ельби до Лівобережжя Дніпра, а також на берегах Балтійського моря.

Назва «слов'яни» вперше вживають візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоан Ефеський, Меандр. Пізніше (VI ст.) згадки про слов'ян з'являються візантійського історика Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550 - 554) та готського історика Йордана «Про походження та діяння готів» (551). Вони вперше детально описали звичаї слов'ян, відносини з сусідами та ін. Йордан згадує три гілки слов'ян: венеди (біля Вісли), анти (Подніпров'я) і слов'яни (склавини) (Подунав'я). Прокопій Кесарійський детально описує життя слов'ян, їх військово мистецтво та зовнішній вигляд.

На початку I тис. н. е. слов'янство виходить на історичну арену. У II - VII ст. починається Велике переселення народів. Спочатку готські племена осіли в пониззі Дніпра, у IV ст. готів перемогли гуни, витіснивши їх з Причорномор'я. Було створено гунську державу на чолі з Аттілою. В середині V ст. гунська держава починає розпадатися. А вже з V ст. починаються походи склавинів та антів на Візантію і до кінця VI ст. слов'яне контролювали землі на території Фракії та Македонії, пізніше захопили Далмацію та Істрію. До кінця VII ст. слов'яне практично повністю оволоділи Балканським півостровом та проникли до Малої Азії.

Переважна більшість сучасних істориків, що займаються проблемами етногенезу слов'ян, вважають, що процес формування слов'янських народів та проукраїнського етносу розпочався завдяки розселенню антів та склавинів. Анти в джерелах з початку VII ст. не згадуються, склавини, навпаки, згадуються сучасниками у VII - IX ст. що дозволяє припустити, що етнонім «склавини» поступово трансформувалася у «слов'яни».

У V - VII анти та склавини рушили у південному напрямку, при цьому анти дійшли до Ельби, склавини ж утворили у VIII - X ст. між Дніпром, Дністром та Західним Бугом нові етнічні угруповання.

Серед них племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які були пращурами українців. Таким чином, у формування українського етносу вирішальну роль відіграли міграційні процесі II - VII ст.

2. Господарський та суспільний устрій

Природні умови відіграли помітну роль в розвитку господарства східних слов'ян. Основним заняттям у II - V ст. було землеробство. Слов'яне вирощували пшеницю, льон, просо, жито. Обробку землі робили за допомогою рала, мотики, серпа, коси. Пізніше з'явився плуг, що мав залізний леміш.

У господарстві слов'яни використовували дві форми обробки землі: підсічну та перелогову. Підсічна форма мала поширення у північних лісових районах, де дерева спочатку підрубували (підсікали), а потім спалювали. Така форма вимагала значних фізичних витрат і тому була під силу виключно родовій общині. Перелогова форма передбачала використання одних і тих самих ділянок протягом кількох років, після чого їм давали відпочити близько 20 років для відновлення родючості. Ця форма була поширена у степових і лісостепових районах.

Родова община, що мала форму патріархальної сім'ї, проживала у поселенні, що мала назву двір (городище, дворище). Вона була окремою господарською одиницею, що мала колективну власність на землю та знаряддя праці. Споживання та виробництво всередині родової общини було спільним.

Покращенню культури землеробства та підвищенню його продуктивності сприяло використання плугу і перехід до орного землеробства. З'являється двопілля, пізніше трьохпілья, тобто чергування посівних культур і парової системи. Коней стали розводити не тільки для військових потреб, але і як робочу тяглову

силу. Це поступово приводить до розкладу родової общини і еволюція її до сусідської. Окрема родина стає основною господарською одиницею. Обробіток землі вже могли здійснювати невеликі колективи, що мешкали за принципом сусідства, а не родини. До приватної власності переходили житло, тварини, що зумовлювало поступовий розпад родової общини. Дворище звільняє місце поселенню (селу), сама община отримала назву «верв» («мир»).

Сільськогосподарські землі ще певний час знаходилися у спільній власності, але вже починають поділятися на наділи, що передавалися у користування на певний час. У спільній власності залишались сінокоси і пасовища, лісові угіддя, водойми. Крім того, продовжували існувати різноманітні види робіт, виконання яких вимагало об'єднаної праці: будівництво доріг, корчування лісу і т. д.

Члени окремої родини починають обробляти землю власними знаряддями праці, весь зібраний врожай належав цій родині. Відходить у минуле примусове спільне виробництво та розподіл продукції. Виникає майнове розшарування, з'являється заможня верхівка, що здобули визнання завдяки багатству або воєнним успіхам.

Значного розвитку досягли залізодобувне, залізообробне, ювелірне, гончарене та косторізне ремесла та залізобна справа. У VIII ст. слов'яне починають використовувати гончарне коло. Розвивалася торгівля та обмін з Візантією, Болгарією.

3. Суспільний устрій

У VI - VII ст. у слов'ян відбувся перехід від родової до сусідської общини. Розвиток знарядь праці дозволяв здійснювати обробку землі невеликими колективами. Поступово помешкання, свійські тварини переходили до приватної власності. Це приводить

до майнового розшарування та появи заможних людей. Помешкання слов'ян були розташовані в укріплених селах або містах. Житлами слугували невеликі напівземлянки. Поселення стають селами, община отримала назву «вервь» («мир»). Виникають перші укріплені поселення, що стають центрами племенних об'єднань. Общинні землі починають поділятися на ділянки (наділи), що давалися общинникам для користування на певний термін. Водночас ліс, водоймища, пасовиська продовжували залишатися у приватній власності. Зберігалися види об'єднавчої праці: корчування лісу, будівництво доріг та інше.

Сильні в політичному та економічному відношеннях племена очолили міжплеменні об'єднання – союзи племен. Цей процес прискорився з V ст, коли у східних слов'ян склалося п'ятнадцять великих племінних союзів. Причинами цього були розвиток зв'язків між племенами, виділення більш могутніх племен, зовнішня небезпека. Арабські та перські джерела називають три слов'янські додержавні утворення – Куявію (Київська земля), Славію (Новгородська) та Артанію (Тмутаракань).

На основі об'єднання східнослов'янських племен та ряда прийшлих народів формується українська народність. Серед племен, що проживали на теренах України були поляни (середнє Подніпров'я), древляни (біля р. Прип'ять), дуліби (Волинь), сіверяни (Чернігівщина), тиверці й уличі (між Південним Бугом і Дністром), білі хорвати (Галичина). Головну роль цих племен відігравали поляни з містом Києвом, через яке проходив головний торговий шлях «з варяг у греки». Наприкінці V ст. розпочався процес розселення слов'ян, що завершився у VIII - IX ст. н. е. За археологічними даними виникнення Києва датується другою

половиною V - першою половиною VI ст. У VI - VIII ст. виникають передумови для утворення давньоруської держави.

На останньому етапі переходу до феодалізму у східних слов'ян сформувалася військова демократія. Перші племінні об'єднання з елементами державності виникають у східних слов'ян у 380 - 386 рр. на чолі з Божем, який воював з готами, пізніше, у VI ст., у Прикарпатті – на чолі з Маджаком.

Протягом VII - VIII ст. слов'янські племена здійснювали численні військові походи на Візантію, на Балкани та східні землі, вели війни проти кочівників на півдні. В цей час посилюється роль князя, який був одночасно воєначальником і верховним правителем племені або племінного союзу. На перших порах князь обирався народними зборами (віче), то з часом він став передавати свою владу в спадщину.

Князь мав своє військо (дружину), яка складалася із хоробрих, сильних, професійно навчених військовій справі людей. Дружинники, особисто вільні люди, заключали з князем договір про службу. Дружина складалася із двох частин: молодшої і старшої. Молодшу частину («молодь») іще називали «отроками», «гридями». Старшу частину дружини називали «княжими мужами», що найбільше відзначилися в походах.

На перших порах дружинники утримувались при княжому дворі за рахунок добровільних внесків усіх членів племені, а також за рахунок здобичі і завоювання нових земель. Поступово князь і його дружинники ставали незалежними від племені. «Княжі мужі» почали присвоювати собі землі, створювати своє господарство з власними «отроками». Князь і дружина поступово отримали практично необмежену владу над одноплемінниками. Виник новий

тип відносин з поділом суспільства на дві частини: багатшу і владну племінну знать і біднішу і безвладну більшість племені.

4. Релігійні уявлення

Уяву про світогляд слов'ян дають їхні релігійні вірування та міфологія. Багатий матеріал для вивчення релігійних вірувань стародавніх слов'ян дають етнографічні дослідження їх залишків у сучасній релігійній культурі.

Ранні релігійні вірування слов'ян це: фетишизм, магія, тотемізм, землеробські культури, шаманство.

Фетишизм – віра в надприродні властивості різних матеріальних предметів. У слов'ян такими предметами були стріли, плуг, чаша, меч.

Магія – віра в існування надприродних засобів впливу на природу і людину. У слов'ян – це ворожбитство, замовляння, заклинання та ін.

Тотемізм – віра у спільного предка тварину. Тотем вважається покровителем роду, його шанували і забороняли вбивати. Пізніше родинних зв'язків стали шукати з явищами природи (вітром, снігом, дощем, сонцем, зорями і т. д.).

Землеробські культури – поклоніння богам-покровителям землеробства, тваринництва та інших господарських занять. Особливо шанувалися богині, що впливали на родючість полів, розвиток рослинного і тваринного світу.

Шаманство – це віра в спілкування з надприродними силами спеціально визначених для цього осіб. Шаманам приписувалась здатність передбачення, узнавання, супроводжувати померлого у підземному світі, впливу на докільця і т. д.

Світосприймання слов'ян було досить своєрідним. Воно формувалося під впливом власної релігійної системи, соціального

розвитку суспільства, зовнішніх зв'язків, військових походів. Світоглядна система узагальнила власний досвід, а також найкраще, що було у сусідів. Сварог – бог неба і вогню, а також ремесел, ковальської справи і ковалів.

На перше місце було поставлено Перуна – бога-громовержця. Далі йшли боги місяця (Хорс), сонця (Дажбог), вітру, а можливо, і війни (Стрибог), охорони посівів (Симаргл) і єдине божество жіночої статі (Мокош) – покровителька домашнього вогнища. Двоє з названих Нестором богів, Хорс і Симаргл, вважаються за походженням іранськими богами. Це підтверджує думку про те, що населення Давньої Русі мало полі етнічний характер, тому в пантеоні слов'янських богів були й неслов'янські, в даному випадку іранські. Перуна вважали богом дощу, вогню і блискавки, а водночас і богом війни та воїнів. Особливе місце у пантеоні посідали Купало і Коляда. Коляду вважали богинею неба, дружиною Дажбога, матір'ю.

Дажбог (Даждзьбог) як син Сварога, син Неба, уявлявся язичникам богом сонця, який на зиму ховає живильні промені, а весною знову посилає їх на землю, чим несе благо, саме життя. Велес (або Волос) був захисником худоби, покровителем скотарства й торгівлі. Особливу шану в стародавніх слов'ян мали жіночі божества. У слов'ян Мокоша також вважалася покровителькою пологів та породіль, іншими словами вона була богинею плідності. Особливу шану стародавні слов'яни віддавали деревам і птахам, що вважалися основоположниками або покровителями якогось роду, племені (прояв тотемізму). Перше місце у вшануванні займав дуб, особливо старий, - символ міцності; ясьень – символ Перуна; клен і липа – символи подружжя; береза – символ чистої матері-природи. Священними вважалися птахи й тварини, зокрема зозуля – провісниця майбутнього; голуб – символ кохання; ластівка – доля

людини; ворони – священні птахи, іноді передвіщали нещастя; сова – символ смерті та пільми. Багатьом птахам присувався дар пророцтва.

4. Військове мистецтво

До індивідуального озброєння слов'ян входило два-три дротики, сокира, лук та стріли, вони практично не користувалися щитами та обладунками. Мечі у слов'янському ареалі з'являються у VIII - IX ст. Слабкість озброєння слов'ян певною мірою компенсувалася вправністю володіння зброєю кожним вояком. Слов'яни були здатні здійснювати швидкі марші будь-якою місцевістю, важливим тактичним компонентом було вміння слов'ян долати водні перешкоди. Візантії зазначали, що слов'яни переважно билися у пішому строю.

Недоліком слов'янського військового устрою була відсутність чіткої підпорядкованості. Загалом слов'яни являли собою народ-військо, що було типовим для стадії військової демократії. Візантії відмічали нездатність слов'ян до ведення «правильного» бою, прихильність до «партизанських методів» (засідок, раптових нападів тощо), небажання вступати в бій на відкритій позиції.

Напередодні Балканських війн слов'яни не мали досвіду взяття фортець. Ані вони самі, ані їхні найближчі сусіди в Східній Європі в цей період фортець не будували, навіть дерев'яно-земляних, не кажучи вже про муровані. У середині VI ст. слов'яни були спроможні брати фортеці лише раптовим штурмом або ж військовою хитрістю, виманюючи гарнізон за стіни (саме так було взято місто Топір). Однак уже у другій половині 580-х рр. раз у раз з'являються звістки про ведення слов'янами правильних облог із використанням доволі різноманітних металевих машин та облогових пристроїв.

Слов'яни у війні з Візантійською імперією на Балканах не були «монополістами». До середини VI ст. на цьому театрі воєнних дій значну роль відігравали германці (лангобарди та гепіди), а також кочовики (насамперед різні орди булгар). Слід зазначити, що війна була не єдиним методом і в стосунках з імперією. Зокрема, ще від 545 р. якась-то частина антів уклала з Константинополем федератську угоду та отримала дозвіл оселитися на імперських землях.

568 р. до Паннонії переселилися авари. Напередодні вони кочували у степах Північного Причорномор'я, конфліктуючи з осілим населенням, а також різноманітними кочівницькими об'єднаннями. Вдавалися авари й до більш далеких походів. Так, 565 - 566 рр. вони здійснили рейд вздовж північних схилів Карпат аж до кордонів Франкських королівств. Він закінчився повною поразкою франків та полоненням короля Сігіберта I.

Військові успіхи аварів ґрунтувалися на низці воєнно-технічних новацій. Насамперед слід згадати широке поширення стремен, що забезпечували максимально впевнену посадку вершників та дозволяли здійснювати таранний удар важкими списами. Саме вершники у важкому обладунку, основною наступальною зброєю котрих були списи, і були головною ударною силою аварського війська. Авари також добре володіли й традиційним прийомом ведення дистанційного бою із застосуванням луку та стріл, вправно рубилися з сідла, застосовуючи довгі двосічні мечі та нову форму суто кавалерійської зброї – односічні палаші. Поєднання всіх трьох зазначених тактичних прийомів – дистанційний обстріл, таранний удар списами та ближній бій на клинках – певний час забезпечував аварам славу непереможних воїнів.

Після перенесення головної ставки Аварського каганату до Паннонії, вони заходилися встановлювати свою владу над усіма тутешніми варварами, як осілими, так і номадами. Внаслідок цього Аварський каганат отримав доволі жорстку ієрархізовану військово-політичну структуру. Самі авари склали вищу верству «вождів та воїнів» з яких формувалася важка кавалерія. На щабель нижче були булгари, котрі утворювали загони легкої кавалерії, іще нижче – придунайські германці, котрі надавали війську каганів важких піхотинців. Нарешті, на самому низу цієї піраміди були слов'яни, з котрих формувалася легка піхота. Зазначена ієрархія мала значення для побудови бойових порядків аварського війська. Слов'яни формували першу лінію, за ними вишикувалися германці, кавалеристи-номади – у другому ешелоні. Якщо перша лінія витримувала натиск супротивника, то в бій вступала кавалерія та розвивала успіх, якщо ж піхота відступала, то кавалерія просто покидала поле бою, не втручаючись у його хід. Таким чином, авари розглядали своїх осілих данників, насамперед слов'ян, як гарматне м'ясо, котре дозволяє зберігати військово-демографічний потенціал вищих верств каганату. Таке становище стимулювало слов'ян до супротиву аварам.

Авари відіграли ключову роль у зникненні з політичної карти Подунав'я антів. Саме після карального походу аварського вельможі Аспіха 602 р. проти антів останніх не згадує надалі жодне джерело. Навряд чи йшлося про тотальний геноцид навіть тієї частини антів, що мешкала у Подунав'ї, не кажучи вже про інші частини антського ареалу (анти мешкали на схід аж до Дніпровського Лівобережжя). Радше антський союз племен від 602 р. перестав бути помітною військово-політичною силою в регіоні.

Вагу слов'ян у війську каганату доволі промовисто продемонструвала облога Константинополя 626 р. Після кількох невдалих спроб штурму столиці ромеїв слов'яни покинули табір обложників, змусивши кагана зняти облогу, адже авари були явно неспроможні продовжувати операцію самотужки.

На рубіжі VII - VIII ст. кордони «слов'янської ойкумени» були окреслені якщо не остаточно, то на більш-менш тривалий період. На західному та південному кордонах слов'янського ареалу розселення слов'ян було не тільки зупинене, але й розпочався зворотній тиск. Потенціал для міграцій у північному та східному напрямках зберігався, цей процес не призупинився у зазначений час і тривав ще кілька століть. Однак у цілому епоху бурхливих міграцій можна вважати такою, що завершилася. Слов'яни поволі облаштовуються на опанованих територіях, більшого значення набуває внутрішня колонізація, опанування глибинних районів, віддалених від долин великих рік, що були магістральними шляхами слов'янської міграційної активності.

У VIII - IX ст. проходить масове будівництво городищ, укріплених пунктів, призначених для укриття населення навколишніх територій у разі військової небезпеки. «Городищенський бум» характерний не лише для прикордоння слов'янського ареалу, укріплення будують і у внутрішніх районах «слов'янської ойкумени». Тож, слід думати, йдеться не тільки й не стільки про захист від зовнішніх іноплеменних ворогів, скільки про «сусідські війни» між різними слов'янськими угрупованнями за земельні угіддя та інші ресурси. Період VIII - IX ст. є часом постання перших ранньодержавних утворень слов'ян, що свідчить про докорінні зміни в їхньому соціально-економічному укладі. Зміни ці безпосередньо позначалися на військовій сфері, слов'янські князі та

професійні воїни-дружинники набувають нових соціальних ролей, а професіоналізація у військовій сфері визначала, зокрема, докорінні зміни в системі озброєння, організаційних формах війська тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні версії походження слов'ян
2. Яка, на вашу думку, найбільш вірогідна думка щодо походження українців? Обґрунтуйте.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991.
2. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
3. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1998.
4. Гуржій О. І., Смолій В. А. Як і коли почала формуватись українська нація? Київ, 1991.
5. Історія українського війська. Київ, 1994.
6. Петров В. Походження українського народу. Київ, 1992.
7. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987.
8. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995.
9. Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія України (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття). Київ, 1995.
10. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.
11. Терпиловский Р. В. Склавини и Анты (раннеисторические славяне). Николаев, 1997.

ТЕМА 4. УТВОРЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (IX - X ст.)

План

1. Утворення давньоруської держави
2. Правління Олега та Ігоря
3. Русь за княгині Ольги
4. Святослав та його зовнішня політика

1. Утворення давньоруської держави

Ядром Київської Русі стало Середнє Подніпров'я («Руська земля», «Русь»). Ця назва вперше з'являється в давньоруському літопису під 852 р: «Нача ся прозивати Руська земля». З початку X ст. назва «Русь» набула офіційного значення. Так, в угодах Русі з Візантією згадуються «Руська земля», «Руські гради», «Русь». Корінною територією Русі є Середнє Подніпров'я. Саме в цьому регіоні зберіглося найбільше гідронімів і топонімів, по'язаних із назвою «Русь» – Росава, Роська, Роставиця. Вигідне розташування між арабським Сходом та Західною Європою, Візантією та Скандинавією, та величезна територія сприяли швидкому входженню Русі до загальноєвропейської культури. Сучасники описували Русь як велику країну, що відігравала суттєву роль в європейській системі політичних, економічних та культурних зв'язків. Становлення руської держави позначилося на етнічному розвитку східнослов'янських племенних об'єднань.

Політична самоорганізація східнослов'янських племен відбувалася протягом VI - VII ст. Літопис «Повість минулих літ» називає деякі групи слов'ян, а саме полян, древлян, сіверян, словенів, дреговичів, в'ятичів. Провідну роль в становленні Руської

держави відіграло плем'я полян з центром в Києві. Важливим етапом розвитку Русі був початок IX ст. коли в Середньому Подніпров'ї складається об'єднання, до якого входили поляни, древляни, сіверяни.

Від 860 р. починається династичний виклад історії Русі. Першими князями були Аскольд та Дір. Згідно з пізньосередньовічною літописною традицією вони були нащадками князя Кия, тобто слов'янами. Поступово Русь стає однією з провідних країни тодішнього світу. 860 р. відбувся похід на Константинопіль внаслідок якого було укладена угода «миру і любові». Одним з пунктів цієї повинно було стати хрещення русів. З цього часу в Києві почали з'являтися перші християни. Початок царювання імператора Михаїла III и став початком дипломатичного визнання Візантією Русі. Доказами цьому служать візантійські монети IX ст., знайдені у Києві та інших містах Середнього Подніпров'я.

2. Правління Олега та Ігоря

882 р. владу в Русі захопив конунг Олег (882 - 912). За його правління відбулося об'єднання в єдину політичну систему Південну та Північну Русі. Але, незважаючи на це, адміністративно-територіальний устрій ще довгий час залишався «племенним». Це можна побачити на прикладі взаємовідносин Києва та племені древлян. Останні у соціально-політичному плані мало чим відрізнялися від полян. Вони мали свого князя, бояр, дружину та віче, тобто все те, що характеризувало ранньодажувну форму суспільної організації. Столиця древлян за рівнем розвитку нічим не поступалася Києву, мала торговельні зв'язки не тільки зі східнослов'янськими землями, а і з більш віддаленими регіонами. На такому ж, або близькому ступені розвитку знаходилися й інші східнослов'янські міжплеменні об'єднання. Усі літописні племена,

до утвердження в Києві варягів, керувалися місцевими князями. Доказом цьому може слугувати договір Русі з Візантією 907 р. Згідно з ним, греки зобов'язувалися платити данину руським містам – Києву, Чернігову, Переяславу, Полоцьку. Тобто Русь кінця IX – першої половини X ст. мала розвинуту державно-політичну та адміністративну структуру, складання якої не залежало від варягів, що спростовує так звану «норманську теорію». Після утвердження в Києві норманської династії, в організації адміністративно-земельного управління не сталося ніяких змін, окрім данниного підпорядкування древлян, сіверян, радимичів Києву. Певна частина племен, що мали добре озброєні дружини, зберігали автономію та були в ролі союзників.

З перших років свого правління Олег спрямував свій погляд на південний схід. Його перший морський похід історія зафіксувала в 905 - 910 рр. Східний історик Табаристану ібн-ель-Хасан описує похід флотилії князя Олега до Каспійського моря на Абесгун. 909 р. флотилія із 16 лодій (близько 800 дружинників) пройшла через землі хозар до Каспійського моря і спалили стоячий там торговельний флот. Руські воїни захопили декілька міст на каспійському узбережжі, але об'єднані війська намісника Табаристана Абуль-Абаса та начальника міста Сарі розбили дружину Олега, частину воїнів потрапило до полону.

Наступного року Олег повторив похід на Каспій. У 910 р. ті ж руси зайняли Сарі. Історика ібн-ель-Хасан писав, що під Гілянами князь знову зазнав невдачі і в подальшому він переносить напрям своєї військово-політичної діяльності до Візантійської імперії. Можливо, в такий спосіб Олег йшов на зближення з Візантією і ослаблював позиції халіфату. Десь після 912/13 р. за даними Аль Масуді руський флот з 500 човнів (по 100 людей у кожному) через

Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Підпливши до гирла Дону, руси послали послів до кагана, прохаючи його пропустити їх у Каспій, обіцяючи за це каганові половину здобичі. Хозари дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком лодії були перетягнені у Волгу і військо спустилося нею до Каспійського моря. Руси спустошили й розграбували Ширванд, Азербайджан, Гілянд, Табаристан. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії, хоча масштаби його дозволяють припускати, що мова йшла все-таки про завоювання одного з портів і перетворення його в руську факторію. Повертаючись із походу, ввійшовши в гирло Волги, руси надіслали каганові, згідно з договором, половину здобичі. Але мусульманська гвардія кагана збунтувалась і почала вимагати помсти над Русами за смерть одновірців. 15 тис. мусульманської кінноти відправились на човнах по Волзі шукати Русів. Битва тривала три дні і закінчилась катастрофічною поразкою русів. В битві на Волзі загинуло 30 тис. русів. Решта 5 тисяч на кораблях втікли по Волзі, де були перебиті буртасами і волзькими болгарами. Швидше за все що саме тоді й загинув Олег. Отже всі спроби Олега закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали.

У 907 р. Олег вирушає у великий військовий похід на Константинополь (Цареград). За «Повістю минулих літ» було задіяно 2000 бойових кораблів по 40 воїнів у кожному. Візантійський імператор Лев Філософ наказав замкнути ворота міста й загородити ланцюгами гавань. Греки запропонували Олегу мир та данину. На знак перемоги Олег прибав свій щит до воріт Цареграду. Руські дружинники були обдаровані великими дарами. Однак угоду про пільги для руських купців з візантійцями вдалося підписати

лише в 911 р., коли пригрозили другим походом проти Константинополя.

Деякі сучасні історики вважають цей похід легендарним, оскільки про нього немає жодної згадки у візантійських авторів, схильних досить детально описувати такі походи періоду 860 - 941 рр.

Реальну картину про встановлення взаємовідносин Олега з Візантією засвідчує додаткова умова від 2 вересня 911 р. Вона цінна тим, що вперше встановлює правові відносини русинів з греками, визначає правила взаємовідносин в грецьких і руських містах, покарання за їх порушення, викуп невільників, взаємодопомогу у війні і т. ін.

У першому договорі Олега говориться про утримання двору русинів у Царгороді та забезпечення їхніх кораблів при поверненні на Русь. У другому договорі Олега цікавими для нас є пункти про кораблі, які зазнали лиха в морі. «Коли велика буря викине лодію на чужу землю, а знайдеться там хто від Русі, то має рятувати лодію з вантажем і відіслати її до грецької землі та провести її через усяке небезпечне місце аж дійде в місце безпечне. Коли така лодія від бурі або через мілину не може дістатися до свого місця, ми, Русь, допоможемо гребцям цієї лодії й допровадимо їх здорових із купівлею – якщо це трапиться близько грецької землі. Як така пригода трапиться лодії руській – проведемо її в руську землю». Коли ж було неможливим доставити корабель до порту його призначення то греки і русини взаємно зобов'язувалися вантаж продати, а гроші відіслати власнику корабля.

Таким чином укладені Олегом договори з Візантією започаткували руське морське право.

Обставини смерті Віщого Олега суперечливі. Згідно з «Повістю минулих літ», його могила знаходиться в Києві на горі Щекавиці. Новгородський літопис свідчить, що Олег похований у Ладозі, але й каже, що він пішов «за море». Так чи інакше, в обох розповідях присутня легенда про смерть від зміїної отрути.

В хроніці арабського хроніста Масуді є розповідь про морський похід київського флоту з 500 лодій з 50-ма тисячами воїнів через Дон і Волгу на Каспійське море в 913 р. Під час цього походу руси розбили військо саманідів і протягом кількох місяців опанували всім Каспійським узбережжям. Як стверджує Масуді, лише на зворотній дорозі на обтяжене здобиччю військо русів напали хозари і «побили його велику кількість». Питання про смерть Олега залишається дискусійним.

Після смерті Олега великим київським князем у 913 р. став **Ігор** (913 - 945) (як пише Іпатіївський список «Повісті временних літ»). Щодо його походження, то «Повість» під роком 879 р. згадує, що Рюрик перед смертю передав княжіння Олегові. Літопис не говорить, коли народився Ігор, але вказує, що 903 р. він одружився з Ольгою, а у 942 р. (тобто у досить літньому віці) у них народився син Святослав.

Після смерті Олега підкорені ним племена, зокрема древляни, уличі, відмовлялися коритися Києву і новому князеві. Перед Ігорем постала необхідність не допустити розпаду Русі. 914 р. Ігор вирушив у похід на древлян. Отримавши повну перемогу, він обклав їх даниною, що була більшою за Олегову. Крім того, як свідчать дослідження, Ігор знищив політичну організацію у межах князівства древлян. Протягом трьох років Ігор вів боротьбу з уличами. У результаті він захопив їхню столицю Пересічень і наклав на уличів

непосильну данину. Уличі залишили Середнє Подніпров'я і вирушили у нижнє межиріччя Дністра і Південного Бугу.

915 р. Ігор вперше зустрівся з печенігами. Літопис відзначає, що він уклав із ними мир, тому вони пішли до Дунаю. Ігор воював проти печенігів і 920 р. Навряд, щоб Ігор пішов війною на печенігів, якби вони не загрожували Русі. Улюбленим методом військової стратегії Візантії було стравлювати між собою своїх ворогів. Можливо, страх перед Руссю спонукав Візантію сприяти військовим виступам печенігів проти неї. Водночас Русь продовжувала бути до 30-х рр. X ст. військовим союзником Візантії.

У 941 р. Ігор вирушив на Константинополь. Літопис описує жорстокість Ігоря та його дружини: «І кого брали, тих розтинали, інших як мішені розставляли і стрілами розстрілювали і хребти ламали... І святих церков багато вогневі віддали». Останнє викликає суперечливі думки, адже релігійна політика Ігоря у Києві була толерантною. В результаті приходу підмоги до Царгорода із 40 тисяч «грецьких мужів» битву Ігор програв. Повернувшись на Русь, Ігор почав «множество воїв гуртувати і послав по варягів за море, ваблячи іти на греків, бо сам знову хотів іти на них». Це є виявом того, наскільки сильним у той час на Русі був закон кровної помсти. 943 р. Ігор знову пішов на Царгород і заключив мир. Під роком 944 літопис оповідає про те, як Ігор зібрав багато воїнів із варягів, русі, полян, словінів, кривичів, печенігів і пішов проти греків на лодіях і конях. Ігор обрав дуже вдалий момент для нападу – Візантія була ослаблена боротьбою з болгарами та арабами, а також двірцевими інтригами. Візантійського імператора Романа повідомили, що «русь море покрила кораблями». Греки запропонували Ігорю золото, і він повернувся до Києва.

945 (944) р. Візантія прислала до Києва послів, щоб «відновити попередній договір». Деякі здобутки договорів Олега було втрачено. Так, введено обмеження на купівлю руськими купцями паволоку, ліквідовано безмитну торгівлю, внесено статті про повернення рабів, що втекли від своїх хазяїв, про викуп полонених та ін. Текст договору містить статтю де мова йде про зобов'язання руського князя не нападати на грецьку колонію Корсунь (Херсонес) у Криму. У цьому договорі є цікава згадка про те, що раніше купці, посли, їдучи до Царгорода, повинні були мати золоті та срібні печатки, а нині – писані грамоти від київського князя до візантійського імператора. Це свідчить про розвиток писемності на Русі. Спочатку угоду підписали у Візантії в присутності руських послів, а потім у Києві при візантійських послах. Тут цікаво відзначити згадку літописця про те, що утвердження договору було здійснено нібито у двох вимірах. По-перше, літопис згадує, що русичі, які прийняли хрещення «поклалися церквою святого Іллі» і «предпокладеним правдивим хрестом». По-друге, «нехрещена русь» клялася покладенням своїх щитів та оголених мечів. А далі висновок договору: «Якщо ж хтось із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, порушить все ж написане на хартії цій, – заслужить смерті від своєї зброї і нехай буде проклятий від Бога і від Перуна як клятвopорушник». Ігор дозволяв руським людям приймати християнську релігію, не переслідував християн. В одній зі статей договору говориться: «Якщо вб'є християнин русина, або русин християнина, нехай кривий убитого візьме вбивника та скарає його на горло». Це стосувалося не тільки міжнародних взаємин між Візантією і Руссю, а й внутрішніх стосунків.

Восени 945 р. Ігор традиційно вирушив збирати данину із древлян. Зібравши перший раз данину Ігор повернувся з півдороги,

взявши із собою малу дружину, аби взяти ще. Тоді древляни на чолі зі своїм князем Малом зробили висновок: «Якщо вовк увадиться по вівці, по одній все виносить він стадо, коли не уб'ють його. Так і цей: як не вб'ємо його, то нас усіх погубить». Древляни убили Ігоря. Літопис не дає точного опису смерті князя, згадуючи про його загибель у бою. Візантійський історик Лев Диякон пише, що деревляни прив'язали Ігоря до двох нахилених дерев, а потім випростали дерева і розірвали його навпіл.

Ігор у «Повісті временних літ» змальований неприхильно. Це князь без воєнного щастя і користолюбний. В той же час, саме він, продовжуючи політику Олега, консолідував Русь, об'єднавши під владою Києва близько двадцяти князів, а у Новгороді посадив свого сина Святослава. Великого значення Ігор надавав економічному зростанню міст держави, які платили Києву данину.

3. Русь за княгині Ольги

Княгиня Ольга (945 - 965) прийшла до влади після смерті чоловіка, вбитого древлянами. Походження княгині Ольги невідоме. Існує кілька версій її походження: болгарська, київська, галицька, псковська, тмутараканська та інші, проте, жодна з них не підтверджена науково на сто відсотків.

У «Повісті временних літ» під 903 р. зазначено, що привели Ігореві дружину із Пскова на ім'я Ольга. На той момент їй було не більше 14 років, а це дозволяє припустити, що княгиня Ольга народилась у 889 - 891 рр. Багатьма науковцями ця дата сприймається як правильна. У шлюбі з київським князем Ігорем Ольга прожила 33 роки, а коли народився син Святослав, їй було 36 років.

Після смерті Ігоря залишився малий син Святослав, і правління державою перейшло до його Ольги. Правління Великої київської княгині Ольги було вирішальним поворотом в історії Київської Русі.

Першою її справою стала жорстока помста деревлянам у 945 - 946 рр. за загибель чоловіка. Після приборкання деревлян княгиня Ольга не провадила жодних воєн. Ольга об'їхала всю державу: була на Десні, на Лузі, на Мсті, у Новгороді, у Пскові. Одним з перших заходів у внутрішній політиці була податкова реформа. Були встановлені норми та види платежів – «оброки» та «уроки», засновані спеціальні місця для збору податків – погости. Запровадженням «установ» було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії княжих дружинників на місцях. За княжою скарбницею було закріплено «ловища» – землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Підлеглі племена також сплачували данину хутром, адже цей товар Київської Русі користувався неабияким попитом з боку інших держав.

Княгиня Ольга відзначилась і своєю будівельною діяльністю. В Йоакимівському літописі згадується про будівництво в Київському акрополі дерев'яного храму святої Софії. У «Повісті минулих літ» говориться про київський палац княгині Ольги («терем кам'яний») та її замську резиденцію у Вишгороді. Археологічні розкопки свідчать, що Ольжин палац був двоповерховий, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику методами дипломатії а не війни. У 946 (957) р. вона відвідала Константинопіль і прийняла там християнство. За наслідками поїздки була досягнута домовленість про участь руських воїнів у війні Візантії з арабами, болгарами та норманами. За це Візантія

забов'язувалася сплачувати Русі данину. Були зроблені спроби встановити дипломатичні відносини із Західною Європою. Так, у 949 р. були відправлені послы до імператора Священної Римської імперії Оттона I з прохання прислати єпископа для хрещення Русі. У 961 р. до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем Адальбертом. Вона діяла два роки, але змушені були покинути Русь через жорстку протидію язичької знаті.

Померла Велика київська княгиня Ольга 11 (25) липня 969 р. і була похована у київському храмі святого Миколая, що на Аскольдовій могилі. Під час нападу монголів мощі Ольги сховали під руїнами Десятинної церкви.

4. Святослав та його зовнішня політика

Правління Святослава (931 - 972) характеризувалося постійними походами та битвами. За роки свого правління він пройшов від Середнього Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши близько 8500 км. Протягом 964 - 966 рр. Святослав вів війну проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський племінний союз в'ятичів, що сплачували данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності та змусив платити данину Києву такі племена, як меря, мурома, мещера, черемиси, мордва, буртаси і волзькі булгари.

Потім пішов до середньої Волги, де знаходилася держава волзьких болгар. Взявши штурмом їхню столицю Болгар, Святослав заволодів багатим торговим центром, важливим центром торгівлі невольниками. Потім Святослав пішов на саму Хазарію зі столицею Ітіль у гирлі Волги (околиці Астрахані). Спочатку йому зустрілася фортеця Саркел або Біла Огорожа, побудована раніше візантійцями на замовлення хазар. Взявши його, Святослав рушив до столиці, де

зосередилася головна торгівля арабськими і персидськими товарами. Підкоривши в 965 р. столицю хазар Ітіль, Святослав припинив існування самого Хазарського каганата.

Повернувшись до Києва, Святослав прийняв послів від візантійського імператора Никифора. Імператор просив його розпочати війну проти дунайських болгар, зміцнення яких було не бажаним для Візантії. Остання не могла чинити опір цьому народу і відступала все далі з Дунаю. У першій половині X ст. болгарський цар Симеон взяв під свій контроль майже весь Балканський півострів, залишивши Візантії вузьке узбережжя Чорного і Іонійського морів, і наклав на Візантію велику данину. Щоб заохотити Святослава розпочати похід до Болгарії, до Київа візантійські посланці привезли дари – близько 600 кг. золота. Святослав і сам мав в своїх планах підкорення Болгарії. В його руках вже були торгові шляхи по Дніпру і Дону і він хотів мати ще третій – по Дунаю. Святослав зібрав велике військо – близько 60 тис. воїнів, болгариставили біля 30 тис. воїнів. Під час бою під Доростолом (Силістрія) болгариставили були розбиті. Це сталася так несподівано, що болгарський цар Петро від переживань захворів і незабаром помер.

Війська очолювані Святославом пішли далі і в наполегливій боротьбі займали місто за містом. Понад 80 міст потрапили під владу Святослава, який обрав собі столицею місто Переславець (на південь від Дунаю, біля Тульчі). Але залишення Святослава у Болгарії не входило до планів Візантії. У 969 р. вони підкупили печенігів для нападу на Київ. Цей напад змусив Святослава повернутися до нього і вигнати печенігів.

У 969 р. Святослав упорядив державні справи і розділив землі між синами. У Києві він залишив найстаршого сина Ярополка, в Овручі (древлянські землі) – Олега, у Новгороді – Володимира. Сам

же Святослав знову вирушив до Болгарії. Однак між Візантією і Болгарією вже було укладено перемир'я. Численне болгарське військо зібралося в Переясловці й атакувало Святослава. Але русічі виграли битву, Святослав узяв приступом Переясловець і оволодів Болгарським царством.

Візантійці виставили близько 100 тис. воїнів проти Святослава. Нестор писаав, що для того, щоби надихнути своїх воїнів на бій, Святослав звернувся до них із такими словами: «Вже нам тепер нікуди подітися: волею і неволею повинні битися: не осоромимо вітчизну, але ляжемо тут кістьми; мертвим не соромно, а якщо побіжимо, то ляже на нас сором, від якого нікуди піти; станемо ж краще міцно, я піду перед вами; коли ж голова моя ляже, тоді думайте самі про себе». Воїни відповідали йому: «Де твоя голова ляже, там і ми свої складемо». Під час битви Святослав втратив близько 16 тис. воїнів. але переміг. 24 липня 971 р. обидві сторони уклали мирний договір у якому Святослав підтверджував «свою повну приязнь» до грецьких царів і їх народу.

Візантійський історик Лев Диякон, так описує Святослава: «На вигляд він був таким: середній на зріст, не надто високий, не надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших». Після укладення миру з візантійцями, Святослав вирушив додому. Біля дніпровських порогів, він побачив, що печеніги

стерезуть порогові місця, де було потрібно перетягувати човни вздовж берега. Війська Святослава було недостатньо, щоб пробитися через цю орду. Він вирішує зимувати біля гирла Дніпра на Білобережжі, сподіваючись, що взимку або печеніги відійдуть, або прийде допомога з Києва. Зима була дуже важка і люта. Навесні Святослав рушив по Дніпру, але печеніги все ще чекали його біля порогів. Князь був змушений пробиватися. І хоч озброєння у воїнів Святослава було краще, але печеніги перевершували кількістю. У бою князя було вбито, разом з ним загинуло багато воїнів і лише невелика частина їх під керівництвом воєводи Свенельда пробилася до Києва.

У своїй діяльності Святослав надавав перевагу зовнішній політиці, що мала завойовницький характер. Це привело до виснаження Русі, втрат дипломатичних відносин з провідними християнськими державами. Зі смертю князя в історії Русі завершилася доба великих воєнних походів. Його наступники зосередилися на укріпленні та розбудові держави.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які характерні ознаки ранньослов'янських культур?
2. Яке місце займали релігійні вірування у східних слов'ян?
3. Покажіть місце і значення черняхівської культури в історії слов'янства.
4. Викладіть основні положення норманської теорії.
5. Яку роль відіграли варяги у Київській державі?

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровський Я. Світогляд давніх киян. – Київ : Наукова думка, 1992.

2. Котляр Н.,Смолій В. История в жизнеописаниях. Київ : Наукова думка, 1990.
3. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ : Глобус, 1996.
4. Рыбаков Б. Язычество древних славян. Москва : Наука, 1981.
5. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997.

ТЕМА 5. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЗА ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО, ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ЇХ НАСТУПНИКОВ.

План

1. Правління Володимира (978 - 1015)
2. Русь за Ярослава Мудрого (1019 - 1054)

1. Правління Володимира (980 - 1015)

Найбільшої могутності Руська держава досягла за Володимира Великого (980 - 1015) та Ярослава Мудрого (1019 - 1054). Володимир Святославович став Новгородським князем ще за життя батька. Після смерті Святослава він залишився у Новгороді, його старший брат Ярополк правив у Києві, а Олег – на землі древлян.

Після смерті батька між братами розгорілася міжусобна війна. Приводом до неї стало вбивство Олегом прибічника Ярополка. Воно зіграло на руку київському князю, який давно бажав об'єднати всі землі під своїм керівництвом. В 977 р. Ярополк переміг Олега, який загинув при штурмі міста Вручя, одночасно князь київський зміг захопити Новгород. Володимир втік до Швеції, там він з допомогою свого тестя, шведського конунга, зібрав військо вікінгів – найманців, з яким у 978 р. повернувся до руських земель.

Повернувши Новгород Володимир Великий пішов на Київ. По дорозі він захопив Полоцьк, де проживала наречена Ярополка Рогніда. Для того, щоб «узаконити» приєднання нових земель, Володимир одружився з нареченою брата. Не затримуючись у Полоцьку, він рушив з військом до Києва. Обложивши місто, Володимир змусив Ярополка втікти до містечка Родня де його було вбито.

Князювання Володимира (980 - 1015) розпочалося в складні часи. Країна була знесилена війнами Святослава та міжкнязівськими

чварами; печенізька навала спустошувала південні землі; в суспільстві активізувалися сепаратиські тенденції. Тому новий володар спрямовує зусилля на зміцнення внутрішнього становища держави. Своїми військовими походами 981 - 993 рр. проти в'ятичів, ятвягів, радимичів, хорватів, волзьких болгар, поляків Володимир завершує процес формування території держави. В цілому її кордони збігалися з етнічними кордонами східних слов'ян. На півночі вони межували з Ладозьким, Чудським та Онезьким озерами, на півдні сягали Дону, Сули, Росі, Південного Бугу, на сході – до міжріччя Оки і Волги, на заході доходили до Дністра, Карпат, Неману, Західного Бугу, Західної Двини. Загальна площа держави складала близько 800 тис. км. кв.

Одна з найбільших європейських держав потребувала зміни зовнішньої політики: замість захоплення нових територій Володимир переходить до захисту існуючих кордонів. Зокрема, він давав належну відсіч агресивним балтським племенам ятвягів, волзьким болгарам, полякам, які зазіхали на руські землі. Щоб убезпечити західний кордон, заснував над Бугом місто, назване на честь нього Володимиром (Волинським). Намагався Володимир захистити Русь і від загрози з півдня – печенігів. Наприкінці X ст. він починає запеклу боротьбу з ними. «Повість минулих літ» разом з іншими джерелами повідомляє нам про сім переможних походів проти печенігів. Окрім цього розбудовували цілу систему воєнно-феодалних замків на півдні держави, будувалися застави навколо Києва, захисні споруди – земляні вали з добротними дубовими частоколами на них (Змієві Вали), що тягнулися вздовж лівого берегу Росі майже на тисячу кілометрів, а також уздовж лівого берегу Стугни.

Останній етап формування державності вимагав рішучих дій, спрямованих на консолідацію країни. З цією метою Володимир проводить кілька реформ. Приєднання нових земель не знищували остаточно їх автономізм. Величезні території, слабкість адміністративного апарату робили владу місцевих князів практично безмежною. З метою зміни такої ситуації, Володимир у 988 р. провів адміністративну реформу: він ліквідував племінні княжіння і запровадив новий адміністративний поділ держави на уділи — землі навколо найбільших міст. Усього таких уділів було вісім. Замість місцевих князів в уділах ставилися на княжіння сини Володимира, або наближені бояри. Так було у Новгороді, Полоцьку, Ростові, Турові, Муромі, Смоленську, Володимирі, Іскоростені. Таким чином було ліквідовано «племінний автономізм». В кожній підвладній Києву землі були засновані опорні пункти, що мали свою адміністрацію і всієскову дружину. Ці пункти слугували місцями збору данини. На зміну родоплемінному поділу давньоруського суспільства прийшов територіальний поділ, що є однією з основних ознак сформованої державності. У результаті цієї реформи усі землі Русі та усі вищі щаблі державно-політичної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду. З одного боку це сприяло консолідації зусиль для боротьби з зовнішніми ворогами, а з іншого підштовхувала до міжусобної боротьби, оскільки князі вважали себе рівними з однаковими правами на Київ.

Провів Володимир і військову реформу суть якої полягала у ліквідації «племінних» військових формувань і злитті військової системи з системою феодалного землеволодіння. Володимир роздавав підлеглим землю у прикордонних районах Русі, спонукаючи їх до військової служби. Внаслідок реформи вдалося надійно укріпити південні рубежі від кочівників, сформувати

боездатне військо, створити нову, молодшу, знать-дружину, залежну від великого князя. Ця дружина стала своєрідною протиположністю місцевому боярству.

Вперше за часів Київської держави почалося карбування монети – «златники» та «срібники», на яких викарбовувалось зображення князя. Ця реформа сприяла економічному піднесенню країни.

Ще одна важлива реформа Володимира стосувалася ідеології. Спочатку він намагався модернізувати язичство, перетворити його на монотеїстичну віру. Але стара віра не сприяла формуванню нових суспільних відносин. Тому наприкінці 80-х років X ст. Володимир вирішує запровадити християнство як державну релігію. Приймаючи хрещення Володимир у 988 р. впроваджує в якості офіційної релігії своєї держави християнство. Князь Володимир Великий вибирав майбутню релігію з декількох можливих варіантів: іслам, буддизм, юдаїзм, християнство. Вибір саме християнської віри був обумовлений наступними факторами:

- іслам забороняв вживати алкоголь;
- в юдаїзмі немає інституту єдиної держави;
- в буддизмі не існує єдиного Бога, як єдиного фактора.

Завдяки прийняттю християнства Київська Русь інтегрувалася до європейського християнського простору. Головним християнським храмом стала Десятинна церква (989 - 996), резиденція митрополитів. Утворюються єпископські кафедри Білгородська, Чернігівська, Новгородська.

Володимиром було запроваджено нове зведення законів усного звичаєвого права, названого «Уставом земленим» – основою майбутньої «Правди Ярослава» (1016).

На міжнародній арені Володимир спирався не лише на силу зброї, а і на дипломатичні відносини. Підтримувалися зв'язки з Візантією, Німеччиною, Польщею, Болгарією та скандинавськими країнами. З деякими уклалися шлюбно-династичні угоди, а саме: шлюб Володимира з донькою шведського конунга Еріка Переможця (977 р.); шлюб князя з візантійською царівною Анною (989 р.); донька Премислава вийшла заміж за угорського принца; син Володимира Святополк одружився з донькою польського князя Болеслава I Хороброго; Ярослав Володимирович одружився зі шведською принцесою Інгігердою.

У 1013 р. між Русью та Свяченою Римською імперією було укладено угоду. В останні роки правління Володимир боровся з сепаратистськими тенденціями: Ізяслав у Полоцьку, Святополк у Турові, намісник Ярослав у Новгороді виказували непокору. Під час підготовки походу на Новгород Володимир помирає.

Князь Володимир помер в 1015 р. й був похований поруч з дружиною Анною в Десятинній церкві. Київська Русь за часи Володимира Великого піднялася на один рівень з провідними Європейськими країнами. Завдяки прийняттю християнства, Русь перестали вважати язичницькою країною, а шлюб із представником княжої родини став почесним для будь-якого європейського двору.

2. Русь за Ярослава Мудрого (1019 - 1054).

Змінення Русі продовжив син Володимира Ярослав Мудрий (1015 - 1054). Спочатку Ярослав правив разом з братом Мстиславом (дуумвірат). Після смерті Мстислава у 1036 р., Ярослав став єдиновладним правителем Русі.

Він повернув під свою владу червленські міста, що були відвойовані Болеславом Хоробрим, заснував місто Юр'їв на Балтійському морі. Вдалося йому остаточно подалати загрозу

нападів печенігів. Переможна битва відбулася під стінами Києва у 1017 р. На честь цієї перемоги заклали храм Софії Київської. При ньому у Києві, Новгороді, Полоцьку та Чернігові були збудовані величні собори. Усі храми були оздоблені мозаїками та фресками. Активно розбудовували столицю – Київ. Його було обнесено земляними валами з дерев'яними укріпленнями, побудовані Золоті ворота.

За Ярослава у Києві та інших містах створювалися скрипторії (книжкові майстерні) у яких переписували церковні книжки, праці з філософії, історії та ін. Виникають школи при церквах та монастирях. У Софії Київській діяли скрипторій, бібліотека та школа для дітей із заможних родин.

За Ярослава було засновано Київську митрополію підпорядковану константинопольському патріарху. У 1051 р. першим митрополитом-русином було обрано Іларіона, що створив церковно, – політичний трактат «Слово про Закон і Благодать». В цей же рік засновано Печерський монастир. Поступово він стає головним культурно-освітнім центром Київської держави. З ченців цього монастиря призначалися єпископи в усі землі Русі.

Упорядкування внутрішнього життя держави викликало потребу без впорядкування законів. Ярослав між 1016 і 1054 рр. уклав письмовий збірник законів – «Правда Ярослава». Збірник мав 17 статей и став основою майбутньої «Руської правди». Існує ще дві редакції «Руської правди», які були укладені пізніше (1068 і 1113 рр.).

Коротка, або перша, редакція містить: «Правду Ярослава», або «Найдавнішу правду» (автором її вважається Ярослав Мудрий); «Правду Ярославичів», або «Статут Ярославичів» (цей текст приписується синам Ярослава Мудрого), а також дві статті – так

званий «Покон вірний» та «Урок мостникам», щодо походження яких немає точних відомостей. Основним джерелом «Руської правди» були норми звичаєвого права. Зокрема, «Правда Ярослава» відбиває суспільні відносини ранньофеодального періоду, зберігає, хоча і в дуже обмеженому вигляді, інститут кривавої помсти. Предметом правового захисту в ній є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті, а захист феодального землеволодіння ще не дістав належного оформлення. У «Правді Ярославичів» уже досить ясно відбито феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі її норми спрямовано на захист княжого маєтку та земельної власності. Тут чітко виражено природу феодального права як права привілею. «Покон вірний», або «Статут вірний», визначає типовий для ранньофеодальної держави порядок «годування» княжого слуги – вірника (збирача віри), а «Урок мостникам» безпосередньо продовжує і завершує статті короткої редакції про порядок оплати представникам княжого апарату.

В «Руській правді» не було передбачено смертної кари, а вбивство каралося «гривнею», тобто відшкодовувалось у грошовій формі. За злочин проти людини, незалежно від її соціального стану, встановлювався штраф. Наступні списки «Руської правди» юридично закріпили розшарування суспільства. Всі штрафи залежали від соціального стану потерпілих. В «Руській правді» передбачалось тяжке покарання за образу честі, а також підносилося становище жінки у суспільстві.

«Руська правда» складається з норм цивільного, кримінального й процесуального права. При цьому кримінальне й цивільне правопорушення принципово не розрізнялося: і те, й інше розглядалося як кривда, шкода. Покарання передбачало грошові

виплати: «віру» – на користь князя і «головщину» - на користь потерпілого або його родичів. Тілесних покарань «Руська правда» не знала, за винятком кари для холопів за побиття вільної людини. Смертної кари цим актом також не передбачалося. Розміри грошових виплат залежали від соціальної належності потерпілих. Найбільші покарання призначалися за шкоду, спричинену представникам знаті. Норми цивільного права стосувалися права власності, спадкування, договорів купівлі-продажу, позики тощо. Судовий процес за «Руською правдою» переважно мав змагальний характер.

«Руська правда» – виключно світська пам'ятка феодального права. Усі її редакції виходили від князівської влади, мали офіційний державний характер і не зачіпали церковну юрисдикцію, яка виникла після хрещення Русі й визначалася окремими князівськими статутами.

«Руська правда» зберігала свою чинність протягом кількох століть і набагато пережила Давньоруську державу, у якій вона виникла, її норми мали значний вплив на Литовські статuti, російське Соборне Уложення 1649 р. та інші пам'ятки права України, Росії, Білорусії, Литви та інших країн.

В зовнішній політиці головним напрямком своєї діяльності Ярослав вважав підтримання з іншими країнами мирних відносин. Одним з головних способів досягнення цього вважалося встановлення міждинастичних шлюбів. Завдяки цьому князь отримав призвище тесть Європи. Постійні зв'язки Русь підтримувала з Польщею, Угорщиною, Німеччиною, Францією, Норвегією, іншими скандинавськими країнами. Ярослав взяв шлюб з шведською принцесою Інгігердою. Дочка Ярослава Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андраша.

1043 р. польський князь Казимир I одружився з сестрою Ярослава Добронегою, а 1039 син Ярослава Ізяслав Ярославович взяв собі за дружину сестру Казимира I Гертруду-Олісаву. Завдяки таким династичним шюбам Польща перестала претендувати на Червенські гради, а Русь почала надавати військову допомогу Польщі.

За іноземних правителів були видані заміж три дочки Ярослава: Єлизавета – за норвезького короля Харальда Суворого, а по його смерті – за норвезького короля Свена. Наприкінці 1040-х донька Ярослава Мудрого Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха Капета. У Франції вона була відома під ім'ям Анни Руфи (Світловолосої). Після смерті чоловіка, будучи регентшею малолітнього короля Філіпа I, певний час керувала Францією. Племінниця Анна-Євпраксія Всеволодівна (Адельгейда) вийшла заміж за саксонського маркграфа Генріха, а по смерті останнього – за германського імператора Генріха IV.

Певний час при дворі Ярослава Мудрого жили сини короля Англії Едмунда Залізнокорого – Едуард і Едвін.

Більш складними були відносини з Візантією, яка не хотіла втрачати вплив на Русь. Напруження з'явилося після всходження на престол у 1042 р. імператора Константина IX Мономаха. У 1043 р. між сторонами розпочався військовий конфлікт, що завершився поразкою Русі. Загрозливою ситуацією була і у 1051 р., коли на Київську митрополичу кафедру поставили Іларіона. Але конфлікт вдалося залагодити. Пізніше між державами була заключна угода, яка у 1052 р. зміцнилася шлюбом Всеволода Ярославича з донькою візантійського імператора Константина IX Мономаха Марією.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити проблему престолонаслідування, щоб запобігти князівським

міжусобицям. Він запровадив принцип сеньйорату, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Найстаршому синові Ізяславу він заповів Київ, Новгород, Псков і Турів, другому за віком – Святославі – Чернігів, Муром і Тмутаракань, третьому – Всеволодові – Переяслав і Ростов, В'ячеславі – Смоленськ, наймолодшому, Ігорю – Володимир-Волинський. Галицька земля відійшла онукові Ярослава, Ростиславі Володимировичу, а Полоцька залишилася за сином племінника Брючислава – Всеславом. Усі князі повинні були поважати старшого брата – великого князя київського і разом з ним правити всією Київською державою.

«Якщо будете ви в любові межі собою, - сказав перед смертю Ярослав Мудрий сином, - то й Бог буде в вас, і покорить він вам супротивників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі загинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим».

У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат (у випадку його відсутності – найстарший син), і всі князі пересувалися на один щабель вгору у князівській ієрархії. Таким чином кожному з князів гарантувалося формальне право на київський престол. Але заповіт Ярослава Мудрого виявився недосконалим. Закладена у ньому система ротації влади фактично суперечила принципу спадкоємності від батька до сина. Ця обставина призвела до міжусобних суперечок, насамперед між племінниками і дядьками. Покривджені князі-ізгої, які були позбавлені уділів, закликали собі на допомогу іноземців. Безкінечні конфлікти підривали сили і могутність Київської Русі, вели до її занепаду.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чи вірне твердження, що давньоруська державність виникла у 882 р.?
2. Якими були основні тенденції політичного життя русичів у період правління перших Рюриковичів (від Олега до Святослава)?
3. «Повість минулих літ» містить легенду про вибір віри князем Володимиром.
4. Чи існували реальні альтернативи християнству у Київській Русі X ст.?
5. Чому князь Ярослав отримав прізвище «Мудрий»?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережанський В. Г. Озброєння війська Київської Русі // Археологія. – 1998. № 2.
2. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
3. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Київ, 1966.
4. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000.
5. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв). Москва, 1975.
6. Історія українського війська. Київ, 1994.
7. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI - XII ст.) // Укр. іст. журн. 1969. № 10.
8. Кирпичников А. М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів IX – XI ст. // Укр. іст. журн. 1972. № 7.
9. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996.

10. Моця О. П. Населення південно-руських земель. IX - XIII ст. Київ, 1993.
11. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
12. Ричка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етно-політичній історії України // Укр. істор. журн. 1991. № 2.
13. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв. Москва, 1982.
14. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987.
15. Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.
16. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Киев, 1988.
17. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX - середина XVIII ст.). Київ, 1992.
18. Сухарев Ю. В. Балканские походы Святослава (в 10 в.) // Военно-исторический журнал. 2000. № 8.
19. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность,, идеология. Київ, 1992.
20. Толочко П. П. Древний Киев. Київ, 1983.
21. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996.
22. Толочко П. П. Літопис Київської Русі. Київ, 1994.
23. Фроянов Н. Я. Киевская Русь. Ленинград, 1988.
24. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.

ТЕМА 6. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСІ (XII - ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст.)

План

1. Причини та передумови феодальної роздробленості
2. Спроби об'єднання. Володимир Мономах
3. Остаточний розпад

1. Причини та передумови феодальної роздробленості

Головними причинами розпаду Русі були династичні обставини колективного сюзеренітету. Попри династичну основу і династичну зовнішню форму, роздробленість Русі за природою цілком династичною не була.

М. Грушевський та його послідовники вважали, що головним чинником розпаду Київської Русі стала боротьба спадкоємців за великокняжий стіл і їх настирливе бажання до створення окремих, незалежних одна від одної земель. На думку вченого, цей процес тривав майже два століття, по часах Ярослава Мудрого. Перший період роздробленості, за М. Грушевським, закінчується княжінням Мстислава Великого (1132 р.). Це етап боротьби двох тенденцій у відносинах між князями: першої - сепаратистської, автономістської, другої - централістської до об'єднання зусиль у боротьбі з зовнішніми ворогами, передусім половцями. Після смерті Мстислава настає другий період, що тривав до монголо-татарської навали. Це період безпосередньо феодальної роздрібненості, повного ослаблення й занепаду Києва, формування біля нових центрів на іншому політичному фунті нових сил і впливів. Переломним моментом в існуванні Київської Русі М. Грушевський вважав 1169 р., коли Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський повністю поплондрував Київ.

Отже, феодальну роздробленість спричинили кілька факторів: велика територія держави та етнічна неоднорідність населення; зростання великого феодального землеволодіння; відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади; зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру і поява поліцентрії у зовнішній торгівлі; посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.).

Всі причини розпаду Київської Русі досить вагомі, але лише їх комплексний взаємовплив і вплив на історичні процеси, що відбувалися в Київській Русі, зумовили перемогу сепаратизму над централізмом, а отже, і загибель Давньоруської держави.

Після смерті Ярослава Русь була поділена між його синами. Київ, Новгород Великий, Древлянська й Турівська землі дісталися старшому на той час синові Ізяславу; Чернігів із Сіверською землею – Святославу Ярославичу; Переяслав з південним Лівобережжям і Ростово-Суздальською землею – Всеволодові; Волинська земля – Ігореві Ярославичу; Галицька земля – Ростиславу Володимировичу; Полоцька – Всеволодові Брячиславовичу. 15 років країною спільно керували три старших Ярославичі – Ізяслав, Святослав і Всеволод.

1068 р. військо Русі було розгромлено половцями на р. Альта внаслідок чого в Києві почалося повстання проти Ізяслава. Князь залишив Київ, але вже наступного року, за допомогою родича польського князя Болеслава II Сміливого, повернувся. 1072 р. у місті Вишгород було затверджено новий збірник законів «Правда Ярославичів». 1073 р. починаються конфлікти між князями, Святослав Ярославич пішов походом на Київ, вигнав із нього старшого брата і зайняв великокняжий стіл. Тріумвірат змінився

дуумвіратом Святослава і Всеволода. За три с половиною роки Святославу вдалося зробити більшого, ніж Ізяславу за попередні 18.

Смерть Святослава дала Ізяславу можливість вернутися знову на Київське княжіння. Але вже у жовтні 1078 він загинув у битві з племінниками Борисом В'ячеславичем та Олегом Святославичем на Нежатиній Ниві. За правом старшинства Київ перейшов до третього Ярославича – Всеволода (1078 - 1093). Всеволодові вдалося подолати князівські міжусобиці і посилити позиції своєї княжої. Це був високоосвічений князь, знав п'ять мов тому дбав про розвіток освіти та культури.

Після смерті Всеволода на київському столі утвердився син Ізяслава Ярославича Святополк Ізяславич (1093 - 1113). Його князювання припало на дуже складний період для Київської Русі – початок нападів половців. Тривалий час князі не могли знайти порозуміння для протистояння цій загрозі. Врешті решт порозуміння було досягнуто і князі виступили у похід проти половців. Під Треподем руські війська були розгромлені. Ще одна поразка руського війська на річці Стугна відкрила половцям шлях на Київ. Злагоди між князями не було. Лише Володимир Мономах та Святополк Ізяславич намагалися організувати оборону. Лише у листопаді 1097 р. на з'їзді в Любечі була досягнута згода щодо спільної боротьби проти половців. Початок XII ст. пройшов під знаком наступу русичів на кочовиків. 1103, 1107, 1111 – це роки перемог Русі над Степом. Половці змушені були відійти у глиб степу.

На Любецькому з'їзді у 1097 р., який був покликаний припинити князівські усобиці та почати спільну боротьбу з половцями було погоджено «кожен хай держить отчину свою!». Цим розпочався процес закріплення руських земель за окремими

династіями: в Перемишльському і Теребовлянському князівствах залишилися Ростиславичі, Чернігівське та Муромське князівства були закріплені за Святославичами, а Волинь у руках Давида Ігоревича. Святополк правив у Київській землі, до якої входили також Турово-Пінщина, Дреговицька земля і Погорина та в Новгороді, а Володимир Мономах закріпився у Переяславській, Смоленській та Ростово-Суздальській землях.

2. Спроби об'єднання. Володимир Мономах

У 1113 р. на київський стол запросили Володимира Мономаха, відомого організатора боротьби проти половців. Йому вдалося тримати під своїм контролем Переяславське князівство, Туровщину, Смоленщину, Новгород Великий, Чернігівське князівство, Волинь та Галичину. Контроль торговельного шляху із «варяг у греки» сприяв розвитку торговельних відносин. При Володимирі був доповнен збірник законів «Руська правда».

Після смерті батька Володимир Мономах повернувся до Переяслава. Впродовж 1094 - 1096 рр. він зі своєю дружиною витіснив половців за межі Русі, а 1103, 1107, 1109 та 1111 рр. організував і здійснив переможні походи об'єднаних військ руських князів проти половців. Руські війська доходили аж до Азовського моря і так залякали степовиків, що ті відкочували у степи Південного Уралу.

1097 року Володимир ініціював Любецький з'їзд князів, який запровадив вотчинний спадковий принцип володіння землями і князівствами: "Хай кожен тримає отчину свою і не зазіхає на землі один одного". Святополк, великий князь київський, та князі переяславський Володимир Мономах, смоленський Давид Святославич, чернігівський Олег Святославич, володимир-волинський Давид Ігорович, теребовельський Василько Ростиславич

домовилися припинити міжусобиці, проте князі порушували любецькі домовленості.

Новими спробами Володимира Мономаха та його однодумців примирити князів були наступні з'їзди: Витичівський (1100 року, у селі Витичів поблизу Вишгорода) та Долобський (1103 року, поблизу Долобського озера під Києвом). На Долобському з'їзді Володимир Мономах завдяки пристрасній промові схилив князів до об'єднання і виступу, що принесло руським військам велику перемогу над половцями.

1113 року, після смерті київського князя Святополка Ізяславича, у Київській землі спалахує повстання міщан та селян, незадоволених свавіллям бояр та лихварів. Київська верхівка запрошує Володимира стати князем у Києві і придушити повстання. Володимир, проголошений великим князем київським, розправляється з повсталими, але йде на деякі поступки, зокрема, приймає закон, згідно з яким зменшувалися рези (відсотки) за позички на 25%, скасовувалося холопство за борги. Ці нововведення увійшли до складу розширеної редакції прийнятої раніше Ярославом Мудрим "Руської правди" і відомі як Статут Володимира Мономаха.

За час свого владарювання на київському великокнязівському престолі Володимир Мономах утвердив централізовану монархічну владу по всій давньоруській землі і на деякий час зупинив процес роздроблення Київської держави. Йому не підкорилися тільки Галицька, Чернігівсько-Сіверська землі, що належали відповідно Ростиславичам і Святополковичам, та Полоцьк, де правили Всеславичі. Володимир Мономах мав також своїх посадників в містах по Дунаю.

Доба Володимира Мономаха була часом розквіту культури в Русі. У Києві та в інших містах один за одним виростили кам'яні

храми, оздоблені настінним живописом та мусією. Зокрема, в той час було збудовано і прикрашено Михайлівський Золотоверхий і Видубицький монастирі у Києві, а також чудову церкву на річці Альті, на місці загибелі князя Бориса.

З ініціативи князя видубицький ігумен Сильвестр уклав на основі писань Нестора, літописця Печерського монастиря, та інших літопиних текстів знамениту пам'ятку давньоруської літератури – "Повість минулих літ".

А сам князь написав близько 1117 року "Повчання" своїм дітям, яке вміщено в Лаврентіївський літопис. Подаючи ряд цікавих фактів з життя самого князя, "Повчання" містить сформовані на основі християнської моралі та кодексів честі життєві правила та закони співжиття тогочасного суспільства, закликає князів утриматися від усобиць і чвар заради цілісності держави. Мономах врозумляє своїх наступників бути гідними людьми, виконувати заповіти старших, любити рідну землю. "А над усе не забувайте убогих... і не давайте сильним погубити людину... Також бідного смерда і вбогу вдовицю... Більше всього шануйте гостя, звідки б він не прийшов: чи посол, чи знатний, чи простий, всіх пригощайте... Цим прославиться людина по всіх землях".

Володимир Мономах зміцнив міжнародні позиції Русі. У "Слові про загибель Руської землі", літературній пам'ятці XIII століття, що славить її блискуче минуле, Мономаха названо одним з найвідоміших князів, з яким шукали дружби правителі багатьох країн світу, зокрема й візантійський імператор. Дочка Мономахова Марія була одружена з Леоном Діогеновичем з імператорського дому Романа IV Діогена. Сам Володимир був одружений з дочкою англійського короля Гаральда. Народжений від цього шлюбу син Мстислав одружився зі шведською принцесою Христиною, дочкою

шведського короля Стейкельса. А візантійський імператор Іоанн II у 1120 році взяв собі за дружину онуку Мономаха, дочку його сина Мстислава.

Помер Володимир Мономах 1125 року поблизу Переяслава на 73-му році життя. Поховано його у Києві, в соборі святої Софії. Того ж року кияни обрали князем старшого сина Володимирового – Мстислава, якому деякий час вдалося утримати в злагоді руські землі й зберігти владу над князями. Але по його смерті 1132 року настав кінець тієї історичної доби, яка знаменувала собою період єдності руських земель під владою Києва як центру могутньої держави. За ним почався період політичної і територіальної роздробленості й занепаду, який довершила монголо-татарська навала.

Після смерті Володимира Мономаха київським князем став його син Мстислав (1125 - 1132). Продовжував боротьбу за зміцнення держави, приєднав Польське князівство, воював з половцями, литовцями та чужддю. Як і батько, підтримував союзні відносини з Візантією. Розбудовується Київ, будуються храми та монастирі. Часи Мстислава Великого вважаються заключним етапом існування єдиної Русі.

Наступний період (до 1240-х рр.) – це період феодальної роздробленості. В цей час існувало майже 15 незалежних князівств. Але розпаду Русі не сталося. Система державної влади (собор, рада, снем, віче, ряд) дозволяла зберігати єдність. Центром політичного та культурного життя продовжував бути Київ. Змагання між князями за володіння ним продовжувалися. Той, хто володів Києвом, володів найбільшим і найбагатішим містом Русі, в якому сидів митрополит Київський і всієї Русі.

За князя Ізяслава Мстиславича (1146 - 1154) у 1147 році відбувся Київський церковний собор, який обрав на митрополичу кафедру Климента Смолятича. Цим Ізяслав хотів адміністративно унезалежити руську митрополію від Константинопільського патріархату, але мети своєї так і не досяг. Після його смерті митрополит Климент був зміщений з кафедри, і церква вернулася до давньої традиції обрання київ. митрополитів із греків.

Наступний князь, онк Володимира Мономаха Ростислав Мстиславич (1159 - 1167) стабілізував ситуацію в країні, розсадив своїх синів і племінників у Смоленську, Новгороді Великому, Володимирі на Клязьмі, Білгороді й Вітебську. Ростислав здійснив три вдалих походи проти половців 1161, 1166, 1167.

1169 р. владими́ро-суздальський князь Андрій Боголюбський організував похід на Київ, у якому взяли участь дружини 12 князів. Після тривалої облоги столиця Русі була взята і піддана пограбуванню. Після цього продовжується між князівське протистояння за великокняжий стіл, посилюється половецький натиск на руські землі. Поразка новгород-сіверського князя Ігоря Святославича 1185 на берегах Каяли відкрила «ворота на Руську землю»: хан Кончак плундрував Посулля, а хан Кза грабував околиці Переяслава.

Організатором антиполовецької боротьби виступив великий князь київський Святослав Всеволодич (1180 - 1194). Вдалі походи 1187 - 1192 рр. змусили половців відкочувати до пониззя Сіверського Дінця і припинити свої набіги на Русь. В цей час відбувалося велике будівництво в Києві, Чернігові, Смоленську, Галичі, Білгороді.

Після смерті Святослава продовжилася міжусобна боротьба за Київський стол. Київ переходив із рук у руки, але мало хто із князів

міг затриматися в ньому надовго. Більше за інших пощастило Мстиславу Романовичу (1214 - 1223), а також Володимирові Рюриковичу (1224 - 1235).

Втручання в боротьбу за київський стіл галицького князя Данила Галицького призвело до того, що напередодні монгол. наступу Київ взагалі залишився без князя: Михаїл Всеволодич покинув його, наляканий наближенням орди, а Ростислава Мстиславича Смоленського, котрий зайняв Київ. після Михаїла, вигнав із Києва Данило Галицький.

Хід історичного розвитку Русі був порушений вторгненням монгольських військ хана Батия.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які наслідки мав об'єднавчий Любецький з'їзд 1097 р.?
2. Назвіть головні досягнення Володимира Мономаха
3. Чи були у феодальній роздрібленості позитивні наслідки?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережанський В. Г. Озброєння війська Київської Русі // Археологія. – 1998. № 2.
2. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
3. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Київ, 1966.
4. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000.
5. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв). Москва, 1975.
6. Історія українського війська. Київ, 1994.

7. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI - XII ст.) // Укр. іст. журн. 1969. № 10.
8. Кирпичников А. М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів IX – XI ст. // Укр. іст. журн. 1972. № 7.
9. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996.
10. Моця О. П. Населення південно-руських земель. IX - XIII ст. Київ, 1993.
11. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Навчальний посібник. Київ : Глобус, 1996.
12. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
13. Ричка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етно-політичній історії України // Укр. істор. журн. 1991. № 2.
14. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв. Москва, 1982.
15. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987.
16. Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.
17. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Киев, 1988.
18. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX - середина XVIII ст.). Київ, 1992.
19. Сухарев Ю. В. Балканские походы Святослава (в 10 в.) // Военно-исторический журнал. 2000. № 8.
20. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность,, идеология. Київ, 1992.

21. Толочко О. П., Толочко П.П. Київська Русь. Київ :
Видавничий дім
22. Толочко П. П. Древний Киев. Київ, 1983.
23. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996.
24. Толочко П. П. Літопис Київської Русі. Київ, 1994.
25. Фроянов Н. Я. Киевская Русь. Ленинград, 1988.
XVIII ст. Київ : Генеза, 1997.
26. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших
часів до XVIII ст. Київ, 1998.

ТЕМА 7. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

(40-і р. XIII - СЕРЕДИНА XIV ст.)

План

1. Утворення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславич
2. Галицько-Волинське князівство за Данила Галицького

1. Утворення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславич

Об'єднання Галичини і Волині в одне князівство вперше здійснилось за правління волинського князя Романа Мстиславича. Початок діяльності Романа був пов'язаний з Новгородом, де короткий час (1168 - 1170) він був князем. Повернувшись після смерті батька на Волинь, як старший, одержав Володимир. Деяку славу дав йому успішний похід на ятвягів, литовське плем'я, яке своїми набігами непокоїло Волинь.

Роман підтримував близькі зв'язки з київським князем Рюриком Ростиславичем, своїм тестем, і від нього одержав міста на Росі. Зважаючи на небезпечний характер цього району, Роман брав діяльну участь у походах на половців. Але водночас він вступив у дрібну феодалну боротьбу, яка руйнувала Київщину, і витрачав на це багато даремних зусиль.

У своїх політичних планах Роман спирався в основному на сили Володимирського князівства. Його брати і племінники, хоч і мали свої уділи, окремої політики не вели, а у всьому підкорювалися Романові. Підтримкою служили йому володимирські «ліпші мужі» - бояри і верхівка міст, які повністю солідаризувалися з планами князя.

Найважливішою справою Романа, яка дала йому історичне ім'я, було приєднання Галичини до Волині і створення єдиного Галицько-Волинського князівства. В період, коли Київська Русь переживала нищівний процес роздроблення земель, потрібна була незвичайна енергія, щоб протистояти негативному ходові подій, затримати його і сприяти створенню нових державних об'єднань.

Заходи до приєднання Галичини Роман розпочав 1188 р. Увійшовши у порозуміння з галичанами, які були незадоволені розгульним життям Володимира Ярославича і примусили його покинути князівство, Роман сів у Галичі. Але він не мав ще достатньої сили і не зміг витримати боротьби з уграми, які загарбали Галич.

1198 р., коли помер Володимир, Роман знову активізував свої зусилля і оволодів Галицьким князівством 1199 р. За яких обставин це сталося, точно не відомо. Романа підтримувала значна група галицьких бояр, які навіть пішли за ним на Волинь, коли він мусив залишити Галич. Але проти виступала інша боярська партія, що хотіла мати князями синів Ігоря Святославича. У польських джерелах є звістка, що суперечності між обома партіями загострилися настільки, що стався бій під Галичем. Союзником Романа у поході на Галичину був польський князь Лешко; але в чому була його допомога і який характер мали відносини між Романом та Лешком, це залишається нез'ясованим.

На початку свого князювання в Галичині Роман вів гостру боротьбу з боярами. Боярство становило тут велику силу. Економічний розвиток князівства сприяв об'єднанню в руках великих землевласників значних територій. Розвиток політичних подій призвів до того, що бояри зосередили також управління. Великі бояри мали навіть свої полки.

Вже Ярослав Осмомисл змушений був іти на поступки боярам. Володимир Ярославич цілком залежав від них. Навіть угорський король Андрій, загарбавши Галичину, доручив управління боярам.

Про хід боротьби дає відомості польський хроніст В. Кадлубек. Але його оповідання повне очевидних перебільшень про жорстокість Романа, а з конкретних даних можна прийняти лише ті дані, що Роман намагався підірвати могутність бояр. З Галицько-Волинського літопису відомий тільки один випадок покарання бояр Романом: він вигнав з Галичини бояр Кормильчичів. Перемога над боярською верхівкою сприяла зміцненню княжої влади, і Роман вільно розпоряджався всією територією над Дністром, Сяном і Бугом.

Маючи значну силу, він міг авторитетніше виступати проти інших князів. З великою увагою ставився Роман до справ Києва. Коли 1202 р. Рюрик Ростиславич почав організовувати похід на Галичину, Роман випередив його і з галицькими та волинськими полками увійшов у Київщину. Його виступ справив велике враження, Рюрикові союзники перейшли на сторону Романа, а сам Рюрик був примушений підкоритись і зректися київського престолу 7. Коли ж Рюрик не припинив своїх інтриг, Роман схопив його й наказав постригти в ченці.

В той час Роман став наймогутнішим з південноруських князів і більше значення мав лише володимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович, якому підкорювалися всі північноруські князі. Характеризуючи Романа, польський хроніст пише, що він «за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями Русі».

Галицький літописець, відзначаючи могутність Романа, називає його «великим князем», «самодержцем усієї Русі» та «царем в Руській землі».

Росту авторитету Романа сприяли його походи проти половців. У той період половці, використовуючи послаблення Києва та княжі усобищ, постійно руйнували і нищили пограничні землі Русі, а часто проходили і в глиб краї⁸⁶ни. Боротьба з половцями була найважливішим питанням тогочасного життя, і князі, які очолювали походи у степ, здобували симпатію громадськості. Роман двічі організував великий наступ на половців. Взимку 1202 р. він вирушив з військом на половецькі кочовища, «взяв вежі половецькі і привів багато бранців і душ християнських велику силу визволив від них; і була радість велика в Руській землі». 1204 р. організовано другий похід під керівництвом Романа, в якому взяли участь найвидатніші князі. Серед зими війська напали на половців, захопили бранців і половецькі стада.

Роман у цих походах відзначився особистою хоробрістю. У літописі збереглися уривки пісень про нього: «він кинувся на поганих, як лев, сердитий був, як рись, нищив їх, як крокодил, переходив їх землю, як орел, хоробрий був, як тур»; і на іншому місці: «він завзявся на поганих, як лев – половці лякали ним дітей».

Останнім епізодом діяльності Романа був його похід на Польщу 1205 р. Роман жив у дружбі з головною лінією польської династії – краківським князем Казимиром Справедливим та його синами Лешком і Конрадом, і обидві сторони надавали взаємну допомогу. 1190 р. Роман разом з братом Всеволодом допоміг Казимиру здобути Краків. 1195 р. він узяв участь у боротьбі, яку Лешко і Конрад вели проти свого дядька Мешка Старого, і в бою під Мозгавою був поранений. Лешко ж дав Романові допомогу, коли він займав Галичину 1190 р.

Нез'ясованим залишається питання про те, з яких причин ці дружні відносини зіпсувалися. Галицько-Волинський літопис подає

звістку, що між Романом та Лешком інтригу повів галицький боярин Володислав Кормильчич але в чому суть непорозуміння, невідомо.

Після смерті Романа на західних землях почалася внутрішня боротьба, яка тривала більш як сорок років. Протистояли основні тенденції: прагнення до збереження і зміцнення Галицько-Волинського князівства та до поділу і роздроблення території.

Прихильниками об'єднання земель під міцною владою одного князя виступали середньозаможне боярство, населення міст та селяни. Всі вони побоювалися утисків з боку бояр, які зосредили значні землеволодіння. Галицько-Волинський літопис передає вислови цих груп населення. Так отроки, тобто служебні бояри, заявили Данилові Романовичу: «вірні ми богу і тобі, нашому господареві»; сотський Микула заохочував князя до боротьби з великими боярами: жителі Галича вітали Данила вигуками: «Це наш володар, богом даний».

Ці прагнення підтримували також володимирські бояри під керівництвом Вячеслава Товстого, які брали участь в реалізації державних планів Романа і розуміли значення Галицько-Волинського князівства. Вони залишилися вірні синам Романа, Данилові і Василькові, і разом з ними пішли у довгий похід по чужих землях, добиваючи для них волості. Справами Романовичів керувала Романова вдова, надзвичайно енергійна жінка, яка вперто захищала права своїх синів.

Проти об'єднання Галицької і Волинської земель в одне князівство виступала верхівка галицьких бояр. Після смерті Романа до Галичини повернувся прогнаний ним Володислав Кормильчич і очолив галицьке боярство. Основним бажанням великих бояр було взяти владу в країні в свої руки. Вони вважали небезпечними для себе сильних князів, намагалися відірвати Галичину від Волині і

посадити у Галичі другорядних князів, які підкорювалися б їм у всьому.

Сепаратистські устремління боярства підтримували також деякі князі з родини Романа, які вважали не вигідним для себе централізоване Галицько-Волинське князівство і намагалися здобути незалежність своїх дрібних уділів, - в першу чергу белзький князь Олександр Всеволодович.

Послаблення Галицько-Волинського князівства бажали також Угорщина і Польща. Угорський король Андрій прикинувся другом малолітніх Романовичів і на з'їзді з княгинею Романовою у Сяноці 1205 р. обіцяв взяти їх під свій протекторат, насправді ж підготовляв агресивні плани, прагнучи включити Галицьке князівство до Угорської держави, тому й прийняв титул короля Галичини і Володимирі.

Польський князь Лешко Білий, беручи під свій захист Романовичів, почав втручатися у справи Волині, підкорив дрібних волинських князів та приєднав до Польщі пограничні землі між Вепром і Бугом.

За таких складних обставин розгорнулася боротьба за землі Галицько-Волинського князівства. Малолітні Романовичі були позбавлені своєї батьківщини. Місто Володимир зайняв Олександр белзький, а за князювання в Галичі вели боротьбу різні претенденти

Першими захопили Галичину 1206 р. три сини Ігоря Святославича, героя походу на половців, Володимир, Роман і Святослав. Вони розподілили край на чотири князівства, але чвари послабили їхнє становище. Хоч Ігоревичі завдячували своє князювання галицьким боярам, вони не хотіли підкорюватися їм і пішли на конфлікт з боярською верхівкою. 1211 р. князі виступали проти бояр; найголовніших верховодів було вбито. Тоді бояри

закликали угорську допомогу, перемогли Ігоровичів і взятих у полон князів Романа і Святослава повісили.

Послаблені боротьбою бояри визнали князем малого Данила і навіть провели його «вокняження» в Галичі, але насправді задумали тримати управління у своїх руках. 1213 р. наймогутніший з бояр Володислав Кормильчич «в'їхав у Галич, вокняжився і сів на престолі». Це був єдиний відомий факт, коли боярин проголосив себе князем — і він викликав обурення князів: «Не пристойть бояринові князювати в Галичі».

У Спиші 1214 р. Угорщина та Польща домовилися про політику щодо Галичини. Андрій і Лешко, які до того часу проголошували себе протекторами Романовичів, тепер вирішили загарбати Галицьке князівство. Складено угоду про шлюб Андрієвого сина Коломана з донькою Лешка, Солومهєю, і малолітнього Коломана посаджено в Галичі як короля Галичини (1214 - 1221). Владу його забезпечував угорський гарнізон. Лешкові Андрій передав Перемишль, але незабаром відібрав його.

Угри поводили себе в Галичині, як на підкореній землі. Король Андрій, бажаючи добитися підтримки від папи, запевняв, що населення Галичини прийме унію з Римом та вишле єпископів на католицький собор.

Але ці плани зустріли опозицію духовенства, і угри змушені були вдатися до насильств: король «єпископа і попів вигнав із церкви, а своїх латинських попів привів на службу». Обурене населення виступило проти загарбників. Сам Андрій в листі до папи 1215 р. писав, що «народ Галичини відступився від свого короля» (тобто Коломана) та що, «зібравши військо від довколишніх русинів», взяв в облогу галицький замок. Андрій пішов з військом на допомогу і визволив сина.

Ці події виявили вороже ставлення населення Галичини до панування угрів. Їх підтримувала лише боярська верхівка, яку Андрій зумів приєднати для своїх планів. Угорську партію очолював Судислав, найбагатший з галицьких бояр.

Боротьбу проти угорського завоювання почав Мстислав Мстиславич, званий Удатним. Він походив із дрібних київських князів, але був покликаний на князівство в Новгороді, захищав незалежність міста і здобув славу хороброго рицаря. Він використав час, коли король Андрій виїхав на хрестовий похід, а Угорщина прийшла у внутрішнє безладдя, здобув Галич 1219 р. і вигнав воєводу Бенедикта з угорською заставою і Судиславом. Та Андрій, повернувшись додому, вислав нове військо в Галичину і знову посадив Коломана в Галичі. Мстислав був примушений поступитися, але, здобувши допомогу половців, рушив на Галич і 1221 р. під містом розгромив угорське військо. Угорський воєвода, «прегордий» Філя, потрапив у полон, а угорське військо, яке зачинилося в галицькій фортеці, мусило здатися. У боротьбі з уграми брало участь все населення, навіть селяни. Літопис описує радість перемоги: «І була радість велика, спас бог від чужинців, бо всі угри, і ляхи були побиті, інших взято у полон, інші, утікаючи по країні, потонули, інших побили селяни, і ніхто з них не утік».

Князував Мстислав Мстиславич (1221 - 1228) за складних обставин. Галицькі бояри визнали перемогу і підкорилися йому; навіть могутній Судислав «обняв ноги його і обіцяв служити йому».

Але вони не залишили давніх намірів взяти управління у свої руки та всякими способами інтригувати проти Мстислава. Боярин Жирослав розпустив чутку, що Мстислав хоче вирізати бояр за допомогою половців, але ця інтрига відкрилась, і Мстислав прогнав

Жирослава з Галичини. Мстислав увійшов у союз з Данилом Романовичем, який часто допомагав йому військом.

Ця дружба була небезпечною для планів бояр, і вони намагалися її розбити, обвинувачуючи Данила у спробах вбити Мстислава.

Судислав разом з іншими боярами залишався прихильником угорської присутності, організував угорську партію і намагався приєднати Мстислава до угорських політичних планів. Мстислав почав піддаватися під ці впливи. 1222 р. було складено угоду з Угорщиною про визволення з полону Коломана з Соломеєю та інших угорських феодалів (вони перебували у Торчеську): король Андрій зрікся від імені Коломана прав до Галича. Але за порадою бояр, Мстислав погодився віддати свою молодшу доньку за королевича Андрія і передав йому Перемишль.

Це відкрило шлях новому втручання угорців. В 1226 - 1227 рр. король Андрій, на заклик сина, увійшов з військом в Галичину і зайняв Перемишль, Звенигород, Тереховлю, повернув на Волинь, здобув Тихомль і облягав Крем'янець. Мстислав з полками прийшов під Звенигород і розбив угорське військо. Король був примушений відступити в Угорщину.

Незважаючи на цю перемогу, Мстислав не počував себе впевнено у Галичині і вирішив покинути Галицьке князівство. Він хотів передати Галич Данилові, але Судислав з іншими боярами умовили його відступити престол королевичу Андрієві.

Залишивши собі лише Пониззя, Мстислав переїхав у давній Торчеськ, каючись перед Данилом, що передав Галич «іноземцеві».

2. Галицько-Волинське князівство за Данила Галицького

Нове об'єднання Галицької і Волинської земель в одне князівство здійснив Данило Романович.

Протягом більш як двадцяти років після смерті Романа молоді Романовичі не відігравали майже ніякої ролі в бурхливих подіях, що розгорталися в Галичині. Угорський король Андрій і краківський князь Лешко, які проголосили себе протекторами молодих князів, використовували їх у власних інтересах, не забезпечуючи Романовичам нічого з земель їх батька. Тільки завдяки великій енергії княгині Романової сини здобули мізерні частини батьківських земель на Волині. Лешко, який розпоряджався волинськими землями, 1209 р., на прохання берестян, погодився дати Василькові Берестя, пізніше перевів його до Белза, а 1213 р. пересунув у далекий Кам'янець над Горинню. Туди переїхав також Данило, який перебував на Угорщині. Деяко пізніше Романовичі одержали Тихомль і Перемиль¹. Хоч територія, якою розпоряджалися молоді князі, була невелика, вона стала базою для їх дальшої діяльності. Сидячи у другорядних волостях, Романовичі не залишали надії, що їм доведеться здобути всю батьківщину: «Чи так, чи інакше, - Володимир буде наш».

При Романовичах зібралися колишні бояри Романа, які залишилися їм вірними, вони допомогли князям організувати військові сили. Розпоряджаючись своїм військом, Романовичі добули великий авторитет серед князів. 1215 р. Лешко примусив Олександра Всеволодовича повернути Романовичам Володимир. Володіючи столичним містом, князі почали вести самостійну політику. Головну роль відіграв Данило, а Василько був його вірним помічником.

Насамперед Данило мав намір визволитися з-під залежності від Лешка. 1219 р. він вирушив походом на західне пограниччя князівства, захоплене краківським

князем, і зайняв Берестя та міста Забужжя. Лешко відповів на наступ Данила походом, але польське військо було розгромлене на Сухій Дорозі, і волинські полки переслідували втікачів аж до Вепру. З того часу взаємини з Польщею залишалися напружені, і польські загони часто непокоїли Забужжя. Тільки коли Лешка було вбито (1227), а Польща прийшла у розладдя, польські князі втратили вплив у Волині і Галичині. Тоді вже Данило почав впливати на польські справи. У дружбу з Романовичами вступив мазовецький князь Конрад, який довго був їх союзником. Він прагнув уникнути війни між Польщею і Руссю та часто бував посередником між князями. Віддячуючи Конрадові, Данило захищав його інтереси, зокрема, 1229 р. він ходив у далекий похід на Польщу: брав участь в облозі Каліша, а війська князя доходили до Старогрода у Великопольщі та Міліча в Сілезії і навіть в околиці Вроцлава. «Ніякий інший князь не входив у Лядську землю так глибоко, окрім Володимира Великого, що охрестив країну», - зауважив літописець.

Впорядковуючи своє князівство, Данило входив у боротьбу з іншими волинськими князями. Ворогом Романовичів залишався Олександр белзький, який зв'язувався з їхніми ворогами. Данило і Василько кілька разів виряджалися на Белзько-Червенську землю і поруйнували її жорстоко. Коли ж Олександр уступив із свого князівства (1234), його землі перейшли до Романовичів. Так само, після смерті Мстислава Ярославича Німого (1226), Данило приєднав до своїх володінь Луцьк, Пересопницю і Чорторійськ. Так, 1230 р. Волинське князівство було об'єднано в руках Данила і Василька.

Забезпечивши Волинь, Данило розпочав боротьбу за другу свою «півбатьківщину» - Галицьке князівство.

Здійснюючи свої плани, Данило увійшов у союз з Мстиславом Мстиславичем, допомагав йому у боротьбі за Галич і підтримував

його у скрутні моменти. Але, як знаємо, Мстислав погано віддячив Данилові за ці послуги і у малодушності передав Галич угорському королеві. Коли ж Мстислав помер, Данило вже власними силами продовжував боротьбу за Галич.

Населення Галичини, вороже настроєне до іноземців, чекало Данила як визволителя і закликало його у Галич. Коли 1230 р. Судислав виїхав на Пониззя, а в Галичі залишився лише сам королевич Андрій, галичани прислали до Данила, повідомляючи його про нагоду до наступу. Данило швидким походом, через три дні, прибув у Галич. Але Судислав вже встиг повернутися і підготував оборону міста. Данило зібрав військо з усієї Галицької землі і розпочав облогу. Андрій змушений був здатися, і Данило дозволив йому вільно виїхати в Угорщину. Разом з уграми залишив Галич і Судислав, а галичани вигукували слідом: «Іди геть з міста, ворохобнику землі!»

Але тоді Данило не зміг вдержати Галич на тривалий час. Угорський король не залишив своїх агресивних планів і, заохочений боярською верхівкою, організував ряд походів на Галичину.

Переслідуючи розбитих під Перемишлем угрів, 1233 р. Данило підійшов під Галич, Тут його зустріла «більша половина Галича». Ставши над берегом Дністра, князь «прийняв Галицьку землю» і почав облогу міста. Під час облоги королевич Андрій помер, і угорське військо здалося.

Галицькі бояри і тепер не хотіли підкоритися Данилові, йому протиставили кандидатуру чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Новий угорський король Бела IV визнав його галицьким князем. Почалася нова боротьба за Галичину.

Тільки 1238 р. Данило остаточно оволодів Галичем. Використавши час, коли у місті стояло мало війська, він знову

швидким походом прибув під Галич. Данило увійшов у Галич, в соборній церкві сів на престолі свого батька, а на воротах города поставив свій прапор.

Боротьба за Галицьке князівство проходила в час, коли хан Батий почав великий похід на Русь. Галичани зустрілися із загарбниками вже під час першої навали кочівників 1223 р. Боротьбу проти них організував Мстислав Мстиславич, який тоді князував у Галичі, на прохання половецького хана Котяна, свого тестя. У поході брали участь галицькі і волинські полки, а також «галицькі вигонці», степові добичники, під керівництвом Юрія Домамирича і Держикрая Володиславича. У бою над Калкою Данило був поранений.

1237 р. кочівники-завойовники ударили насамперед на Рязанську і Суздальську землі, 1238 р. здобули Переяслав і Чернігів. Данило вирішив дати відсіч ворогові і наприкінці 1239 р. залишив у Києві свою дружину, яку очолював тисяцький Дмитро. Батий здобув Київ у грудні 1240 р.

З Києва Батий 1241 р. продовжував похід на захід. Літопис згадує лише деякі міста, розорені загарбниками: Колодязен на Случі, Кам'янець та Ізяславль на Горині, Володимир, Галич та ін., «яким немає ліку». Але деякі укріплені міста він не зміг перемогти, в тому числі Крем'янець, Данилів, Холм. За свідченням літопису тисяцький Дмитро, співчуваючи знищеній країні, порадив Батию не затримуватися в Галичині: «Не повинен ти довго спинятися в цій землі, пора тобі іти на Угорщину. Якщо задержишся – ця земля міцна, зберуться на тебе і не пустять тебе у твою землю»²⁰. Батий пішов далі на захід, на Польщу і Угорщину.

Данило не зміг організувати відсічі ординцям. Коли Батий увійшов у Галичину, він перебував на Угорщині, на переговорах з

Белою IV, і вже не зміг перебитися до Галича через полчища загарбників та мусив повертатися окружним шляхом, через Польщу.

Батисва навала внесла нове безладдя у Галичину, яку Данило тільки що почав впорядковувати. Великі бояри знову підвели голову. Літопис дає яскраву картину цих подій: «Галицькі бояри називали собі Данила князем, а самі держали всю землю, та увійшовши у Бакоту без княжого наказу, зайняли все Пониззя. Григорій же Васильович задумував захопити собі всю горішню Перемишльську країну. І то був заколот великий і грабіж від них». Доброслав роздав галицькі землі чернігівським боярам, а Коломию з солеварнями передав залежним від себе боярам «із племені смердів». Коли ж присланий Данилом стольник Яків докоряв йому, що не виконує княжих наказів, Доброслав лише розсміявся: «Що ж я можу сказати». Заколот підняли також перемишльський єпископ та «словутний співець Митуса, який раніше через гордовитість не хотів служити князеві Данилу», та інші бояри.

Але Данилові вдалося підкорити бунтівливих бояр. Він використав свари Доброслава і Григорія Васильовича, закликав їх на суд у Галич, де обох верховодів ув'язнив. Висланий до Бакоти печатник Курило провів слідство про грабежі і заспокоїв землю, а дворський Андрій з військом вирушив у

Ця боротьба проходила в 1241 – 1242 рр. Частина не прихильних Данилові бояр утекла з Галичини і далі вела свої інтриги. Бояри зв'язалися з сином Михайла чернігівського, Ростиславом, і висунули його як претендента на Галицьке князівство. Ростиславу вдалося захопити Галич, і угорський король дав йому допомогу. Після вступної боротьби Ростислав 1245 р. з великим угорським військом і польською допомогою вирушив під Ярослав і розпочав облогу міста. Данило і Василько вийшли

захищати місто. Над Сяном, під Ярославом, 17 серпня 1245 р. відбувся бій, де війська Данила здобули вирішальну перемогу. Угорський воєвода Філя поліг у бою. У полон потрапив тогочасний лідер бояр Володислав – його вбито, як «лихого заколотника землі».

Битва під Ярославом вирішила боротьбу за Галичину, яка тривала сорок років. Боярська опозиція була остаточно знищена. Данило став повним володарем Галицько-Волинського князівства.

Після навали кочівників Данило присвячував багато уваги відбудові країни. Він укріплював головні міста, в тому числі Володимир, близько 1236 р. побудував столицю Забужжя, Холм, та ряд укріплених замків. Передбачаючи, що орди завойовників знов виступлять проти його князівства, прагнув якнайкраще підготувати його до боротьби. Новозасновані укріплення притягали до себе багато населення. Одночасно Данило організував нові військові сили.

Данило вважав необхідним укріпити західний кордон Галицько-Волинського князівства. Довгий час йшла боротьба за Дорогичин над Бугом. Ця область здавна належала до Берестейської землі але пізніше, за невідомих обставин, захопив її мазовецький князь Конрад і 1237 р. передав німецьким рицарям (так званим добжинським). 1238 р. Данило вирушив з військом на Дорогичин, здобув місто і взяв у полон магістра рицарів Бруна. Літопис записав слова Данила: «Не личить держати нашу батьківщину крижевникам, темплічам, яких звать соломоничами». Під час навали орд Батия Дорогичин знову потрапив під вплив німецьких рицарів, жителі його вороже поставилися до Данила і не пустили до міста. Князь обурено заявив: «Це був город наш і батьків наших, а ви не дозволили увійти до нього». Пізніше Данило здобув Дорогичин приступом («копієм»),

покарав бунтівливих міщан, відбудував місто і поставив тут «прекрасну» церкву Богородиці.

Боротьба за Дорогичин стала одним з епізодів боротьби руських князів проти німецької агресії на слов'янські землі. Є здогад, що Данило діяв у порозумінні з новгородським князем Олександром Невським, який 1242 р. розгромив німецьких рицарів на Чудському озері.

В той же час Данило зайняв Люблін. 1243 р. він двічі облягав це місто. За свідченням польських літописів, в поході 1244 р. Данило здобув замок у Любліні і підкорив собі Люблінську землю.

Широка і успішна діяльність Данила привернула увагу ординського центру на Волзі. Правителі орди вважали небезпечним для себе даліше зростання Галицько-Волинського князівства, яке вороже ставилося до їх агресії, і вирішили підкорити Данила своїй владі. Один із підлеглих Батієві ханів, Могучій, прислав Данилові наказ: «Дай Галич».

Завойовники вимагали поки що тільки Галичини, мабуть, тому, що вважали її легшою для наступу, знаючи про інтриги з боку ворожих Данилові бояр і князів. Данило не почував себе досить підготовленим до боротьби з ординцями і вирішив їхати до Батия, захищати свою «півбатьківщину». Він приїхав у Сарай в кінці 1245 р. У переговорах з ханом виявив велику дипломатичність і не лише не дав себе знищити, але добився від Батия підтвердження на Галицько-Волинське князівство («Доручено йому його землю»). На яких умовах склалися відносини, точно не знаємо; як з пізніших даних видно, галицько-волинські князі були зобов'язані висилати своє військо на походи Батия, а інколи платити данину («татарщину»).

Сам Данило і його оточення почували себе глибоко обуреними залежністю від кочівників-завойовників. Літописець писав: «Ой, гірше зла честь татарська, Данило Романович був великим князем, володів Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем і з братом іншими землями: сьогодні ж стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, і життя не надіється і грози проходять. Лиха честь татарська. Його ж батько був царем в Руській землі, підкорив половецьку землю і воював з іншими країнами, а син його не зазнав почестей, і хто ж інший може зазнати?».

Дальша діяльність Данила свідчить, що він визнав себе залежним лише в крайніх обставинах і зараз же почав готуватися до боротьби з ордою. Свої заходи він проводив дуже послідовно і обережно, тривалий час.

Політика Данила за цей період відзначалася мирним характером до західних сусідів, Польщі і Угорщини, а також прагненням налагодити взаємини з державами Центральної Європи.

В першу чергу Данило встановив мирні відносини з Польщею. 1247 р. помер мазовецький князь Конрад, з яким Романовичі жили у добрій дружбі (незважаючи на коротке розладдя в 1230-х рр.). Син Конрада, Земовит, продовжував дружні зв'язки з Галицько-Волинським князівством.

Данило склав також згоду з Болеславом краківським. Можна здогадуватися, що Данило сам зрікся окупованої раніше Люблінщини.

З Угорщиною Данило уклав договір про дружбу (1247). Ініціатором тут був Бела IV, якого вразила перемога Данила під Ярославом і ще більше його порозуміння з Батиєм. Він погодився на шлюб своєї дочки Констанції з Львом Даниловичем, а Данило повернув угорських бранців, захоплених під Ярославом.

За домовленням з Белою Данило взяв участь у боротьбі за Австрію, яка почалася після смерті герцога Фрідріха II, останнього з династії Бабенбергів (1246). Бела намагався здобути Австрію для себе, і Данило допомагав йому своїм військом. В дальшому події розгорнулися так, що сестра померлого Фрідріха, Гертруда, погодилася стати жінкою Романа Даниловича і передати йому Австрію (1252). Роман приїхав до Австрії і тут, в замку Гімберг поблизу Відня, витримав довгу облогу військ чеського королевича Оттокара. Щоб підтримати австрійську кандидатуру сина, Данило разом з Болеславом краківським ходив походом проти чехів на Сілезію і їх війська зайняли Опаву. З цієї нагоди літописець відзначив, що «раніше ніхто не воював Чеської землі – ані Святослав Хоробрий, ані Володимир Святий». Але ці заходи не дали конкретних політичних наслідків. Роман був змушений покинути Австрію, яка незабаром перейшла до Габсбургів 35.

Причини, з яких Данило брав активну участь у справах Середньої Європи, ще повністю не з'ясовані. Можливо, він захопився планом посадити одного з синів на австрійському престолі, щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім'ї. Одночасно, беручи участь у воєнних і політичних справах Угорщини, Австрії, Чехії і Польщі, Данило прагнув ознайомитись з силами цих країн та оцінити, наскільки вони можуть служити допомогою у майбутній боротьбі проти кочівників-завойовників.

В 1240 – 1250-х рр. Данило повів наступальні заходи на північному кордоні Галицько-Волинського князівства – проти литовських племен. Ця боротьба була спричинена, з одного боку, активністю литовців, які безупинно нападали на волинські землі, з

другого – намаганням волинських феодалів зайняти собі нові землі для економічної експансії.

Литовська територія простягалася від Нижнього Бугу до Балтійського моря. Найближчими сусідами Волині були на лівому боці Німану ятвяги, на правому – головне з литовських племен, литовці. Протягом перших десятиріч XIII ст. литовські загони дуже часто набігали як на Волинь і Пінцину, так і на Забужжя. «Була біда Володимирській землі від воювання литовського і ятвязького», - записав літописець 36. Близько 1219 р. литовські князі прислали до молодих Романовичів велике посольство, складене із найвидатніших князів, і склали мир, так що на деякий час «земля стала спокійна». Але далі знову почалися руйнівні набіги, і князі були примушені постійно захищати північні землі.

Небезпека від Литви стала ще більш грізною, коли литовські племена почали організовуватись в одне князівство. Організатором об'єднання був Міндовг, який у боротьбі з дрібними племінними князями, в 1230-х рр. здобув верховну владу на Литві. Така організована сила стала небезпечною для Галицько-Волинського князівства, тим більше що Міндовг почав притягати під свій вплив також дрібних руських князів в області Верхнього Німану і Прип'яті.

Щоб забезпечити на тривалий час північний кордон, Данило почав наступ на Литву. Насамперед він виступав проти ятвягів, набіги яких мали найбільш нищівний характер. Союзниками Романовичів були мазовецькі князі, землю яких також непокоїли ятвяги.

В похід 1248 р. війська Данила пішли в напрямку на р. Нарову, і далі аж до Визни. Ятвяги давали завзяту відсіч, але не могли протистояти краще озброєним військам. В 1254 – 1255 рр. відбувся найбільший похід з такими силами, що «ятвязькі болота

наповнилися військом». Після знищення центрів цього грізного племені воно було змушене підкоритися Данилові. Ятвяги зобов'язалися платити данину і виконувати роботи при будівництві укріплень для княжих застав.

Данило вирішив включити ятвязькі землі до свого князівства. Щоб забезпечити підтримку мазовецьких князів, Данило послав їм частину ятвязької данини, «щоб знала вся Лядська земля, що ятвяги платили данину королеві Данилові, синові великого князя Романа». З Тевтонським орденом Данило 1254 р. склав угоду, в якій орден визнав за Данилом та Земовитом мазовецьким право на третину Ятвязької землі.

Одночасно різні етапи проходили взаємовідносини між Данилом і Міндовгом. Коли Міндовг тільки починав зміцнюватися, він підтримував дружні зв'язки з Галицько-Волинським князівством, давав Данилові допомогу проти Польщі та віддав свою племінницю за жінку Данилові. Але суперництво обох князівств врешті розв'язалося у війні. Перший наступ 1250 р. Данило скерував на так звану Чорну Русь, землі на північ від Верхньої Прип'яті, захопив міста Здитів, Вослоним (Слонім) та Вовковийськ і дійшов до р. Щари, підкоривши князів, які перебували в залежності від Міндовга. В 1251 – 1252 рр. Романовичі направилися на Новгородок, але лише спустошили його околицю та здобули місто Городно (Гродно).

Так, в результаті успішної боротьби з Литвою Галицько-Волинське князівство поширило свій північний кордон. Ці війни мали вплив також на пінських князів, які тепер були примушені визнати над собою зверхність Данила і виконувати його доручення.

Вся складна політика Данила на північному і західному кордонах мала, оскільки можна здогадуватися, одну основну ціль: забезпечити найкращі умови для неминучої війни з ордами Батия –

поширити запілля, яке можна було б використати для боротьби, знайти союзників.

Західна Європа з великою тривогою спостерігала успіхи орди і шукала засобів знищити грізну силу. На Ліонському соборі 1245 р. обговорювалася необхідність спільного виступу всіх європейських держав проти ординців.

В той же час римська курія намагалася скористуватися скрутним становищем країн Центральної та Східної Європи в своїх інтересах. Францисканець Іван Плато де Карпіні, який за дорученням папи в 1245 - 1256 рр. відбув в подорож до Сараю, по дорозі зустрівся з Данилом і Васильком. В цих та пізніших переговорах Данило мав єдину справу – здобути допомогу Західної Європи проти орд завойовників. Суто церковні справи його не цікавили. Рим, навпаки, мав на меті в першу чергу релігійне питання — намагався притягнути Русь до церковної унії. Щоб приєднати Данила, Інокентій IV прислав йому королівську корону і папський посланик коронував його у Дорогичині 1253 р.

Але надії на допомогу із заходу Європи виявилися ілюзорними. Інокентій IV проголосив хрестовий похід проти ординців, однак він не знайшов ніякого відгуку серед західних держав. Данило, знеохочений безрезультатністю своїх заходів, розірвав зв'язки з Римом. Тоді папа Олександр IV загрозив Данилові «церковними карами» і дозволив Міндовгові, який прийняв католицизм, йти війною на Данила і займати його землі.

Втративши надію на допомогу з заходу, Данило вирішив власними силами вести війну з ордами.

Частина орди під проводом темника Куремси мала свої кочовища на Правобережжі, поблизу кордону Галицько-Волинського князівства. Ординці спочатку не виступали війною

проти Данила, а лише намагалися послабити його владу, притягати до себе групи, незадоволені княжим режимом. Не входячи поки що у боротьбу з ординцями, Данило насамперед виступив проти «татарських людей». 1254 р. він вислав сина Льва з військом до Бакоти, де старшина Милій «пристав» ординців і Лев ув'язнив його, але пізніше відпустив і Милій знову подався до своїх в орду. 1255 р. Данило організував великий похід до міста на Случі, Тетереві і Бозі, які «сиділи під татарами». Всі міста здобуто і поруйновано.

Ці заходи Данила викликали війну з ординцями. Куремса намагався захищати «татарських людей» і виступав з своїм військом спершу під Крем'янець, пізніше під Володимир і Луцьк. Але княжі сторожі дали сильну відсіч, і «Куремсина війна» покінчилася перемогою Данилових військ.

Проте цей успіх не мав тривалого значення. Сарай вважав небезпечним ріст могутності Галицько-Волинського князівства і вирішив прийняти гостріші засоби. На місце Куремси, який не виявляв потрібної енергії, на Правобережжя було прислано нового хана, Бурундая з безліччю полків, «у тяжкій силі». Це був безоглядний, жорстокий ватажок, «безбожний, лихий, окаянный, проклятий», як його називає літопис. Він повів підступну, хитру політику проти Романовичів. Спершу, наголошуючи на тому, що князі — «союзники» ординців, вимагав, щоб вони взяли участь у поході на Литву, — щоб посварити Данила з Міндовгом. Романовичі, бачачи великі сили кочівників, підкорились, і Василько разом з ними поруйнував Литву 1258 р. Незважаючи на цю угодовість князів, 1259 р. Бурундай з своїми військами рушив на Волинь. Князів він зустрів вороже і наказав їм, знову як «союзникам», поруйнувати укріплення власних міст. Бурундай сам пильнував, щоб було спалено і розкопано укріплення Володимира,

поруйновано Луцьк, Крем'янець, Львів та інші замки 51. Так Галицько-Волинське князівство було позбавлено центрів, які служили основними пунктами опору у війні з ординцями. В 1259 – 1260 рр. Бурундай вирушив на Польщу, і князі були примушені брати участь у його поході.

Данило помер 1264 р. В історії Галицько-Волинського князівства він займав видатне місце. Його історичною заслугою було об'єднання в одне князівство земель Галичини і Волині, роз'єднаних після смерті Романа. Виконуючи це завдання, Данило спирався на широкі маси населення, які вели боротьбу проти іноземної агресії і влади великих бояр. З'єднавши територію Галичини і Волині в одне князівство, Данило сприяв його економічному розвитку та політичній стабільності. Данилові не вдалося здійснити свого найголовнішого наміру – визволити західні землі з-під ординського ярма. Але державна організація, яку він створив, була настільки сильна, що ханські орди не змогли її зруйнувати, і Галицько-Волинське князівство знову підвелось із занепаду і набрало нової сили.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія України - Руси: в 11-ти т.-12 кн. Київ, 1991-1998.
2. Довідник з історії України. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Київ : Генеза, 1993.
3. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996.
4. Ісаєвич Я. Королівство Русь // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії

- України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 5 :
Кон - Кю. С. 173.
5. Коваленко В. Чернігів і Галич у XII - XIII ст. // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. Львів, 2001. С. 154 - 165.
 6. Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 1979.
 7. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
 8. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.
 9. Смирнов М. П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. Санкт-Петербург, 1860.
 10. Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Ст. й матеріали / ред.: В. Гаюк; Ін-т релігієзнавства - філ. Львів. музею історії релігії, Львів. відня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львів : Логос, 2005. 148 с.
 11. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ : Наукова думка, 1987.
 12. Галицько-Волинський літопис. / Переклад Л. Махновця. Львів, 1994.
 13. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958; Галич, 1995.
 14. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991.
 15. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Київ, 1984.
 16. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
 17. Пашуто В. Т. Очерки оп истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.

ТЕМА 8. КУЛЬТУРА РУСІ

План

1. Витоки давньоруської культури
2. Література й освіта
3. Архітектура і образотворче мистецтво Русі. Ужиткове та музичне мистецтво
4. Культура Галицько-Волинської держави

1. Витоки давньоруської культури

Культура України-Русі IX - XIII ст. характеризувалась подальшим розвитком. Русь успадкувала землеробську, побутову і культову культуру від багатьох своїх попередників – давніх жителів Східної Європи. Проте географічні, економічні та політичні обставини диктували культурну першість українських земель у Давньоруській державі. Саме сплав досягнень тодішньої світової культури – від творів Арістотеля до засобів кладки кам'яної арки в спорудах та успіхів культури східнослов'янських племен – і породив самобутній характер культури України-Русі, яка, незважаючи на певну етнічну і мовну спорідненість слов'янських народів, була відмінною від культури поляків, білорусів, росіян, болгар, словаків. Більше того, саме культура Київської держави мала позитивний вплив на культурний поступ сусідів.

Насамперед зазначимо, що культура України-Русі за своїм походженням і характером була європейською, але із значним впливом культур Сходу. Русь підтримувала різносторонні зв'язки з багатьма країнами, засвоюючи передусім більш розвинену візантійську культуру і через неї – досвід і надбання європейської і східної культур, виявляючи при цьому самобутність і неповторність.

Культура Русі, особливо до її роздробленості, це досить складна картина боротьби старого й зародження нових елементів. У кожній галузі культури спостерігаємо більш-менш усталені залишки минулого, які часто протидіють натиску нового. Особливо яскраво це видно у господарській діяльності русичів. Так, у сільському господарстві старе колективне підсічне землеробство змінюється рільництвом, але мисливство й рибальство зберігають велике значення. Відбувається швидке зростання міст, поселень, проте данина, як початкова форма феодалної ренти, залишається провідною формою надходження прибутків. Розвиваються ремесла, широкого розвитку набуває торгівля, особливо зовнішня. Проте всередині країни господарство ще довго було натуральним.

Літературні джерела та археологічні знахідки свідчать, що крім боротьби старого й нового культура Русі чітко відрізняє культуру княжо-дружинної верхівки та культури низів міст і сіл. Це виявляється в побуті, мистецтві, свідомості та ін. При цьому якщо культура княжодружинна характеризується деякою єдністю, то культура низів все ще проникнута старими, племінними відмінностями. Богатир з простих кожум'як ще може ввійти в княжу дружину і стати «великим мужем», але ця дружина вже вимагає у князя срібних ложок і цурається дерев'яних. У XI - XIII ст. протилежність цих двох тенденцій у культурі Русі виявляється ще з більшою силою.

Культурний розвиток Русі піднявся на новий щабель після прийняття християнства. Разом з ним відбулися якісні зміни в світогляді і побуті русичів; нова релігія широко відкрила двері культурним впливам Візантії в усіх галузях життя; з'явилися численні церковні книги тодішньою болгарською мовою, яку добре розуміли на Русі, і цим було покладено початок роздвоєнню між

мовою народною, про яку майже нічого не відомо, і мовою книжною. Християнство стало ідеологічним підґрунтям для феодальних відносин, сприяло входженню України-Русі в європейський культурний світ. Однак навіть і після цього Україна-Русь не втратила самобутності, своєрідності в усіх галузях культури.

Церква вперто боролась з віковою традицією української культури. Згодом вона була вимушена пристосуватися, асимілювати язичницькі культи, обряди, побутову культуру, вбираючи в себе їх кращі елементи. У такому вигляді до наших днів дійшли давні звичаї і традиції праукраїнців, пов'язані з християнськими нормами: Різдво всесвіту святкується як Різдво Христове, при цьому готують кутю і дванадцять страв, співають колядки і щедрівки; з церковними святами пов'язані й інші календарні свята українців – Масляна, гаївки на Великдень, свято Купала на Іванів день тощо.

2. Література й освіта

Осередками освіти, бібліотеками, центрами творення мистецьких цінностей на Русі, як і взагалі в Європі, були храми й монастирі. Одним з найвідоміших центрів культурного життя був Софійський собор у Києві – резиденція митрополита. Тут було укладено перший давньоруський літописний звід 1037 - 1039 рр., а митрополит Іларіон написав і проголосив знамените «Слово про закон і благодать», яке вражає глибиною національної свідомості й ораторським хистом. При Софійському соборі розроблено основи першого збірника законів, який зберігся до цього часу – «Руська правда»; створено «Ізборник Святослава» (1073 і 1076 рр.); написано незвичайне за своєю ідеологічною спрямованістю «Послання митрополита Клима Смолятича до пресвітера смоленського Фоми» та ін.

У царині освіти роль Софії Київської також велика. Книги, які виходили з її стін, ставали основою для створення бібліотек, зокрема й великої бібліотеки Печерського монастиря, який з кінця XI ст. став найбільшим осередком культурного життя Київської Русі.

На Русі письменні люди були не лише серед знаті та духовництва, а й серед простого люду. Для ствердження про час, умови та обставини виникнення у русичів писемності сучасна наука має не так багато даних. Тому одні вчені визнають наявність письма в Русі ще задовго до хрещення, інші вважають, що писемність Русі – результат прийняття християнства.

Водночас численні археологічні і деякі писемні джерела свідчать на користь перших, бо вже в середині I тис. слов'янські племена користувались примітивним піктографічним письмом. Чорноризець Храбр (кінець IX - початок X ст.) згадує «черти і рези». Отже, існувало своєрідне письмо, так звані «руські письмена». Звичайно, таке письмо непридатне було для складних текстів, тому праукраїнці почали використовувати букви грецького алфавіту.

Про раннє ознайомлення Русі з писемністю засвідчує також літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних «руськими письменами».

Слов'янську азбуку створили Кирил і Мефодій (IX ст.). Із двох алфавітів, якими користувались у IX - XI ст. – кирилиці і глаголиці, більшість дослідників вважають саме другий винаходом солунських братів. На межі IX і X ст. на території Першого Болгарського царства на основі синтезу грецького письма та глаголиці виникла більш досконала азбука, що отримала назву кирилиці. Нею й написані відомі нам пам'ятки давньоруської літератури.

Особливий інтерес становить так звана «софійська» абетка, виявлена на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Вона складалась з 27 букв: 23 грецьких і 4 слов'янських (Б, Ж, Ш, Щ). Найпростіше пояснення цієї знахідки — невдала спроба відтворити кириличний алфавіт (такої думки дотримуються деякі дослідники), але це не може вважатися коректним. Хоча графічно букви аналогічні кириличним, однак це не кириличний алфавіт, який складався з 43 букв. Не можна його вважати й азбукою із 38 букв, про яку згадує Чорноризець Храбр. Більшість учених вважають, що ця азбука відображає один з перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передавання фонетичних особливостей мови русичів. Не виключено, Тщо це алфавіт, яким користувались ще в часи Аскольда і Діра.

З прийняттям християнства розширюється використання та прискорюється розвиток писемної культури, збільшується кількість освічених людей, з'являються книжки, школи при церквах та монастирях.

Про поширення освіти серед русичів свідчать численні берестяні грамоти, знайдені в основному у Північно-Східній Русі, та надписи на пряслицях, глечиках, інших керамічних виробах, на стінах будівель.

При Києво-Печерському монастирі існувала також школа вищого типу, де поряд з богослов'ям вивчались філософія, риторика, граматики. При цьому використовувались твори античних авторів, грецька природнича література.

Водночас коло наукових знань у Київській Русі не було широким. Природничі науки цікавили мало і обмежувались практичними потребами. Серед творів, в основному перекладів з грецької та болгарської мов, є твори, присвячені природі: «Фізіолог»

- збірник коротких розповідей про реальні та фантастичні тварини й рослини; збірник «Шестоднев», присвячений окремим явищам природи, відповідно до днів створення їх. Є деякі збірники зі статтями на природничі теми. Можна констатувати зародки медичних знань. При дворі Володимира Моно-маха працював лікар-вірмен, який мав велику практику. Першим лікарем вважається чернець Києво-Печерського монастиря Агапіт, який лікував «зіллям» і вмів робити хірургічні операції.

Запровадження християнства сприяло розвитку і поширенню стародавньої літератури як церковної, так і світської, як перекладів, що дійшли на Русь з Візантії і Болгарії, так і оригінальних творів місцевого характеру, написаних переважно кирилицею, яка була доступна всім слов'янським народам.

Певну своєрідність на фоні перекладів мала давньоруська література. Характерною особливістю оригінального руського письменства є її гостра публістична спрямованість. Літературні пам'ятки X - XII ст., а особливо XIII ст., є одночасно пам'ятками громадсько-політичної думки, оскільки зумовлені вони були потребами утвердження політичної влади. Практично всі ці твори пройняті ідеєю величі землі руської.

Із пам'яток світської літератури зосереджуємо увагу на «Повчанні» Володимира Мономаха. Літературний прийом звернення батька до дітей був досить поширений в європейській літературі. Різні за змістом, вони мали одну мету – повчання дітям, наприклад праці візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», французького короля Людовіка Святого «Повчання», «Повчання» англійського короля Альфреда та ін. «Повчання» Володимира Мономаха виділяється цілеспрямованістю і високою, художністю. Виходячи з власного досвіду, Мономах

формулює основні життєві принципи, роль і місце князя в суспільстві, виражає тривогу за долю батьківщини, прагне до єдності.

Чудовою пам'яткою лицарської поезії XII ст., відомою ще з шкільної лави, є славнозвісне «Слово о полку Ігоревім». Ця поема є чи не найбільшою культурною і літературною цінністю України-Русі.

Нагальна потреба у книгах сприяла створенню на Русі спеціальної галузі ремесла, до якої було залучено багато людей. Крім книгописців, палітурників над її творенням працювали перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри. Книга на Русі, як і в усій середньовічній Європі, коштувала дорого. За свідченням візантійських хронік, за одну книгу можна було купити в ті часи великий будинок або 12 га землі.

Літописи свідчать, що у X - XIII ст. на Русі вже були люди, яких можна назвати «книголюбамі». Це князі Ярослав Мудрий, його син Святослав («Ізборник» Святослава 1073 та 1076 рр. були укладені на підставі його книжного зібрання), Володимир Васильович та ін. Свої книги князь Святослав (Чернігівський) передав Києво-Печерському монастирю, коли став його ченцем. «Патерик» Печерський розповідає також про ченця Григорія, який мав багато книг, і про те, як їх у нього весь час крали, а він знову купував, а потім подарував свою бібліотеку монастирю.

Проте практично всі ці зібрання книг здебільшого лишалися недоступними для широкого загалу. Скарбницею народної мудрості й творчого духу для русичів були пісні, загадки, приказки, казки. З покоління в покоління передавались ці твори, сповнені таємниць і чаклунства, християнських цінностей і залишків язичеського минулого, героїки боротьби з ворогами за незалежність.

На Русі розуміли значення історії для нащадків, тому створювали умови для розвитку літописання, яке, за зразком популярних візантійських хронік, болгарських літописів та деяких європейських Історичних оповідань, почало виникати в Києві та в інших містах Русі. Давньоруські літописи — явище цікаве не лише в культурному поступі Русі, а й усієї середньовічної Європи. Академік XVIII ст. Г. Міллер, вражений широтою літописної інформації, чіткістю композиції, рівнем систематизації матеріалів, писав, що Нестор і його наступники створили систему руської історії, яка настільки повна, що жодна інша нація не може похвалитись таким скарбом. Найбільш відомими літописами часів Русі є «Літопис Аскольда», сліди якого збереглися в Никонівському літописному зводі XVI ст.; Київський звід – літописний звід 1039 р., написаний при Софійському соборі; «Повість временних літ», яку створив на початку XII ст. в Києво-Печерському монастирі літописець Нестор. Крім Києва літописання процвітало в Переяславі, Чернігові, Галичі, Холмі та в інших містах.

У XII - XIII ст. поряд з традиційними з'являються нові форми історичних творів: сказання, сімейні та родові хроніки, життєписи монахів та князів. Особливістю літописання доби роздробленості Русі є його вузькоземельна прив'язаність. Виняток – Київське літописання, яке і в цей час зберігало загальний характер. Проте кожен літопис набуває яскравих індивідуальних особливостей в стилі викладання, мові, меншій кількості відомостей з релігійного життя, у відчутному впливі європейських хронік.

У IX - XI ст. на Русі склався героїчний епос у формі билин, однак подальші події стерли його в пам'яті народній, тож відомі билини лише у записах із земель, що входили у Північно-Східну Русь. В українському фольклорі збереглися лише окремі уривки

цього давнього епосу, а потім їх витіснили «думи» з новою тематикою.

Самобутність культури Русі виявляється також у приматі естетичного моменту над філософським. Згадаємо, що у Київській Русі не було власної так званої «шкільної філософії», а тому вона не мала таких творів, як «Джерело знань» Іоанна Дамаскіна або «Суми Богослов'я» Томи Аквінського. Проте це не означає, що Русь не мала свого філософськи осмисленого буття, тільки філософствування здійснювалось у специфічній формі – у формі мозаїк, фресок, будівель, ікон. Не силогізми і дефініції, а зримі прояви творчої краси взяли на себе додаткові функції, які в інших культурах брало абстрактне мислення.

3. Архітектура і образотворче мистецтво Русі

Архітектура і образотворче мистецтво Русі. Давньоруські зодчі талановито зводили складні дерев'яні та кам'яні споруди, які вражали сучасників своїми розмірами, пропорційністю та красою оздоблення. Слід пам'ятати, що хочь будівлях, у розписах та іконах того часу відчувався вплив візантійської культури, поступово складались свої своєрідні український живопис та архітектура.

Найдавніших пам'яток київської архітектури не збереглося, бо це були в основному дерев'яні будівлі. Збереглася невелика кількість кам'яних споруд часів розквіту Русі: Софійський собор, Золоті ворота в Києві, деякі храми й палацові споруди Чернігова, Переяслава, Галича, Холма та інших міст. Серед них на першому місці – перлина українського мистецтва – Софійський собор у Києві. В ньому у неповторне ціле об'єднались елементи мистецтва Візантії, Вірменії, Малої Азії, романського мистецтва (собори Вормса, Тріру). Проте безперечним є те, що в жодній країні немає прототипу Софійського собору. Архітектура собору урочисто-святкова.

Особливу роль у ній відіграло внутрішнє опорядження: розмаїття мозаїк, фресок, що вкривали стіни, стовпи, арки, художні орнаменти. Все це вражало пишнотою, дивними образами, до того ж не тільки релігійними, а й світськими.

Розвиток архітектури дав поштовх поширенню таких видів мистецтва, як живопис, художнє різьблення, майоліка. На ранньому етапі для монументальних споруд Київської Русі характерним є поєднання в інтер'єрі мозаїки і фрески, пізніше почало переважати фрескове опорядження та ікони.

Творів давньоруського іконопису збереглося дуже мало, хоча відомо, що ними прикрашали храми, каплиці, помешкання князів, бояр, купців. Перші ікони спочатку завозили з Візантії і Болгарії, згодом почали виготовляти на Русі. Найвідомішою іконописною майстернею XI - XII ст. була Печерська, де працював славетний Алімпш, який навчався в царградських майстрів. Разом з Алімпієм, як свідчить «Печерський патерик», працювали його учні, що створили так звану київську іконописну школу. З нею пов'язані такі шедеври іконопису, як «Ярославська Оранта» (XII ст.), «Устюзьке Благовіщення» (XII ст.), які зберігаються у Третьяковській галереї; ікона «Борис і Гліб» (XIII ст.), що експонується у Київському музеї російського мистецтва. Цікава ікона XIII ст. «Покрова», що походить з Галичини (експонується в Київському музеї українського мистецтва). Незвичайна іконографія її, яка не має аналогій на Русі, що дає змогу припустити, що це копія оригіналу візантійської ікони.

Своєрідністю відзначалось на Русі художнє різьблення по каменю. Найбільшу увагу дослідників привертають плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу. Одинадцять з них збереглося на хорах Софії Київської. Вони вкриті вишуканим художнім різьбленням рослинно-геометричного

орнаменту. Цікавою пам'яткою пластики є барельєф, знайдений у руїнах Десятинної церкви, на якому зображена Богоматір Одигітрія. Збереглися різьблені шиферні плити в Спаському соборі Чернігова, в Михайлівському Золотоверхому і Києво-Печерському монастирях тощо.

Ужиткове та музичне мистецтво давніх Русинів. Високого рівня розвитку досягло в Русі ужиткове мистецтво. Ремісники виготовляли знаряддя праці, вироби домашнього вжитку. Широко застосовувався метал, з нього виготовляли лемеші, серпи, ножі, підкови, замки, зброю, броню, кольчуги, які, до речі, з'явилися на Русі раніше, ніж у Західній Європі. Гончарі виготовляли різноманітний посуд, який оздоблювали візерунками з кольоровою поливою. Поширеними були також професії кравця й шевця. Особливою славою користувалися київські ювеліри за своє витончене карбування, золочення, гравірування, техніку емалі та зерні. Це знамениті київські зміївки, лунниці, колти, оздоблені зерню або емаллю. Вироби художнього ремесла Русі багато вивозили за кордон. Речі, виготовлені в Києві, Галичі, Чернігові та в інших містах, трапляються під час розкопок в усіх європейських країнах.

Важливими елементами давньоруської духовної культури були музика, пісня, танок. Мелодії звучали під час свят, на князівських бенкетах і в походах, при виконанні обрядових дій і церковній службі. Наші предки знали нотну систему, що свідчить про високий рівень розвитку музичної культури.

4. Культура Галицько-Волинської держави

В умовах феодальної роздробленості давньоруська культура набула подальшого розвитку. З виникненням самостійних князівств сформувались нові культурні осередки, панівна християнська культура стикається з культурою народною, стає більш складною і

різноманітною. Водночас посилення роздробленості зумовило деякі відмінності в літературному процесі, архітектурі, живопису.

У роки, коли велич і слава Києва почали занепадати, Галичина і Волинь були опорою українства, саме тут продовжується культурний розвиток українських земель. Тут вирувало політичне й економічне життя, посилюються зв'язки з Західною Європою, з'явились багато нових міст, укріплень, культових споруд. Усе це сприяло подальшому розвитку матеріальної і духовної культури українців.

І хоча від тієї пори збереглося мало пам'яток, проте і в тому, що відбилось у залишках споруд, у даних Галицьке-Волинського літопису, в народній творчості виразно простежується західноєвропейський вплив на україно-візантійську основу. Князі й впливові бояри широко вживають латинь, проте в своїх латинських грамотах називають себе лише «князями всієї Малої Русі».

У Галичі та його околицях археологи виявили залишки майже 30 білокам'яних церков XII - XIII ст. Тільки при Ярославі Осмомислі галицькі зодчі створили чудові будівлі князівського палацу, Успенського собору, церкви св. Пантелеймона. Літопис свідчить, що культові споруди тут прикрашали скульптурними масками, позолотою, вітражами, кольоровим розписом. В опорядженні також застосовували рельєфні керамічні плитки із зображенням фантастичних істот – грифонів, орлів, павлинів. Вони нагадують зображення і на візантійських тканинах і в опорядженні західноєвропейських соборів.

Серед різних галузей образотворчого мистецтва в Галицьке-Волинській державі високого рівня розвитку досягло мистецтво оформлення рукописної книги. Тут створювались книги в розкішних

оправах, оздоблених золотом, коштовним та декоративним камінням, чудовими мініатюрами.

У техніці художнього ремесла широко застосовувались відомі прийоми гравірування, карбування, тонке металеве лиття, керамічне ремесло, зокрема виготовлення декоративних плиток для оформлення інтер'єрів споруд тощо.

Культурні надбання давніх східнослов'янських народів були досить високими, сягали європейського рівня, відзначались безперервним розвитком. Багато царин культури – прикладне мистецтво, народна творчість, вірування – мали глибокі вікові традиції.

Феномен незвичайного злету культури Русі пояснюють тісними зв'язками з Візантією, країнами Європи, Хозарією. Проте їхній вплив був значним, але не вирішальним. Щоб досягти значних успіхів у мистецтві, архітектурі, літературі, щоб зерна інших культур могли зростати в новому середовищі, вони мали лягти в добрий ґрунт, яким був духовний та матеріальний світ східних слов'ян, насамперед полян.

Високий рівень культури Русі мав вплив на розвиток культур сусідніх народів. Так, давньоруські літописи і сам процес літописання простежуються у хроніках Матвея Паризького, польських та литовських. Величезним був вплив київського фрескового живопису на розпис храмів Польщі, Чехії, Готланду. Культура Русі в усіх сферах виявила яскраву самобутність, заклала підвалини для розвитку культури України доби пізнього середньовіччя.

Посилення інтересу в Західній Європі до східнослов'янського світу після тривалої перерви, викликаної монголо-татарською навалою, спостерігається в XV - XVI ст., тобто за доби Відродження.

Цей процес був тісно пов'язаний з культурним рухом Відродження та розвитком гуманістичної думки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

ЛІТЕРАТУРА

ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI ст.)

План

1. Західні і південно-західні українські землі під владою Польського та Угорського королівств, Молдовського князівства та інших держав
2. Входження Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля і Брацлавщини до складу Великого князівства Литовського
3. Перехід Чернігово-Сіверщини під владу Московського князівства
4. Утворення Кримського ханства: спроби встановлення ним контролю над землями України

1. Західні і південно-західні українські землі під владою Польського та Угорського королівств, Молдовського князівства та інших держав.

Упродовж другої половини XIV ст., після смерті останнього князя Галицько-Волинської держави, західноукраїнські землі були захоплені іноземними державами. У 1387 р. Польське королівство остаточно захопило Галичину і Західну Волинь. Казимир III Великий включив галицькі землі до своєї держави як окреме Королівство Русі. У 1434 р. воно повністю увійшло до Польщі: скасоване автономне становище Галичини, давньоруське право та судочинство. Галицьке боярство було зрівняне в правах з польською шляхтою. Утворено Руське воєводство з центром у Львові, що складалося з п'яти земель – Сяноцької, Перемишльської, Львівської, Галицької та Холмської, які поділялись на повіти. В 1462 р. утворене Белзьке воєводство. Поділля перебувало у складі Польщі як Подільське

воєводство з центром у Кам'янці-Подільському. Польща намагалася розширити свою владу й на інші українські землі.

З середини XIV ст. Буковина та Бессарабією були включені до Молдовського князівства. Занепад Галицько-Волинської держави призвів до зміцнення в цьому регіоні позицій Угорщини. У 40-50-х роках XIV ст. буковинські землі перебували під її владою. Король Людовик Угорський призначив сюди намісником воєводу Драгоша, який сприяв переселенню на Буковину румунського населення з Семигороддя (Трансільванії) та Мармарощини.

Бессарабія (Басарабія) упродовж XII - XIV ст. перебувала в складі Галицько-Волинської держави. У кінці XIV ст. Бессарабію зайняли молдовські воєводи Петро Мушат (Хотинщина) і Роман Мушат (Бендери і Акерман у 1394 р.). У XIV-XV ст. на ці землі прийшли генуезці, які невдовзі створили тут торговельні пункти і фортеці, зокрема Бендери. Після утворення незалежного Молдовського князівства в 1359 р. Буковина із частиною Бессарабії увійшли до його складу. В XV ст. майже вся Бессарабія поступово опинилася в складі Молдовської держави.

Буковина та Бессарабія були розділені на три волості – Чернівецьку, Хотинську і Сучавську. Протягом 1373–1374 і 1400–1401 рр. Молдовою правив русько-литовський князь Юрій Коріятович. Упродовж 1387–1497 рр. Молдова визнавала протекторат Польщі Ягеллонів. Титул правителів Молдови і Волощини «господар» запозичений з Галицько-Волинської держави. Так у XIV–XVI ст. іменувалися й князі Великого князівства Литовського. Це стосується також титулів «воєвода», «боярин». Офіційні документи Молдови XIV–XV ст. написані мовою, близькою до тогочасної розмовної української. Церква в Молдові користувалася старослов'янською мовою, нею ж писали літописи.

Русько-слов'янські впливи відчувалися й у сусідній Валахії (Волощині, більша частина теперішньої Румунії).

Під час правління Стефана III Великого Південна Галичина, хоч і була підкорена Польщею, тяжіла до православної Молдови. Це видно на прикладі повстання під проводом Мухи. Намагаючись звільнитися від влади Польщі, Молдовське князівство вело з нею постійну боротьбу, а також з Туреччиною, Угорщиною і Кримським ханством. У 1484 р. Стефан III визнав перехід під владу султана причорноморської частини межиріччя Дністра і Дунаю. На цих землях відтоді існувала у складі Османської імперії провінція Буджак (тепер – західна частина Одеської обл.). Під час тривалих воєн із ягеллонською Польщею, яка мала на меті поновлення васальної залежності молдовських земель (похід короля Яна Ольбрахта), Молдова відповіла у 1498 р. спустошливим походом на володіння Польської корони – Руське і Подільське воєводства.

Після смерті Стефана III Великого, Молдова разом з українськими територіями потрапила під владу Османської імперії. Наприкінці XVI ст. вона стає звичайною провінцією Османської імперії. Адміністративна і судова влада на цій території належала молдовському дивану в Яссах. На Буковині була створена військово-адміністративна одиниця – Хотинська райя.

У X - XI ст. Закарпаття входило до Київської Русі. Саме тоді за цим краєм закріпилася назва «Русь». У першій половині XI ст. почалося захоплення Закарпаття Угорщиною, яке остаточно завершилось у XIII ст. Українські землі розподілено між сімома комітатами (жупами), тобто округами: Спишським, Земплинським, Шаришським, Ужанським, Угочанським, Березьким (Берегівським), Мармароським. Їх очолювали жупани, яких призначав король.

На початку XVI ст., після поразки від Османської імперії під Мохачем (1526), Угорське королівство втратило незалежність. Більша частина Угорщини потрапила під владу Туреччини (Османська Угорщина), на решті території утворилося Семигородське (Трансільванське) князівство. Закарпаття переважно належало до його складу.

2. Вхідження Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля і Брацлавщини до складу Великого князівства Литовського.

У другій половині XIV – першій половині XVI ст. більша частина українських земель входила до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жомойтського (Жемайтійського). Велике князівство Литовське також називають Литовсько-Руською або й Русько-Литовською державою.

Ще під час існування Київської Русі були слов'янізовані деякі литовські племена, а з кінця XIII ст. деякі литовські князі були запрошені правити в руських землях. Це з'ясовує ту легкість, з якою й інші західноруські міста підпорядковувалися династії литовських князів.

Протягом 1340 - 1349 рр. волинсько-литовський князь Любарт-Дмитро Гедимінович (Волинський) намагався за підтримки українців-русинів заволодіти Галичиною. Почалося просування литовських князів на українські землі. Після смерті галицько-волинського князя Юрія-Болеслава (Юрія II) у 1340 р. князем Волині та Галичини обрано Любарта-Дмитра, сина Гедиміна, одруженого з дочкою Юрія-Болеслава. Але отримати Галичину Любарту не вдалося. Ще під час загострення конфлікту між Юрієм-Болеславом і боярами, сусіди – Людовик Угорський (Анжуйський) та Казимир III Польський – уклали угоду, на підставі якої Казимир отримував

Галичину пожиттєво, а в разі його смерті без сина, край мав перейти до Людовика. Одразу після смерті Юрія II обидва королі рушили з військами в Галичину. Перший похід у Галичину не змінив її становища: правив нею по-старому Дмитро Дедько (Дедко, Детько). Після другого походу в Галичину у 1349 р. та зруйнування Львова Казимир III почав іменувати себе «паном Руської землі». Під владою Польщі також опинилися Холмщина та Белзька земля, Західна Волинь та Кременеччина. У Любарта залишилася тільки Луцька земля.

У роки правління Гедиміна (1316–1341) почалося просування влади Великого князівства Литовського на українські терени. Гедимін зайняв Берестейщину (1320), Дорогичинську землю, частину Волині, Турово-Пінську землю, Північну Київщину. Він називав себе спадкоємцем руських князів і офіційно титулувався у зносинах з іноземними державами «королем литовським та руським». Гедимін заснував нову столицю Великого князівства Литовського – Вільно. В роки князювання Гедиміна велася активна боротьба Литви за Галичину.

Та найбільше просування Великого князівства Литовського на українські землі відбулося в період правління великого князя литовського і київського Ольгерда (1345 - 1371). У 50-х роках XIV ст. Ольгерд розпочав захоплення Придніпров'я, приєднав українські землі Чернігово-Сіверщини (1355 - 1356) та Переяславщини. За території Чернігово-Сіверщини Велике князівство Литовське почало суперечку з Московським князівством.

У 1362 р. Ольгерд розпочав приєднання Київської і Подільської земель, що спричинило зіткнення з татаро-монголами та битві на Синіх Водах. Більшість дослідників вважають що місце Синьоводської битви знаходилося поблизу села Торговиця

Новоархангельського району Кіровоградської області. Військо Ольгерда складалося дружини князя, а також загонів місцевого боярства з Київщини та Чернігово-Сіверщини і загонів Любарта з Волині та князів Коріятовичів з Поділля. Орду очолювали три князі – Кочубей (Хаджи-Бей або Качибирей-Солтан), Кутлубучу (Кутлуг-Бей або Кутлубах-Солтан) і Димитра (Диминтер-Солтан). У битві основні сили татар було розгромлено, а воєначальники загинули. Перемога литовсько-українського війська на Синій Воді підірвала могутність Золотої Орди і започаткувала звільнення східнослов'янських народів від монголо-татарського іга.

Після Синьоводської битви до Литви також було приєднано Поділля та степову Київщину. Загалом володіння Великого князівства Литовського розширено далеко на південь: на Дніпрі – до порогів, а на Дністрі – до його чорноморського гирла. Внаслідок всіх названих приєднань за часів Ольгерда більшість українських земель була звільнена від монгольського іга, а 9/10 території Великого князівства Литовського становили руські землі. Ольгерд заснував удільне Київське князівство, на чолі якого посадив свого сина Володимира.

Вищою верствою у Великому князівстві Литовському стали князі. Верховним органом влади, окрім великого князя, стали – великокняжі ради («пани-рада»). Литовці переймали військову організацію, систему будівництва фортець й оборонних валів, адміністрацію, господарство. Українська культура була вищою, ніж литовська і домінувала в усіх сферах суспільного життя. «Руська правда» стала джерелом литовського права. У Литовсько-Руській державі зберігся характер «удільних» князівств і за кожною частиною зберігалася значна автономія. Так, на відміну від власне литовських князівств, в руських землях князі правили за допомогою

своїх рад. Князь не мав права судити поза межами своєї землі. На війну великий князь закликав удільних князів з їх військами. Такий стан існував аж до приходу до влади централізатора Вітовта.

З приєднанням українських земель Литовське князівство перетворилось на велику державу. Руська мова мала державний статус. Литовська держава сприйняла чимало норм руського права і систему адміністративної влади. Значну роль у державі відігравала православна церква. Все це визначало особливий статус українських земель у складі Великого князівства Литовського. Адміністративна влада зосереджувалася в руках князя, земських бояр і князівських урядовців – канцлера, скарбничого, тіуна і соцького.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського відбувалося без війн. Головні причини цьому: дотримання литовцями принципу «старини не рушити, новизни не вводити»; звільнення українських земель від татар; самостійна політика литовських князів, що спиралася на місцеве населення. За своїм характером Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське було спільною державою білорусів, українців та прибалтів.

Зміна в становищі українських земель відбулася після укладення Кревської унії у 1385 р. та подій, спричинених нею. Кревська унія між Польським королівством та Великим князівством Литовським передбачала об'єднання Польщі і Литви в єдину державу і підкріплювалася укладенням шлюбу польської королеви Ядвіги і великого князя литовського Ягайла. Останній ставав польським королем, залишаючи за собою великокнязівський престол. Зростання впливу Польщі на Литву й Україну, викликало незадоволення значної частини литовсько-руської еліти на чолі з князем Вітовтом. Вони домоглися збереження Великого князівства

Литовського як окремої незалежної держави. В результаті новим, окремим від Польщі, великим литовським князем у 1392 р. обраний Вітовт (Витовт) Кейстуович (1350 - 1430).

Згідно з Острівською угодою 1392 р., Вітовт був визнаний довічним правителем Литовського князівства. А у 1398 р. Вітовт уже проголосив себе повновладним великим князем під номінальною зверхністю польського короля. Упродовж 1392 - 1395 рр. він змістив удільних князів і ліквідував Київське, Новгород-Сіверське, Волинське, і Подільське князівства. Вони були перетворені на звичайні литовські провінції, Західне Поділля Вітовт передав Ягайлові.

Іншою складовою політики Вітовта було розширення територіальних меж держави на схід та південь. Тривала боротьба з татарами з метою їх витіснення із Причорномор'я. Перешкодою на цьому шляху стала відчутна поразка литовсько-руських військ у битві на Ворсклі (12 серпня 1399 р.). Але у 1420-х рр. Вітовту все ж вдалося звільнити від татар Поділля і розширити свої володіння до Чорноморського узбережжя. Він збудував на південних кордонах держави велику систему укріплень, яка складалася з фортець Каравул, Білгород, Хаджибей. Укріплені межі Великого князівства Литовського сягнули берегів Чорного моря, верхів'їв Самари і Донця.

Вів Вітовт війни проти Московського князівства (1406 - 1408) та Тевтонського ордену. 15 липня 1410 р. Вітовт, спільно з Ягайлом, на чолі литовсько-українсько-польського війська завдав поразки німецьким рицарям у битві під Грюнвальдом у Східній Пруссії, тепер територія Польщі. Українські полки з Галичини, Поділля, Києва, Стародуба, Луцька, Володимира входили до складу союзницьких польсько-литовських військ (разом 40 тис. осіб). Разом

з союзниками – близько 100 тис. осіб. Військо Тевтонського ордену чисельно поступалося союзній армії суперників. Втрати з боку тевтонців – 18 тис. убитими (в т. ч. загинув і великий магістр) і 14 тис. полоненими. Орден зробив дрібні поступки Польщі, а Литві повернув Жмудь. Польща ж повернула Литві Поділля.

Городельська унія 1413 р. підтверджувала існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави, але зберігала його зв'язок з Королівством Польським. Польський король залишався сюзереном-зверхником незалежної Литви. Унія передбачала проведення низки заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн, а також зрівняння прав шляхти католицького віровизнання обох держав. Цим суттєво обмежувалися права і привілеї української православної шляхти у Великому князівстві Литовському.

У своїй державі Вітовт провадив незалежну політику, сприяючи розвитку торгівлі, ремесел, запроваджуючи в містах магдебурзьке право. У 1429 р. він скликав у Луцьку найбільший з'їзд монархів тогочасної Європи, з метою залучитися їх підтримкою, оскільки хотів коронуватися королівською короною. Однак, 79-літній Вітовт не встиг коронуватися. Спочатку він зрікся цієї затії, згодом повернувся до неї знову, всупереч волі Ягайла. Зрештою не дочекавшись коронації, великий князь 27 жовтня 1430 р. помер.

Новим великим князем литовським був обраний молодший брат Ягайла Свидригайло (1355 - 1452) Ольгердович. Усі вищі посади у державі він надавав українцям і білорусам. Поляки, на чолі з королем Владиславом-Ягайлом, вирішили захопити Поділля. Вони зайняли Кам'янець та інші подільські замки. Свидригайло пригрозив Ягайлу неволею, якщо той негайно не накаже повернути Литві Поділля. Ягайло пообіцяв видати наказ, але слова не дотримав. У

відповідь на це односторонній Свидригайло облягли Смотрич та зайняли пограничні міста Збараж, Кременець і Олесько. Так почалася війна між Свидригайлом і Ягайлом. Свидригайло почав формувати союз проти Ягайла, залучивши до нього Пруський орден, волохів, татар. Однак амбітний Свидригайло виявився кепським політиком і несподівано у 1431 р. погодився на перемир'я з поляками. Це було великою помилкою, бо саме тоді його союзники німецькі рицарі напали на Польщу, і він міг з цього добре скористатися. Частина Поділля залишалася при Польщі, а його східна частина – при Литві. Такий стан речей встановлювався тимчасово, на два роки, насправді ж протривав понад сотню літ. Більше такої доброї нагоди Свидригайлові вже не випало.

Тоді ж польський двір організував таємні переговори з Жигимонтом (Жигмонтом) Кейстуовичем, братом Вітовта, кандидатуру якого підтримувала усунута від влади група колишніх придворних. Внаслідок палацового перевороту Жигимонт у вересні 1432 р. захопив престол. Не в змозі перемогти Свидригайла у відкритому бою, поляки зі своїми прибічниками в Литві вирішили усунути його за допомогою замаху. Однак, Свидригайлові вдалося вирватися від змовників і він уночі втік до Полоцька. Литовська жемайтійська шляхта проголосила великим князем Жигимонта, але руські князі залишилися вірними Свидригайлові. Розпочалася громадянська війна. Збройні сили, очолювані Свидригайлом, склалися переважно з русинів – від князів до простих вояків. Свидригайло був ставлеником руської аристократії, Жигимонт – литовської. Війна точилася з перемінним успіхом. Однак, після того як Жигимонт пішов на значні поступки православної шляхті, зрівнявши її у правах з католиками в 1434 р., чимало руських магнатів покинуло Свидригайла й перейшло на бік Жигимонта.

Врешті-решт Свидригайло зазнав невдачі. Невдовзі він зазнав жорстокої поразки на річці Швентій (Святій) під Вількомиром (1 вересня 1435 р.). Сам Свидригайло ледве втік. Не врятувала Свидригайла й змова його прихильників проти великого князя Жигимонта. Його було вбито на Вербну неділю 1440 р. Литовські вельможі, що ніяк не погоджувалися на зростання впливів у державі української й білоруської шляхти, обрали собі великим князем молодшого Ягайлового сина Казимира. Свидригайла залишили доживати віку на Волині. Після його смерті в 1452 р. Волинське князівство було ліквідоване і перетворене на звичайну провінцію Литви.

Камир Ягайлович князував у 1440 - 1492 рр. У 1447 р. він став й польським королем Казимиром IV Ягеллончиком. У 1447 р. надав привілеї українській та білоруській православної шляхти, зрівнявши її у правах з шляхтою католицького віровизнання. На початку 40-х років XV ст. Волинське і Київське князівства були відновлені.

Однак, пізніше Казимир змінив свою політику щодо України. У 1470 р. завершено ліквідацію автономії українських земель: було скасовано Київське князівство. Після смерті київського князя Семена Олельковича, незважаючи на законні претензії Олельковичів, їх було усунуто, а воєводою (намісником) призначено литовського магната Мартина Гаштольда (Гаштовта). Близько року тривала боротьба киян проти призначення Гаштольда, якого вони не хотіли впустити в місто. Неприйняття викликали не національність чи релігійно-обрядова приналежність воєводи, а факт приниження Києва, який, з огляду на традицію, заслуговував на князівську гідність бодай у вигляді удільного князіння. Гаштольд здобув Київ за допомогою війська, однак, не знайшовши підтримки серед міського українського населення, у 1475 р. повернувся в Литву. У 1480 р.

київським воєводою був призначений киянин Іван Ходкевич. Таким чином, Київське князівство (останнє з-поміж інших земель) стало звичайною провінцією Великого князівства Литовського, позбувшись удільного статусу. Після ліквідації Волинського (1452) і Київського (1470) князівств на їх місці створено Київське, Брацлавське і Волинське воєводства, якими управляли великокняжі намісники – воєводи. Воєводства поділялися на повіти, а повіти – на волості.

Час князювання у Великому князівстві Литовському Казимира Ягеллончика, Олександра (1492–1506), а також Жигимонта II (1506–1548), котрий став також польським королем як Сигізмунд I Старий, характеризується поглибленням польського впливу на Литву, в т. ч. й на українські землі у її складі. З'явилася і постійно зростала загроза для українських земель з боку Кримського ханства та Москви.

Таким чином, більша частина українських земель була інкорпорована до складу Великого князівства Литовського, яке варто розглядати як одну з форм продовження українсько-руської княжої державності. В XV–XVI ст. Велике князівство Литовське поступово ліквідувало удільний статус українських земель, зміцнював його зв'язок з Польським королівством.

3. Перехід Чернігово-Сіверщини під владу Московського князівства

Новим претендентом на спадщину Київської Русі ставала Московське князівство. У своїх великодержавних прагненнях у зазначений період Московія вперше намагалася вживати ідеологічні обґрунтування такої політики. З цією метою з XV ст. Московія активно вживає назви «Русь», «Руська земля». Внаслідок монголо-татарської навали у XIII ст. князівства майбутньої Росії потрапили у

політичну залежність від Золотої Орди. Місцеві князі мусили одержувати від золотоординського хана грамоту – ярлик на княжіння. В кінці XIII ст. поступово провідну роль почало відігравати Московське князівство. Іван Калита в першій половині XIV ст. заклав основи могутності Москви, приєднав до неї ряд сусідніх князівств, почавши таким чином процес «збирання земель». Його наступники Дмитрій Донской, Василій I і Василій II значно розширили кордони Московської держави за рахунок приєднання інших удільних князівств. За правління Івана III Васильовича (1462 - 1505) та його сина Василя III Івановича (1505 - 1533) до Московської держави приєднано низку князівств, зокрема Новгородську і Псковську республіки, чим завершило встановлення влади Москви над усіма північно-східними руськими землями. Зростання могутності Московського князівства супроводжувалось посиленням самодержавної влади великого князя. Після падіння Візантії (1453) у Москві виникла концепція успадкування політичної ролі Константинополя, сформувалась політично-ідеологічна доктрина Москви як «Третього Риму».

За Івана III почалось оформлення повного титулу великого князя, і в деяких документах Іван III вже іменувався царем. Василій III до свого тодішнього титулу додав «і государ всея Русі», що стало виявом московських претензій на всю територіальну спадщину Київської держави. У 1547 р. Іван IV Васильович (Грозний, 1533 - 1584) офіційно прийняв царський титул. Скориставшись процесами, які відбувалися у Великому князівстві Литовському, Московія намагалася захопити Смоленщину, Чернігово-Сіверщину і навіть Волинь.

Початок XVI ст. характеризується московсько-литовськими війнами, дії яких відбувалися зокрема на Чернігівщині та в Білорусі.

Протягом XV ст. відбувався перехід князівств північної Чернігово-Сіверщини під зверхність Москви. У збройних конфліктах протягом 1492 - 1503 рр. Велике князівство Литовське втратило практично все колишнє Чернігівське князівство із 319 містами і 70 волостями, включно з Черніговом, Брянськом, Путивлем, Стародубом, Новгородом-Сіверським. У 1500 р. литовське військо було розбите і Чернігово-Сіверщину було приєднано до Москви. У 1503 р. Новгород-Сіверське князівство було остаточно відвойоване від Великого князівства Литовського. Посилення польського впливу на Велике князівство Литовське призвело до того, що українські князі Чернігово-Сіверщини переходили у підданство московського царя.

Після невдалого повстання М. Глинського розпочалася нова війна між Московським та Великим литовським князівствами. Москва хотіла заволодіти Смоленщиною. 8 вересня 1514 р. київський воєвода, великий гетьман литовський, князь Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460 - 1530) наніс поразку чисельно вдвічі переважаючому московському війську під Оршею.

4. Утворення Кримського ханства: спроби встановлення ним контролю над землями України

В часи Київської Русі Крим перебував під впливом Візантії. Приморський і гірський Крим у XIII - XV ст. був генуезькою колонією Газарія. Здобуття турками Константинополя у 1453 р. відрізало генуезькі колонії від метрополії, що стало причиною їх занепаду.

Татари встановили контроль над степовим Кримом ще з 1239 р. і були улусом Золотої Орди. Татари поділялися на племена, коліна та роди. На чолі племен стояли 6 старших родин, які володіли значними частинами степу і склали верхівку феодальної драбини.

Їх васалами були старшини колін та окремих родів. Татари вели кочове скотарство, а також були землеробами і ремісниками.

Під час боротьби за відокремлення від Золотої Орди висунулася династія Гіреїв. У 1425 р. правитель улусу Хаджі-Гірей створив Кримське ханство, а у 1432 р. переніс столицю до Бахчисарая. У 1449 р. Хаджі-Гірей за допомогою Литви відірвав Крим від Золотої Орди і став незалежним володарем. У 1475 р., після тривалої облоги, турки здобули Кафу, пізніше зруйнували італійські колонії. У 1478 р. Менглі-Гірей визнав васальну залежність від султана. У найбільших фортецях (Кафа, Гезлев, Єнікале, Перекоп та ін.) були розміщені турецькі залоги, які підпорядковувались кафському паші.

Гіреї вели незалежну зовнішню політику, збираючи аж до початку XVIII ст. данину з Московщини та Польщі. Армія кримських татар боролася на боці Османської імперії, але на своїх власних умовах. Згодом кримські татари уклали союз із Московією. У жовтні 1482 р., на прохання Івана III, хан Менглі-Гірей напав на Київ, сильно його погромивши. Тоді ж татари зруйнували значну кількість міст Правобережної України. З цього часу, впродовж XVI - XVII ст., напади Кримського ханства на Україну стали майже щорічними. З українських земель виводили ясир, який продавали на ринках Криму і загалом Сходу.

Кримський хан не мав у країні абсолютної влади. Голови п'яти кримських родів становили Вищу Раду для вирішення питань про війни, які вело ханство. Кожен із родів мав свої чітко розмежовані володіння – бейлики (князівства). У кожного бея була своя столиця, свій двір, спадкоємець тощо. Як і хан, вони мали право посилати своїх послів до інших країн за податками (подарунками) та самостійно вести війни поза межами Криму. Кожен бей вважався у

своєму бейлику необмеженим володарем, у руках якого зосереджувалися адміністрація і суд. Лише під час війн, які вів хан за згодою Ради, беки передавали йому своє військо і вносили свою частку коштів. Існувала чітка система податків: ханові, беєві, хазяїнові. Ханство мало свою грошову одиницю. Державна Рада вирішувала всі справи внутрішнього управління, набір війська, напрямки військових походів тощо. Важливою політичною силою в ханстві було мусульманське духовенство на чолі з муфтієм. Хан, що стояв на чолі держави, обов'язково належав до династії Гіреїв. Виборність ханів, що існувала доволі довго, згодом була замінена на затвердження хана Портою. За правління Менглі-Гірея встановлено титул калги – співправителя і першого спадкоємця престолу. Кримські татари загалом толерантно ставилися до іновірців. У Кримському ханстві раб мав право після семи років праці на пана відкупитися або за свої зароблені в рабстві кошти, або на кошти родини чи побратимів. Тобто раби мали право на платню. Кримські татари не знали кріпацтва.

Славилося кримське садівництво, виноградарство, тютюнництво, бджільництво, шовківництво, конярство. Розвинутими народними промислами були виправлення шкір, виробництво зброї з прикрасами, виготовлення свічок. У Криму вирощували хліб, не в останню чергу завдяки місцевим українцям. У Бакче-Сераї, Кафі, Карасу-Базарі торгували сукном, оксамитом, іншими тканинами, виробами із золота, коштовним камінням. Кафа (Феодосія) була найбільшим невольничим ринком та портом на Чорному морі – «Кючук Істанбулом» («Малим Стамбулом»).

Згідно пізнішого перепису населення 1666 р. татарський історик Евлія Челебі наводить такі статистичні дані. В Кримському ханстві мешкало 1 120 тис. осіб. З них 920 тис. українців, 180 тис.

татар, 20 тис. – інших народів (греків, караїмів, вірмен, євреїв). Українці в Кримському ханстві переважно були хліборобами. Переважаюче число українців у Криму пояснюється вищезгаданими грабіжницькими походами кримців, які з 1480-х років відбувалися практично щорічно. У XVI ст., протягом 63 років, відбулося 69 татарських набігів. Вони супроводжувалися спустошенням міст і цілих регіонів і захопленням у ясир великої кількості людей. Демографічні втрати України від цих набігів склали 353 тис. осіб при загальній кількості населення України у 3,7 млн. осіб. У другій половині XV - XVI ст. відбулося понад 110 татарсько-турецьких набігів. У першій половині XVII ст. втрати українського населення склали 300 тисяч осіб.

Намагаючись уникнути спустошення українських земель, які входили до складу Польщі і Литви, королівський і великокнязівський уряди намагалися припинити напади татарських орд шляхом сплати їм данини (упоминків). Однак, це не давало очікуваних результатів. У кінці XV – на початку XVI ст. обстояти безпеку українських земель намагалися польські і литовські урядовці, місцева руська знать. У 1497 р. татарські загопи Менглі-Гірея були розбиті К. Острозьким під Очаковом, 1505 р. – М. Глинським під Клецьком і 1512 р. – знову литовським коронним гетьманом К. Острозьким, разом із польським коронним гетьманом М. Каменецьким, під Лопушним і Вишневецем на нинішній Тернопільщині. У 1527 р. під Ольшаницею на Київщині війська К. І. Острозького завдали поразки татарам, що було реваншем за поразку військ князя під Сокалем (1519). Було розбито 40-тисячне військо татар і визволено стільки ж бранців, а на честь князя в Кракові влаштовано тріумф.

Причиною успіху татар в їх спустошливих набігах може вважатися організація кримськотатарського суспільства. В Криму відбувався постійний переділ земель і безперервні військові чвари, а це викликало необхідність постійної озброєності суспільства. Крім того, нестача землі та посушливий клімат степового Криму штовхали кримців на набіги поза межі їх держави.

Тривале співжиття українців і татар на властиво спільній території призвело до взаємних впливів їхніх культур, традицій, побуту. Татарське походження мають такі українські терміни, як «козак» (кай сак), «чумак» (цей промисел з'явився у XV ст.). Серед української еліти відомі князь татарського походження Михайло Глинський, козацькі ватажки Ф. Джелалій (Джеджалій), І. Ганджа та ін.

Варто сказати, що за лаштунками таких державних утворень як Молдовське князівство чи Кримське ханство стояла Османська імперія. Турецькі війська теж здійснювали напади на українські землі. Перший із них відбувся у 1498–1499 рр. на Західну Україну як відплата за втручання польського короля Яна Ольбрахта в турецько-молдовські справи. Турки пограбували Поділля і Галичину, дійшовши аж до Перемишля. По мірі зростання загрози у Європі турків і їх васалів татар, а також через неможливість християнських держав адекватно протистояти цьому, на пограниччі кількох країн із османським світом стали формуватися військові корпорації для оборони населення від турецької експансії. Однією з них стало українське козацтво.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чи було Велике князівство Литовське, Руське та Жмудське державним утворенням українського народу?
- 2.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Історія України. Київ : Академвидав, 2007.
2. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. Донецьк : ТОВ «ЮгоВосток, Лтд», 2006.
3. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998.
4. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997.

ТЕМА 10. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV - XVI ст.)

План

1. Теорії походження та причини виникнення козацтва
2. Формування станових ознак
3. Внутрішній устрій Запорозької Січі

1. Теорії походження та причини виникнення козацтва

Гене́за козацтва була закономірним результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками в зоні так званого "Великого кордону", який розділяв європейську і азійську цивілізації. Наявність типологічно подібних соціальних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансильванії, Молдові, Хорватії (гайдуки, секеї, ускоки, граничари), Криму, Московії свідчить про певні закономірності організації вільної людності, не обмеженої державними правовими нормами. Всі вони виникли в рамках одного хронологічного періоду (XV-XVI ст.) і мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять, соціального становища.

Водночас подібність українського козацтва до аналогічних явищ не виключала його специфіки та унікальності щодо місця й ролі у вітчизняній історії. Адже еволюція козацтва в Україні сприяла утворенню вищої форми суспільної організації – держави, в формуванні якої воно відіграло провідну роль.

Аналоги козакування на теренах південноукраїнського степу відомі з давніх часів. Серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу та Дністра протягом X-XII ст. постійно проживало слов'янське населення (бродники, берладники). Проте

наявні джерела дають підставу стверджувати, що лише з другої половини XV ст. охоронці південного прикордоння й уходники-промисловці дістали назву козаків.

При цьому вони не виходили за межі своєї становості, не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків. По суті, в литовську добу козацтво виступало у формі побутового явища. Чисельне його зростання і консолідація, зокрема, через організацію Запорозької Січі, привертала увагу властей. Тим паче, що вже в середині XVI ст. на Подніпров'ї та Поділлі козацтво переросло в окрему групу населення з певним видом занять і специфічним способом життя.

Слово "козак" походить з тюркських мов і означає – вільна, озброєна людина. У 1489 р. вперше згадується в письмових джерелах про українських козаків у "Польській хроніці" Бельських, в якій говориться про похід Яна Ольбрахта, сина польського короля Казимира IV, проти татар у Східне Поділля, провідниками в якому були козаки. У 1492 р. у листі великого литовського князя Олександра до кримського хана Манглі-Гирея говориться про козаків, які під Тягинею (сучасні Бендери у Молдові) розбили турецький корабель. Тобто у 80 – 90ті роки XV ст. українське козацтво вже існувало.

Існує кілька основних теорій походження козацтва: «етнічних витоків», «уходницька», «захисна» і «соціальна». Згідно з теорією «етнічних витоків», козаки — це особлива група нащадків інших народів (хозар, черкесів, татар). «Уходницька» теорія пов'язує появу козацтва з «уходом» населення в Придніпров'я на промисли за рибою, сіллю, дикими кіньми тощо. Відповідно до «захисної» теорії козаки появились у зв'язку з необхідністю захистити південні кордони країни від набігів татар. «Соціальна» теорія пов'язує виникнення козацтва з посиленням політичного, економічного,

соціального, національного та релігійного гніту. Виникнення козацтва спричинив комплекс причин та факторів, тому всі ці теорії слід розглядати в комплексі.

Головні причини виникнення козацтва:

- наявність величезного масиву вільних земель степової зони (Дикого Поля), з багатими природними ресурсами, що потребувало заселення і господарського освоєння;

- погіршення становища українського народу, що обумовлювало втечі селян і міської бідноти на окраїни Польсько-Литовської держави в пошуках кращої долі. Також туди їхали авантюристи, злодії, шукачі пригод та ін;

- умови існування, оскільки постійною була загроза нападів татар, обумовлювали потребу до появи у козацтва військової організації.

Початки козацтва простежуються у XV ст., коли на вільні прикордонні землі Польсько-Литовської держави приходили найбільш сміливі і відчайдушні люди, яких самі умови життя примушували до військової організації. Публіка була різноманітна – від селянина втікача до магната – шукача пригод. Представлені були різні національності, але більшість становили українці. Селилися козаки понад Дніпром, у верхів'ях Південного Бугу та їх численних притоках. Важливим регіоном формування українського козацтва стали міста Канів і Черкаси. У Росії козаків тривалий час називали черкасами. Козацький устрій був демократичним. Об'єднувалися козаки в громади, всі питання вирішували на радах, де обирали отаманів та іншу старшину. Займалися козаки хто чим міг, по різному здобували засоби для життя, а саме, мали власне господарство, займалися землеробством, скотарством, різними

промислами, ремеслами, торгівлею, або тільки військовою справою, також наймалися, займалися здобичництвом та ін.

До середини XVI ст. козацтво не представляло собою окремої організованої соціальної групи, але вже в першій половині цього ж століття почали з'являтися перші ватажки та організатори українського козацтва, нерідко ними виступали державні урядовці, старости. Вони організовували оборону південного прикордоння від татар, а козаки в цьому регіоні були реальною військовою силою. Серед цих урядовців і старост найбільш відомими були: Євстафій Дашкевич, Прецлав Лянцкоронський, Бернард Претвич та ін.

Отже, різноманітні суспільні процеси мали безпосередній вплив на джерела формування козацтва. Необхідність відсічі татарської агресії в першій половині XVI ст. зумовило створення литовським урядом контингенту військовослужбової людності на південному прикордонні. Таким чином, до козакування прилучалися старостинські й магнатські служебники і самі представники місцевої адміністрації. Уходництво покликало на широкі степові простори велику хвилю людей, мало пов'язаних з безпосереднім матеріальним виробництвом, переважно вихідців із міст та містечок. Хоча, цілком імовірно, що козацьким промыслом займалися й окремі селяни, які на той час були особисто вільними.

Поглиблення суспільного поділу праці та розвиток товарно-грошових відносин у першій половині XVI ст. супроводжувалися консолідацією привілейованих верств, що проявлялося в ліквідації численних ступенів феодальної ієрархії. В результаті переважна більшість українського боярства південних областей склала нову хвилю формування козацтва. Польська експансія і посилення соціального та національно-релігійного гноблення в кінці XVI - першій половині XVII ст. привели до покозачення широких верств

селянства та міщанства, частина яких здобула козацькі права. Ряди козацтва поповнювалися також представниками шляхти як українського, так і польського походження.

Історію українського козацтва можна розділити на кілька періодів: 1) 1489-1591 рр. – утворення козацтва та його становлення; 2) 1591-1647 рр. – період посилення військово-політичної ролі козацтва, перетворення його в окремий суспільний стан, центр національно-визвольного руху; 3) 1648-1664 рр. – участь в Національній революції та Визвольній війні українського на роду, в якій козацтво було ядром руху, реалізатором державотворчих функцій; 4) 1664-1709 рр. – боротьба за збереження незалежності Січі з Москвою, Кримським ханством, Туреччиною; 5) 1709-1734 рр. – період існування запорожців за межа ми України; 6) 1734-1775 рр. – відновлення Січі, боротьба за її збереження та остаточна ліквідація її російським царизмом.

2. Формування станових ознак

Основи формування станових ознак українського козацтва закладалися шляхом залучення запорожців на державну службу з 60-х років XVI ст. Водночас генеза козацьких прав зумовлювалася історичним досвідом, спиралася на певні традиції суспільного життя. Звільнення від феодалних податків та повинностей і право на володіння маєтностями за відбування військової служби мало українське середньовічне лицарство – боярство. На відміну від останнього, козаки одержували за державну службу, насамперед, платню грошима і сукном.

До середини XVII ст. зустрічалися лише поодинокі випадки надання землі реєстровим. Разом з тим, фактичне землеволодіння стало економічним підґрунтям козацького стану. Власне судочинство було привілеєм шляхти, як і особливе адміністративне

підпорядкування. Зародження цих елементів у життєдіяльності козацтва відноситься до створення реєстрового війська. Управління козацтвом, включаючи й виконання судових функцій, закріплювалося за старшим Війська Запорозького.

Згодом з'явилася посада військового судді, який у своїй діяльності спирався на козацьке право, вироблене в січовій громаді. За відсутності в Україні державності, засиллі магнатів і шляхти у суспільному житті козацтво було повністю позбавлене політичних прав. Перенаступні амбіційні зовнішньополітичні плани, польські власті змушені були йти на компроміс із козаками при веденні військових кампаній.

3. Внутрішній устрій Запорозької Січі

Ні знатність роду, ні станове походження, ні вік не мали на Січі особливого значення. Цінувались перш за все особисті якості: хоробрість, розум, винахідливість. У відносинах між козаками цінувався «стаж» перебування на Січі, а не вік — пере вагу мав той, хто вступив до козаків раніше. Ті, що прийшли пізніше, називали його «батьком», а він їх «синами». Ніякого певного часу перебування на Січі не встановлювалося, кожен міг вийти з неї за власним бажанням. Тих, хто мав заслуги і знач ний стаж, називали «лицарство» або «товариство». Наприкінці XVI ст. запорожців нараховувалося 5-6 тис. Серед козаків було поширене братство — «побратимство» з метою допомагати, звільняти і навіть жертвувати життям один за одного.

Товариство вирішувало питання про війну і мир, розподіляло всі землі, ліси, угіддя, вибирало посадових осіб, карало винних у злочинах; від імені товариства писались відповіді на послання від різних держав та владних осіб, які присилалися на Січ.

Військо Запорізьке мало два поділи: військове і територіальне. У військовому було 38 куренів, а в територіальному — спочатку 5, а потім 8 паланок. Курені мали різні назви — за ім'ям отаманів — їх засновників, за назвою місцевості, звідки вийшли їх перші запорожці, або ж стану, з якого вони вийшли. Серед них: Іванівський, Сергіївський, Канівський, Поповичський, Титарський, Корсунський, Уманський, Полтавський тощо. 10 куренів склали 1/4 Січі, яка називалася пірією і мала свою казну. Назва «курінь» походить від слова «курити», тобто «дими ти». Кожен курінь зовні виглядав як казарма до 30 м у довжину і 3,5 м у ширину.

«Паланка» у перекладі з турецької означає «невелике укріплення». Це було управління і сама територія. Паланки розташовувалися на площі, окружність якої становила 1700 км. Паланкову старшину складали: полковник, осавул та писар. Влада паланкового полковника була значною: він заміщав у своєму районі кошового отамана і тому мав право страчувати злочинців. Його влада поширювалася і на тих, хто проїжджав через паланку.

Господарство Запоріжжя мало здобичницький характер. Козаки багато в чому жили за рахунок походів, але займалися також мисливством, рибальством, навіть хліборобством, добували сіль та селітру, виступали посередниками в торгівлі з Кримом та Туреччиною, багато уваги приділяли розведенню коней.

Увесь склад Війська Запорозького ділився на старшину, молодиків та сіромах — рядових козаків та запорізьке поспільство, яке жило поза Січчю, на зимівниках. Ті козаки, що жили в селах, містечках, на хуторах, називалися ще городовими. Бідно та козацька звалася голотою, а багаті козаки — дуками. Перша писемна згадка про Запорозьку Січ зустрічається у «Всесвітній хроніці» (1551 р.) польського історика Мартина Бельського.

Запорозька Січ мала чітку військову організацію. На чолі всього війська стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим. Безпосередньо Січчю керував кошовий отаман, який обирався на один рік, але міг бути переобраним. Кошовому отаманові належала військова, адміністративна, судова і духовна влада. У військовий час він був головнокомандуючим, вважався і зверхником запорізького духівництва, а тому приймав і направляв духовних осіб у січову та паланкову церкви. Кошовий отаман також затверджував вибраних на раді старшин, надавав законної сили розподілу угідь, ділив воєнну здобич, військові доходи, грошове утримання, приймав нових осіб у Січ, вступав у дипломатичні відносини із сусідніми державами. Його влада обмежувалася звітом, часом і радою. Якщо козаки були незадоволені діяльністю кошового отамана, то його могли навіть стратити.

За військовою старшиною йшли військові служителі — довбиш, гармаш, товмач, кантаржий, шафар. Довбиш за допомогою литавр скликав козаків на раду, гармаш відав артилерією, товмач був перекладачем — повинен був знати іноземні мови, кантаржий зберігав військові міри і терези, збирав податки на користь Війська з усіх завезених на Січ товарів. Таку роботу виконували шафарі, але не в Січі, а на головних переправах через річки.

До військових служителів належали також булавничий, бунчужний і хорунжий. Крім січової старшини, обирали ще старшину для походів. Полки по 500 чол. очолювали полковники, сотні — сотники. Козацький прапор був малинового кольору.

Вищою владою на Січі вважалася загальна військова рада (коло), що відбувалася в певні дні обов'язково (наприклад, 1 січня кожного року для переобрання старшини), а також за бажанням козацького товариства.

Постійні заняття військовою справою шліфували військову майстерність козаків. Основу війська складала піхота, посилена артилерією. Кіннота була менш чисельною. На озброєнні були мушкети, пістолі, шаблі, келепа (бойові молотки), лук і стріли.

Запорожці використовували для військових операцій метод «рейдів», часто комбінованих з партизанськими діями малих загонів, мали добру розвідку. У битвах козаки віддавали пере вагу атакам з флангів і з тилу. З цією метою вони розділяли все своє військо на чотири частини: одну залишали в таборі, другу посилали в тил, а третю й четверту — на обидва фланги. Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава або розгорнутий стрій; батовий або тришеренговий при обороні; триангула, тобто трикутник; атака колонами. Для оборони козаки використовували укріплений табір з возів з гарматами по кутах і валами. Для операцій на річках і морі Січ мала свій флот з чайок або байдаків (20 м у довжину, 4 м у ширину, 4-6 гармат, швидкість 15 км/г). У поході брали участь 50-300 таких чайок. Запорізька Січ була форпостом українських земель у боротьбі з татарськими нападами. З 1450 р. до 1556 р. орда 86 разів на падала на Україну. У відповідь козаки самі завдавали дошкульних ударів. У 1510 р. кримський хан наказав навіть «замкнути» Дніпро залізним ланцюгом, але це не допомогло. Походи запорожців проти татар і турок очолювали козацькі ватажки Байда Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка. Іван Підкова був родичем молдавського господаря (князя). Його назвали так тому, що він міг гнути підкови. У 1577 р. він захопив молдавський престол, але не зміг втримати його, повернувся в Україну, де на вимогу турецького султана був схоплений польською владою і страчений. Його подвиги оспівано в народних думах, один зі своїх віршів йому присвятив Т. Шевченко.

Ще одним героєм народних дум був запорізький гетьман Самійло Кішка. Він був керівником багаточисленних походів запорожців на Крим та Туреччину у 1567-1570 рр. Потрапив у полон і відбув 20 років каторги на турецьких галерах. Організував повстання, зміг звільнитися і знов стати гетьманом, здійснив кілька походів у Молдову і Литву, де й загинув у 1602 р.

Ці походи на Крим, у Молдавію показали, що козаки були значною військово-політичною силою, тому польський уряд вирішив частину з них узяти на службу, щоб використовувати для воєнних цілей і тримати під контролем. У 1572 р. коронний гетьман Ю. Язловецький за указом польського короля Сигізмунда II взяв на службу 300 козаків. їх прізвища заносили у спеціальні списки (реєстр), звідси їх назва — «реєстрові козаки», їм установили певну платню, вони підкорялися лише своєму «старшому». У 1590 р. у реєстрі було вже 1000 чоловік. Зростала і кількість нереєстрового козацтва.

Деякі історики, особливо іноземні, люблять акцентувати увагу читачів на тому, що козаки були любителями випити і цим зловживали. Дійсно, запорізьке козацтво було чоловічим товариством з усіма властивими йому якостями, і при цьому слід також ураховувати, що жили вони і діяли в епоху Середньовіччя та Нового часу, коли звичаї та й спосіб життя були інакшими. До того ж козаки любили похвалитися і часто перебільшували свої військові та й не лише військові подвиги. Тому не можна сприймати буквально те, що навіть самі про себе запорожці говорили: «У нас в Січі норів — хто «Отче наш» знає, той вранці встав, умився та й чарки шукає». Як і більшість українців, козаки були схильні до гумору і навіть коли пили, завжди жарту вали. Горілку вони найчастіше називали оковитою (від лат. aqua vitae — вода життя) і

зверталися до неї, як до живої істоти, перш ніж почати пити: «Хто ти?» — «Оковита!» «А з чого ти?» — «Із жита!» «Звідкіля ти?» — «Із неба!» «А куди ти?» — «Куди тре ба!» «А білет у тебе є?» — «Ні, нема!» «Так отут же тобі і тюрма!» Як правило, козаки вживали спиртне під час обіду, що не так шкодило здоров'ю.

Коли приходили на обід у курінь, то знаходили їжу вже налиту у «ваганки» — продовгуваті прямокутні посудини, а біля них різні напої — горілку, мед, пиво, брагу, наливку — у великих дерев'яних коновках з підвішеними до них дерев'яними ж коряками або михайликами. Їжу запивали різними напоями з металевих чарок або з тих же михайликів, які вміщували 3-5 звичайних чарок: «...а як у якого така чарка, що й собака не перескочє».

Дещо інакше було, коли козаки поверталися із вдалих по ходів. Тоді вони, прибувши на Січ, протягом кількох днів ходили вулицями, водили за собою великий натовп музикантів та січових півчих — школярів, скрізь розповідали про свої військові подвиги та успіхи, безперервно танцювали, за ними носили у відрах і котлах різного роду напої (крім вищевказаних ще також варену, що була сумішшю горілки, меду, сушених фруктів, переважно ізюму, винограду, груш, яблук, разом зварених з імбиром та іншими прянощами. У цей час кожного, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомий чи незнайомий, козаки запрошу вали до своєї компанії, пригощали напоями та закусками і по гано було тому, що відмовлявся від частування — його сварили «останніми словами» і з ганьбою проганяли.

Козаки цінували лише українську, горілку, а до «не своїх» напоїв ставилися зверхньо. Відомий історик запорізького козацтва Д. Яворницький описує такий випадок. У 1766 р. до Петербурга поїхала делегація козаків на чолі з кошовим отаманом Петром

Калнишевським. Коли в них закінчилася своя горілка, то вони не стали купувати місцеву, російську, а відправили на Січ свого посланця, який і привіз їм те, що вони замовляли.

Проте під час військових походів запорозькі козаки уникали вживання спиртного. Наприклад, Г. Боплан, який описав побут і звичаї українців у XVII ст., писав, що козаки вживають спиртне лише під час дозвілля, бо «коли перебувають у військовому поході чи задумують якесь важливе діло, дотримуються незвичайної тверезості. Під час походів цей люд дуже стриманий, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияк, отаман одразу ж наказує викинути його в море. їм забороняється брати в морський похід чи на бойові операції горілку: вони дотримуються цього дуже суворо».

За словами А. Ф. Кащенко, під час підготовки до походу «у Січі неможливо було побачити, щоб хто-небудь пиячив. Кошовий отаман, коли б здивав такого гулящого, то добре одчухрав би чубуком своєї люльки або тим, що трапилося б у руці, а коли б той ще сперечався або змагався, то й до гармати звелів би прикувати неслуха без сорочки, щоб погодував своїм тілом комарів».

Зарубіжний хроніст, віце-адмірал Крейс твердить: «Козаки, як і інші північні народи, охочі до міцних напоїв, одначе в по ході, а особливо в морських поїздках рідко зустрічали п'яного, бо забороняється їм під страхом суворої кари брати з собою вино та горілки».

Узагалі будь-яке пияцтво запорізький кіш вважав розпустою і постійно боровся проти цього зла, хоча й не завжди успішно, суворо забороняючи особливо таємні шинки як «істинний притин» усіляких гайдамак і харцизів. Петро Конашевич-Сагайдачний у 1617 р. писав, що «ремісникам, купцям, шинкарям... наказуємо, щоб не називалися

козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо».

Не схвалювалося також пияцтво і в середовищі «начальницьких осіб»: якщо кошовий отаман або січова старшина помітять цей недолік у кого-небудь зі службових осіб, то попереджали його особливим ордером (наказом) на цей рахунок і наказували йому суворо дотримуватися ордера і не «потьмарюватись про клятимися люлькою і пияцтвом». Існують відомості, що в тютюн запорожці додавали лікарські трави, що зменшувало негативний вплив паління на організм.

Зрештою піддавшись гульні, запорізькі козаки не були схожі на тих жалюгідних п'яниць, які пропивали свої душі в чорних та брудних шинках і втрачали людську подобу: лицар навіть і в гульні залишався лицарем. Гуляючи, козак виявляв особливого роду молодецтво, прагнення використовувати життя для веселощів та радості. Це випливало з самого способу життя козака: не маючи сім'ї, зустрічаючись постійно зі смертю, козак прагнув своє не завжди тривале життя прикрасити тими задоволеннями, які були доступні йому в Січі.

Запорожці любили послухати своїх кобзарів, нерідко самі складали пісні і думи, бралися за кобзи, які були в них улюбленим музичним інструментом. Кобзар завжди був бажаним гостем у них, тому що він «про долю співав». Крім того, кобзар у запорожців був зберігачем козацьких переказів, автором «лицарських подвигів». Кобза, за міркуваннями козаків, видумана самим Богом і його святими, тому й вона в такій честі. Для самотнього запорожця, який мандрував степом і нерідко тижнями не мав можливості ні до кого сказати слова, кобза була єдиною відрадою:

«Струни мої золотії, грайте ж мені стиха.

Нехай козак-нетяжище та забуде лихо».

Як відомо, козаки жили серед квітучої природи з чистим і свіжим повітрям. За давнім звичаєм більшу частину року вони ходили у легкій одежі, без головних уборів, часто босими і з оголеним торсом, що давало добрий ефект для загартовування. Козаки вставали зі сходом сонця і зразу ж умивалися холодною джерельною або річковою водою. Купалися запорожці не тільки влітку, а й восени, а хто — так і всю зиму. Француз Н. де Бартеон, характеризує козаків, порівнював їх з індіанцями: «Козаки — дужі, загартовані».

— Добуваючи скромну їжу, — говорить про запорожців їх сучасник, — полюванням чи рибальством, запорожці нічим іншим не займалися, окрім зброї, і були рідкісним прикладом поміркованості в усьому. Так, від лихоманки вони пили горілку із попелом чи рушничним порохом, засипаючи в чарку вина пів-заряда пороху; для загоєння ран прикладали до хворих місць розтерту зі слиною землю, а за відсутності металевого посуду для приготування їжі використовували дерев'яні ковші; підкидаючи безперервно один за одним у них нагріті на вогні камені, доки не закипала вода у цьому посуді.

Згідно з даними Д. Яворницького, у Запорізькій Січі на стіл подавали такі страви: соломаху (густо зварене на воді житнє борошно чи пшоно), щербу (рідко зварене на риб'ячій юшці борошно). Круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком, водою. Мамалигу (тісто з проса чи кукурудзи) їли з бринзою чи пастермою — висушеною на сонці бараниною. Ласували козаки й м'ясом, зокрема свининою і дичиною. Якщо ж козаки, крім звичайної їжі, бажали поласувати варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками, то для цього вони складали артіль, збирали

гроші, на них купували продовольство і передавали його курінному кухарю. Крім названих страв, козаки їли також рубці, свинину — «свинячу голову до хрону та локшину на переміну». Специфічною козацькою їжею були загреби — коржі, які називалися так тому, що їх клали в на топлениу піч і загібали попелом і гарячими вуглинами. До речі, Д. Яворницький ніде не пише про якусь особливу любов запорожців до сала.

Стосовно приїжджих та гостей запорожці завжди були щедрими та приязними. «У Запорожжі усякий бажаючий може зайти в курінь і їсти з ними без усіляких розпитувань чи подяки за гостинність», — писав сучасник.

Поряд з гостинністю запорізькі козаки найвище цінували особливу чесність. «Хоча у Січі, — пише католицький патер Кітович, — жили люди усілякого роду — утікачі та відступники від усіх вір — але там панувала така чесність і така безпека, що ті, хто приїжджав з товарами або за товарами, не боялися і волоска втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити своє майно, не турбуючись, що його вкрадуть. Усілякий злочин проти чистоти, гостя чи січовика, негайно карається смертю».

У козацькій пісні з цього приводу співалося:

Характерними ознаками козацтва були відсутність кріпосництва, формальна рівність між козаками. Фактично Запорізька Січ була козацькою республікою і стала початковим етапом у формуванні української державності. Своєрідна за структурою військово-адміністративна влада мала можливість виконувати різноманітні внутрішні і зовнішні функції, властиві державному утворенню.

У кінці XVI ст. козацтво виділяється в окремий суспільний стан в Україні, стає значною військово-політичною силою, центром національно-визвольного руху, ядром української державності.

На відміну від таборитів та граничар і навіть донського козацтва, як найбільш типологічно близького українському, запорізьке козацтво еволюціонувало до значно вищих форм своєї організації. Козаки створили Запорозьку Січ, яка стала тим фактором, що суттєво вплинув на подальшу еволюцію козацтва і долю України. Січ дала Україні і політиків, і воєначальників, які сприяли поступу своєї Вітчизни, зростанню її авторитету на міжнародній арені. Козацтво стало авангардом народу, народних повстань і рухів. Воно стало виконувати державотворчі функції. Саме козаки підхопили естафету державної традиції, яка тимчасово перервалася після ліквідації Галицько-Волинського і Київського князівств. Феномен цього явища в тому, що вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників народу. Українська державність збагатилася історичними формами, які істотно відрізнялися від основ феодального суспільства, що панували в інших країнах.

Запорожці виробили своєрідний внутрішній суспільний устрій, який, засвоївши попередні общинні традиції і збагатившись новими елементами, був справжнім суспільно-політичним винятком. Проста, але ефективна система органів влади, участь усіх козаків у вирішенні найважливіших питань перетворили Запорізьку Січ на стійкий політичний організм, забезпечили їй високе виживання. Для Запорозької Січі протягом століть її існування характерний найширший спектр суспільно-політичної і соціально-економічної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза її увагою. Існування Запорозької Січі

як самостійної політичної сили неодноразово визнавалося іншими державами. З ними велись переговори, укладались угоди і військові союзи. Військова сила запорожців та оригінальна тактика бою, якою козаки збагатили військово мистецтво, були добре відомі за межами України.

Характерною ознакою діяльності Запорізької Січі було прагнення поширити свій політичний вплив на всі українські землі. Саме українське козацтво стало вирішальною силою у боротьбі за українську державність, і пізніше ця державність була створена за зразком і структурою запорізького козацтва. Цим воно суттєво відрізнялося від донського козацтва, яке виконувало лише військово-оборонні функції.

Козацький ідеал відіграв значну роль у розвитку соціальної активності селянства, він став фактором реалізації їх мрій і прагнень, матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території запроваджувалися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало значний імпульс розвитку суспільної свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних зі свободою і власною державою.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. Київ, 1995.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорізьких козаків. Київ, 1991.
3. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
4. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. Київ, 1998.
5. Історія українського війська. Київ, 1994.
6. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорізького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI - XVII ст. Київ, 1991.

7. Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. істор. журн. 1990. №4. С.5 - 19.
8. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загально історичному контексті // Укр. істор. журн. 1991. № 5. С. 61 - 72.
9. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства друга половина XV- середина XVII ст. // Укр. істор. журн. 1986. № 11.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Львів, 1990.
11. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.

ТЕМА 11. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ І УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ПОЛЬЩІ

План

1. Передумови утворення Речі Посполитої
2. Люблинська унія
3. Наслідки Люблинської унії для українських земель

1. Передумови утворення Речі Посполитої

Розвиток феодалного землеволодіння, посилення процесу прикріплення селян до землі сприяли формуванню та зростанню панівної феодалної верстви. У різних країнах ці процеси мали свої особливості. Так, якщо у Польщі ще наприкінці XIV – на початку XV ст. в межах привілейованої верстви було ліквідовано різницю між ступенями шляхетства, то в українських землях, які входили до складу Литовської держави, еліта поляризувалася. На одному полюсі – невеличка група крупних землевласників-магнатів, що володіла широкими правами та привілеями: економічними (величезні підвладні території та значні резерви робочої сили), політичними (можливість обіймати найвищі державні посади – канцлер, гетьман, підскарбій та ін.) та юридичними (підлягання суду безпосередньо великого князя, а не місцевої адміністрації). На іншому полюсі перебувала значна група середніх та дрібних землевласників – шляхта. Вона концентрувала у своїх руках (порівняно з магнатами) менші економічні важелі (землі та робочу силу), підлягала юрисдикції місцевих великокнязівських намісників – воєвод та старост, раз по раз потерпала від «наїздів» магнатів на маєтки дрібних та середніх землевласників. Саме тому українська шляхта Литовської держави із заздрістю дивилася на польську, яка стала для

неї омріяним ідеалом «шляхетської рівності». Різниця справді була суттєвою. Якщо українська (як і литовська та білоруська) шляхта мусила не тільки сплачувати податки на утримання війська (серебщину), а й відбувати військову службу в загальношляхетському ополченні («посполитому рушенні»), то в Польщі утримання пінська оплачував король за рахунок чверті доходів від власної маєтності. До того ж польська провідна верства мала ширші права, внутрішню однорідність, політичну незалежність.

Наприкінці XVI ст. руська (українська) шляхта втратила роль провідника політичних прагнень України. Вона жила інтересами своїх маєтків, бажала щоб її прийняли в коло польського панства і не зуміла протистояти рішенням польського сейму, який у січні 1569 р. почав розглядати питання унії двох держав.

Литовські феодали теж втомилися від постійної ворожнечі з поляками, постійних війн з Московською державою і кримськими татарами, а також міжусобних війн, пов'язаних з політичною боротьбою за великокнязівським престолом. Отже, їм потрібні були спокій і стабільний політичний режим.

Відчувши ці настрої Польща, яка у XVI ст. була міцною агресивною державою, здійснює дії щодо остаточного поглинання (інкорпорації) Русько-Литовської держави. Польський уряд і верхівка розглядали унію, як один із заходів поширення експансії на Схід, збільшення та збагачення своєї держави.

Неоднорідність української еліти в Литовській державі суттєво вплинула на розвиток історичних подій. Так, у січні 1569 р. знекровлена Лівонською війною (1558 - 1583) з Московською державою, Литва змушена була піти на участь у спільному польсько-литовському сеймі, який мав винести остаточне рішення щодо включення Литовської держави до складу Польщі. Згідно з

польським проектом унії, Литовське князівство мало інкорпоруватися до складу Польської держави, на чолі якої мусив стояти один володар і спільний сейм, а в Литві залишалася власна адміністрація та судочинство. Знаючи, що укладення такої унії обмежуватиме їхнє всевладдя, звужуватиме спектр привілеїв, сприятиме процвітанню конкурентної польської провідної верстви, литовські, українські та білоруські магнати, які брали участь у переговорах, намагалися саботувати це рішення. А щоб остаточно зірвати сейм, після місячних переговорів вони таємно залишили Люблін.

Проте Польща не розгубилася після такого демаршу литовської сторони. Навпаки, відчуваючи власну силу, вона переходить у наступ. Спираючись на українську шляхту, яка бажала припинення постійних прикордонних конфліктів, обмеження всевладдя власних магнатів, отримання широких прав, якими користувалася польська еліта, польський король терміново видає кілька універсалів про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини від Литви і включення їх до складу Польщі. Водночас піднімалося питання навіть про початок воєнних дій проти Литви із залученням до них татарських формувань.

2. Люблинська унія

Литовська делегація повернулася у сейм, коли всі українські землі опинилися поза державними кордонами Литви. 1 липня 1569 р. було укладено польсько-литовську унію, яка юридичне закріпила появу нової держави – Речі Посполитої.

Найдовше виступали проти унії чотири українські магнати – О. Чорторійський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Каменем спотикання стали привілеї та православна віра. Під тиском обставин ці магнати змушені були погодитися з унією, але у своїй

заяві зазначили: «...ми приєднуємось як вільні і свободні, з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях», крім того, враховуючи, «що ми різних релігій, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували».

Люблінська унія об'єднала Королівство Польське і Велике князівство Литовське в одну державу – Річ Посполиту. Держава управлялась єдиним королем, який коронувався у Кракові. Литва втрачала право на власні сейми, зовнішні відносини, але зберігала державність – адміністрацію, армію, уряд, герб, фінанси. Правовою основою залишався Литовський статус. Польська та литовська шляхта отримали право володіти землями в будь-якій частині держави.

Українські землі у складі Речі Посполитої об'єднувалися у 6 воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Київське, Подільське, Брацлавське. З 1618 року приєдналося ще Чернігівське воєводство, що утворилося на землях, відторгнутих від Московського царства. Воєводства поділялися на повіти (староства). Для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств було збережено дію Литовського статуту й староукраїнської мови в діловодстві.

Воєводства очолювали призначені урядом воєводи, яким належала вся місцева влада. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і стежили за діяльністю шляхетських земських судів. Воєводства поділялися на повіти (землі). Їх очолювали старости й каштеляни (коменданти фортець).

Зміни в законах, що сталися після Люблінської унії, закріплювалися Третім Литовським статутом 1588 р. Цей кодекс діяв як на території Великого князівства Литовського, так і на українських землях. Згідно з ним селяни, які прожили на землі

феодала понад 10 років, ставали кріпаками. Феодали одержали право розшуку й повернення селян-утікачів протягом 20 років. Третій Литовський статут остаточно зробив селянство закріпаченим станом.

Особливої гостроти після Люблінської унії набули проблеми віри та мови. Католицька церква прагнула збільшити кількість своїх прихильників. Тому в Україні засновувалися єзуїтські школи й колегіуми. Вони сприяли поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість ставало зречення рідної мови та батьківської віри. Через те, що в XVI ст. представники нижчих верств мали обмежені можливості для освіти, ополячення шляхти означало втрату Україною сили здатної очолити боротьбу за відновлення державності.

Люблінська унія оформила перерозподіл українських земель між Польщею і Литвою. Волинь, Брацлавщина, Поділля, Київщина, відійшли до Польщі, а Білорусь з Берестейщиною залишились у складі Литви. Унія також відкрила Польщі шлях до використання природних багатств, нарощування економіки та воєнної потужності. В новій державі головна роль в політичному та економічному житті належала Польщі.

Інтереси українців в об'єднаній державі майже не бралися до уваги, тому проти унії виступили українські магнати О. Чарториський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Однак, через деякий час проводилися з нього, бо шляхту влаштовували у польській державності гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади та внутрішня стабільність серед інших європейських держав. Польща також була однією з країн, де існувала певна свобода віросповідання.

Після укладення Люблінської унії посилення польського впливу відчувалось у всіх сферах культурного і духовного життя. Польський уряд спрямував зусилля на послаблення національної культури та церкви. Православна українська церква, при відсутності національної держави, не мала опори в державній владі, не могла протистояти тиску з боку католицької церкви, поступово занепадала і це привело до кризи у 70-х рр. XVI ст.

З метою подолання цієї кризи частина українського та білоруського духовенства висловила за унію з католицькою церквою. Існувало три варіанти. Перший – римо-католицької церкви, який передбачав не об'єднання, а приєднання православної церкви до католицької; другий, витворений К. Острозьким, пропонував рівноправне об'єднання обох церков; третій, запропонований українськими та білоруськими єпископами, включав регіональне об'єднання в межах Речі Посполитої без реформування церковного життя. Ці розбіжності у поглядах на унію привели до протистояння і скликання у Бресті в 1596 р. двох соборів: унійного і православного. Однак, рішення православного собору були оголошені не дійсними, бо король затвердив постанови унійного собору. Таким чином православна церква опинилася поза законом.

Однак, Берестейська унія не об'єднала український народ як передбачалось, а навпаки, уніати опинилися між двох вогнів – православні вважали їх зрадниками, а католики не поспішали поділитися з ними існуючими привілеями. До того ж рішення релігійної унії не знайшли підтримки у більшості української нації, яка не сприйняла шлях компромісу з католицькою вірою і почалося протистояння, яке в майбутньому переросте в гостру конфесійну і політичну боротьбу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначить значення Люблинської унії з точки зору державогенезу української державності
2. З точки зору позитивізму чи негативізму дайте оцінку культурного та економічного розвитку українського суспільства в часи Речі Посполитої

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В. Я.. Історія України. Київ, 2007.
2. Біляков Г. Ф., Білякова О. Г. Берестейська унія у працях польських істориків ХХ ст. // Укр. істор. журн. 1996. №1.
3. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
4. Боплан Г. Опис України. Київ, 1991.
5. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1998.
6. еп'явко С. А. Козацькі війни в Україні кінця ХVІ ст. Чернігів, 1996.
7. Причини і наслідки Брестської унії // Пам'ятки України. 1993. № 2-3.
8. Русина О. В. Під владою Литви та Польщі // Історія України: нове бачення. Київ, 1995. Т.1.
9. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.
10. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця ХVІ ст. Київ : Перун, 1996. 496 с.
11. Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії // Укр. істор. журн. 1996. № 2.
12. Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569 - 1596) // Укр. істор. журн. 1996. № 4.

13. Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV - першій половині XVII ст. // Укр. істор. журн. 1987. № 2.
14. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. 1993. № 3. С.77-86.
15. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
16. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.

ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

План

1. Зміни в соціально-економічній сфері
2. Литовські статuti та їх вплив на розвиток соціальних відносин
3. Соціальні рухи в XV – на початку XVI ст.

1. Зміни в соціально-економічній сфері

Основою економіки українських земель у складі Великого князівства Литовського, починаючи з XIV і протягом XVI ст., залишалися хліборобство і традиційні промисли: мисливство, бортництво, рибальство. Промисли переважали у господарській діяльності значної частини населення України. Це пояснювалося наслідками монгольської навали і небезпечним сусідством з татарами. Внаслідок цього занепала аграрна культура. Величезні території східноукраїнських земель перетворилися на суцільні мисливські й бортні «уходи». Вони стали теренами сезонного «уходництва». Їм займалися не лише промисловики-професіонали, а й міщани та селяни. У XIV - XV ст. значна частина останніх знову, як і в давні часи, платила данину медом і шкурками хутрових звірів. Із поширенням влади Великого князівства Литовського на Дике Поле, на цих землях розвивалося все більше видів уходів. Уходи бували ближчі і дальші. Уходники навіть об'єднувалися в промислові артілі, ватаги або десятки, обирали з-поміж себе керівників. Промислова діяльність значно обмежувала господарську ініціативу населення. Це породжувало залежність Полісся й Середнього Подніпров'я від зерна із західноукраїнських земель, де аграрні відносини набули більш зрілих форм.

Українські землі XIV - XV ст. були одним з важливих складників системи європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський шлях, що з'єднував Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра торгові каравани йшли повз Черкаси й Канів до Києва. Тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, уверх Десною, на Новгород-Сіверський, і далі на Москву. Окрім цієї дороги з Криму в Московщину вів ще один шлях. Починаючись біля Перекопу, він ішов до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль, а звідси через Новгород-Сіверський прямував на Москву. Цими торговими шляхами через Подніпров'я переміщували східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі, фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Назустріч їм з півночі йшли предмети московського експорту: хутра, шуби, шкіра і шкіряні вироби тощо. Частина цих товарів реалізовувалася на українських ринках. Через територію Галичини, Волині та Поділля також пролягало чимало торгових шляхів. Так, у Західну Європу рухалися східні товари і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солоноріба, сіль, деревина тощо. Натомість ввозилися західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. Протягом XV – XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку, який з плином часу потребував дедалі більше деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства.

У структурі українського населення XV - XVI ст. чисельно переважало селянство. Частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів та польських королів, частина ж – на користь своїх володарів. За характером повинності ця категорія

населення поділялася на три групи. Найчисельнішу становили данники, основна повинність яких – сплата данини. Від кінця XV ст., з поживленням грошового обігу натуральна данина частіше переводилася на гроші. З часом вона поступово міняється місцем іншим формам повинностей: частина селян була зобов'язана нести «тяглу» службу, або панщину. Третю категорію складали так звані слуги, які були зобов'язані своєму володарю особистою службою – разом з ним виступали в похід, виконували різноманітні доручення, тощо.

У той час межа між вищеназваними групами селянства була досить умовною. Так, слуги, крім несення військової, «путної» чи іншої служби, платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблю тощо. Також відносним був і поділ селян на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (прикріплених до свого наділу).

Протягом XIV - XVIII ст. в містах Польщі та Литви складався окремий суспільний стан – міщани або містяни, які переважно займалися ремісництвом і купецтвом. Воно поділялося на три групи: патриціат – міські багатії, середнє міщанство (бюргерство) та незаможне – плебс.

Значна частина українських міст керувалась положеннями магдебурзького права, на основі якого управління містом переходило до виборного магістрату, очолюваного вйтом. Вважається, що паралельно із німецькими колоністами, магдебурзьке право ще за часів Галицько-Волинського королівства отримали міста Володимир-на-Волині (бл. 1324 р.) та Сянок (1339). Одним з перших в Україні магдебурзьке право прийшло в міста Закарпаття (з 1329 р. – Хуст, Вишкове, Тячів). Згодом таке право отримали: Львів (остаточно 1356 р.), Галич (1367), Кам'янець-на-Поділлі

(1374), Берестя (1390) та ін. У XV - XVII ст. його отримала більшість міст України, в т. ч. Правобережної. Спершу воно було більш поширене в Литовсько-Руській державі, найменше – на Поділлі. У різний час магдебурзьке право одержали Вінниця, Глухів, Дубно, Лубни, Козелець, Полтава, Стародуб, Чернігів та ін. Лубни перші на Лівобережжі одержали магдебурзьке право у 1591 р.

Магдебурзьке право звільняло міста від управління і суду великих земельних власників та створювали органи місцевого самоуправління. Воно закріплювало права міських станів – купців, міщан, ремісників. Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Магдебурзьке право активно поширювалося на територію Білорусі та України з Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, у яких воно було значно розповсюджене протягом XIII - XVIII ст.

Згідно з магдебурзьким правом, міста одержували право самоврядування. Органом міського самоврядування був магістрат. Він складався з виборного в'їта (спочатку призначався королем), бурмистрів (помічники в'їта) і двох колегій – ради, що складалася з радців («райців») та лави (складалася з лавників). Рада провадила адміністративні, господарські, фінансові справи тощо. Лава відала судами, переважно карними. На українських землях магдебурзьке право, за своїм змістом і формою, під впливом місцевих умов, а також норм звичаєвого права, відрізнялося від магдебурзького права, яке застосовувалося в Західній Європі. Більшість українських міст мали неповне магдебурзьке право. Лише Львів, Київ і Кам'янець користувалися повним правом самоврядування. В багатьох великих

містах були окремі національні юрисдикції – католиків і православних.

Із наданням українським містам магдебурзького права набувала поширення така форма виробничо-правового об'єднання міщан за їхнім фахом як цехи. Цехові організації з'явилися в Галичині у кінці XIV ст. (зокрема, у Львові й Перемишлі). Їх розквіт в Україні припав на XVI - XVII ст. Виникнення цехів свідчило про ступінь розвитку міської общини і було одним з основних привілеїв міста.

Цехи не лише регулювали закупівлю сировини, виробництво і збут продукції, а й були політичними організаціями для захисту громадянських прав ремісників від утисків міського патриціату. Структура, керівництво, склад українських цехів діяли за зразком Західної Європи. Майстри, що складали цехове братство, очолювалися виборним старшиною – цехмістром, найбільш авторитетним з-поміж них. До цеху входили також помічники майстрів – підмайстри (або товариші), а також учні (виростки, хлоп'ята).

Вже в кінці XIV ст. у Львові існувало не менше чотирьох цехів (пекарський, різницький, шевський і кравецький). У 1425 р. їх було вже 10, наприкінці XV ст. – 14, а на середину XVI ст. – близько 20 цехів. На початку XVI ст. цехи виникли у Києві та в більшості тогочасних великих міст України. У середині XVI ст. на українських землях налічувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, серед них безпосередньо ремісничих – близько 80.

Конкурентом міщанства у сфері торгівлі виступала шляхта, котра, втягуючись у товарно-грошові відносини, здобула право безмитного провозу продуктів власного господарства. Як помітно з тексту Литовського Статуту та інших правових норм, протягом кінця XIV – другої третини XVI ст. законодавством юридично оформлявся

привілейований суспільний статус цього суспільного стану. Шляхта також отримала значні політичні права, особисті свободи та майнові гарантії, що у сукупності й визначило особливості шляхти як привілейованої, пануючої верстви.

Однак, ця суспільна група теж не була однорідною. Найближчою до суспільних низів, як за походженням, так і за способом життя, була дрібна шляхта або зем'яни – здебільшого нащадки тих слуг, які несли військову (боярську) службу. Вищим за зем'ян прошарком, за шляхетською ієрархією, вважалися так звані пани; верхній щабель займала титулована знать – князі.

Паралельно з кристалізацією шляхти з кінця XV і протягом XVI ст. відбувалося формування принципово нової соціальної групи – козацтва, яке пізніше, у XVII - XVIII ст., перетворилося на визначальний чинник українського суспільного життя.

Таким чином, економічне життя протягом зазначеного періоду покращувалося. Крім промислів і торгівлі, відроджувалися рільництво і ремесла, зростали міста. Соціальна структура суспільства складалася із привілейованої знаті – шляхти, міщанства і селян, які становили більшість соціуму.

Коли у Західній Європі у XVI - XVIII ст. елементи кріпосництва зникають повністю, у Центральній та Східній Європі навпаки, в цей період кріпацтво перетворюється на найважливіший елемент соціальних стосунків. Покріпачення селян відбувалося поступово у тісному зв'язку з розвитком великого землеволодіння.. До кінця XVI ст. в Україні було закріпачено до 20 % селянства.

Процес закріпачення селян відбувався швидше на західноукраїнських землях. Так, земельні та суспільні відносини на українських землях під Польською короною врегульовувалися Пйотрківським статутом 1346-го (прийнятий для Великопольщі) та

Віслицьким – 1347 року (для Малополющі). У 1368 р. обидва статуту злили в один. У XV ст. дія Віслицько-Пйотрківських статутів поширилася й на руські воєводства.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського закріпачення селян розпочалося з 1447 р. Тоді Казимир Ягайлович видав привілей шляхті, яким звільнив її від обов'язку посилати своїх залежних селян для виконання повинностей перед великим князем. Шляхті також надано право суду над своїми залежними селянами.

До середини XVI ст. литовські феодали закріпачували селян, скасувавши право переходу. Борги селян дідичам (поміщикам) також призводили до закріпачення. Вважалися кріпаками і підсусідки (зубожілі селяни, які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах»), загородники (збіднілі селяни, яким дозволялося освоювати цілинні землі за межами орних полів), які прожили на панській землі 10 років і не повернули боргу. У 1543 р. всякі переходи селян від одного до іншого дідича було заборонено. Невпинно зростала панщина, данина і чинш. «Устава на волоки» 1557 р. посилювала закріпачення селянства, значно збільшила державні податки, зобов'язала селян 2 - 3 дні на тиждень працювати на землі феодалів.

Після об'єднання Литви з Польщею за Люблінською унією 1569 р. українське селянство було остаточно закріпачене артикулом короля Генріха Валуа 1573 р. і Литовським Статутом 1588 р.

2. Литовські статуту. «Устава на волоки»

Українські землі, які були приєднані до Великого князівства Литовського, протягом XVI – початку XIX ст. користувалися кодексами середньовічного права відомими під назвою Литовські Статуту. Перші спроби кодифікації права у Великому князівстві

Литовському поклав «Судебник великого князя Казимира», а точніше Лист або Статут Казимира Ягеллончика, виданий ним 29 лютого 1468 року. Статутом Казимира визначалася система судів, їхня компетенція, також у ньому містилися норми цивільного, кримінального і процесуального права. Вперше у литовському праві Судебник давав визначення поняття злочину як порушення права. Судебник 1468 р. був спробою врегулювання правової системи Литовсько-Руської держави і став попередником Литовського Статуту як найбільш повного і упорядкованого кодексу того часу у Європі.

Упродовж XVI ст. було видано три Литовські Статути: 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський») і 1588 р. («Новий»). «Статут великого князівства Литовського» – це перший загальний кодекс права для цілої Литовсько-Руської держави. Статутом кодифіковано діюче право як державне, публічне, так і приватне, матеріальне й процесуальне. Литовські статути використали поточне законодавство, судові постанови, німецьке, польське, римське та звичаєве право Литви, Польщі, України тощо. Що ж до законодавчого матеріалу, то Статут перейняв багато норм давнього українського звичаєвого права та своєю системою багатьма артикулами нагадував систему «Руської правди». Судовий процес Статуту в своїй основі мав норми «Руської правди», а також звичаєве копне процесуальне право. При підготовці другого Литовського Статуту провідну роль відіграла волинська шляхта, через що він і отримав назву «Волинського».

Норми Литовського Статуту були спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали станові привілеї землевласників-шляхти, визначали правові підстави феодальної експлуатації селянства. Так, за статутом 1529 р.,

мисливський собака оцінювався вдвічі дорожче за «мужика тяглового».

Найбільш розробленим був Литовський Статут 1588 р., в якому, незважаючи на те, що він відображав політичні зміни після Люблінської унії (1569), повною мірою зберігав окремішність литовського права. Одночасно Статут 1588 р. прийняв і деякі положення польського коронного права, наприклад у питанні введення кари за мужовбивство. Статут складався із 480 артикулів і передбачав його територіальну загальнообов'язковість навіть щодо іноземців. І хоч передбачалося також допоміжне застосування «інших християнських прав», римське право використовували як загальне право християнських народів. Написаний руською (старобілоруською) мовою і виданий у Вільні Левом Сапєгою, він був перекладений і виданий польською в 1614 р., а згодом – французькою, латинською та іншими мовами. Цей Статут діяв у Київській, Подільській та Волинській губерніях аж до 1840 р.

Статут 1588 р. запроваджував зміни в судівництві, зокрема: запровадження смертної кари; положення карної (на користь обвинуваченого, обмежена відповідальність в 16 роки) відповідальності; право на визначення собі процесуального заступника. Добре опрацьоване було цивільне право. Згідно Статуту, договори уклалися, як правило, в письмовій формі, а інколи вимагалася їх реєстрація в суді та присутність свідків. Найпоширенішими були договори купівлі-продажу, позики, майнового найму. Для забезпечення зобов'язань застосовувалася застава. Право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше чвертини майна у вигляді приданого.

Велике місце у Статуті займали злочини проти особи і майнових прав. Основним покаранням за них був штраф у користь

потерпілого і великого князя. Суворе покарання передбачалося за крадіжку. Водночас злочин, вчинений шляхтичем, карався легше, ніж такі ж протизаконні дії простої людини. У випадку нанесення ран шляхтичем шляхтичеві винний карався відрубанням руки. За подібний злочин, вчинений шляхтичем щодо простої людини, винний карався грошовим штрафом. Якщо ж простолюдин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі. Убивця, прощений родиною потерпілого, звільнявся від покарання.

За умисні злочини винний ніс відповідальність повною мірою. Так, за навмисне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалася т. зв. головщина, також інші видатки, пов'язані з нанесенням матеріальної шкоди потерпілому. При необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого головщину. Суд повинен був враховувати і вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (за Статутом 1566 р. – які не досягли 14 років). Кримінальне законодавство знало просту і складну співучасть. За Статутом 1588 р. при простій співучасті всі винні мали бути покарані однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, співучасників і підбурювачів. Приховання і недонесення по деяких злочинах також підлягали карі. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, які знали про підготовку зради, підлягали покаранню.

Статут закріплював власність шляхти на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Він юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров'ї. Статут 1588 р. оформив створення єдиного стану повністю закріпачених селян шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян.

Щодо сімейного права, то воно було демократичним і добре напрацьованим. Укладення заручин («змовин») теж оформлялося за участю представників родини з обох сторін у вигляді писемних зобов'язань, які іменувалися «змовними листами». В них контрагентами були наречений і батько нареченої, а якщо його не було серед живих, то її мати, брати або опікуни. Сторони домовлялися, що один з контрагентів зобов'язаний видати дочку (або сестру), а інший зобов'язаний на ній одружитися в домовлений день, а хто не виконає свого зобов'язання, той повинен заплатити іншому встановлену грошову «заруку» або збитки. Іноді, як при змові малолітніх, «зарука» призначалася на користь князя. Одруження відбувалося тільки за згоди нареченої. М'якими були положення Статуту щодо розлучення, причинами якого могли бути незгода в подружжі, тривала відсутність когось із подружжя, тривалі хвороби тощо. Для розлучення достатньо було при свідках публічно оголосити про розірвання шлюбу. Такі м'які форми розлучень, хоч не завжди визнавалися державою, але покривалися судами і користувалися поблажливою терплячістю церковних властей. Жінка, викуплена з полону, могла стати нареченою чоловіка, який її відкупив, незважаючи на те, чи була перед тим у шлюбі. Подружня зрада каралася смертю, оскільки вважалася тяжким кримінальним злочином. Щоправда, на практиці до цього доходило рідко.

Система права на інших українських землях була слабше розробленою, зокрема у регулюванні цивільних і карних правовідносин. На землях під владою Польщі й Угорщини панівними нормами були привілеї чи статути знаті, королівські декрети тощо. Вони добре ілюструються на прикладі юридичного закріпачення селян. Польська система права встановлювала необмежені привілеї шляхти.

Таким чином, Литовські Статути, особливо останній 1588 року, юридично закріплювали привілейоване становище у суспільстві шляхетського стану, повне закріпачення селянства, добре врегульовували цивільні, добре кримінальні та інші правовідносини, ставши основою для правових систем пізнішого часу і діючи на українських землях до XIX ст.

«Устава на волоки» була аграрною та фінансово-податковою реформою на території Великого князівства Литовського. Правовий документ з цією ж назвою, який започаткував проведення реформи, був затверджений 1 квітня 1557 р. великим князем литовським і польським королем Сигізмундом (Жигмонтом) II Августом. Акт містив 49 артикулів. За розпорядженням великого князя від 20 жовтня 1557 р. до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення і поправки. Реформу провели у великокнязівських володіннях Литви, Білорусі та частково України – у Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському старостах на Волині.

За «Уставою на волоки», всі земельні загосподарені ґрунти, які вважалися володінням великого князя, вимірювалися і ділилися на однакові ділянки – волоки (дорівнювали приблизно від 16,8 до 21,8 га у залежності від місцевості), на які накладалася певна служба. Вони стали єдиною одиницею оподаткування. Волочна система запроваджувалася для фіску, щоб збільшити кількість служб. Крім того, саме нею ставилися межі хліборобській займанщині порожніх земель. Як зазначила історик О. Єфименко, заведення волочної системи мало ще один значний наслідок: перебір землі на волоки у багатьох випадках вимагав переведення селян з їх старих ґрунтів на нові місця, на т. зв. середнє поле. Шматки землі з окремих селищ відрізувалися і прирізувалися для того, щоб повикраювати цілі волоки. Сусіди – часто не з власної волі – мусили обмінюватися

грунтами. Все це робило справжній переворот у свідомості землевласника і у його ставленні до власної землі: з власності, «отчини», вона перетворювалася в наділ.

Найкращі орні землі, згідно «Устави на волоки», відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. «Волочна поміра» проводилася з розрахунку, щоб одній волоці фільваркової землі відповідало сім селянських волок. Кожне тяглове селянське господарство (окремий двір – дим, який відбував панщину) отримувало у користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги (трипільна система), кожна по 11 моргів (7,12 га). Деякі селяни орендували землю у сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища. Крім цього, селяни отримували по одному моргу землі під городи, які не обкладалися податком. Із розвитком господарства на три поля занепало старе господарство.

«Устава на волоки» збільшувала податки та повинності селян. Розмір податку (натурою та грошима) встановлювався у залежності від родючості ґрунту. Всі землі поділялись на добрий ґрунт, середній ґрунт, поганий ґрунт і дуже поганий – пісковий, болотистий тощо. Селяни, які отримували наділи в лісовій зоні, звільнялися від сплати податків терміном до 10 років. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової приналежності особи. Путні бояри і особи, які перебували на службі у великого князя (конюхи, стрільці, осочники), отримували по дві волоки. Путні бояри платили земельний податок і звільнялися від виконання військової та інших повинностей. Служилі люди не платили податку за волоки, надані великим князем. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, всі дорослі члени селянського господарства повинні були відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку.

За «Уставою на волоки», безпосереднє управління фільварком здійснював «двірник», котрий слідкував за дотриманням визначених для фільваркового господарства вимог щодо його розмірів та способу ведення. Вищою посадовою особою на селі визнавався вїйт, якого обирала громада села і затверджував великокнязівський ревізор. В обов'язки вїйта входило: здійснювати контроль за виконанням панщини, бути присутнім під час збору податків, супроводжувати вози з вівсом і сіном до місця головного збору чиншу, здійснювати контроль за користуванням землею, вирішувати господарські спори. Особи, обрані на вїйтівство, складали присягу. Місцями збору податків були визначені будинки у селах та двори великого князя. «Устава на волоки» визначала терміни сплати податків підданими – від 21 листопада (св. Михаїла) до 6 грудня (св. Мартина). Від сплати податків звільнялися потерпілі від пожеж, неврожаю та інших стихійних лих, або у випадку хвороби всіх членів сім'ї. Осіб, які ухилялися від податків, ув'язнювали до повної їх сплати.

Контроль за проведенням «волочної поміри» здійснювали ревізори, до компетенції яких належав нагляд за дотриманням норм «Устави на волоки». Ними могли бути осілі, компетентні у веденні господарства особи християнського віровизнання. Артикул 43 «Устави» забороняв застосовувати до осіб, які вчинили злочин, покарання у вигляді конфіскації майна і землі.

У другій половині XVI ст. волочна система була розповсюджена і на приватновласницькі та церковні землі. Однак, волочна система на українських землях запроваджувалася досить повільно, лише під кінець цієї доби. Та й тоді цілі території залишалися при старому праві. На Поліссі, на хуторах і пасіках степової України «Уставу на волоки» важко було реалізувати.

Таким чином, «Волочна поміра» зруйнувала, хоча і не повністю, сільську громаду і пов'язану з нею громадську форму селянського землекористування, замінивши його подвірним; збільшила селянські повинності і посилила закріпачення селян, значно обмеживши їхні права переходу; зменшила площу земель суспільного користування (пасовища, луки) і фактично позбавила селян права користуватися лісами. Одночасно запроваджувана трипільна система землеробства значно збільшувала продуктивність праці.

3. Соціальні рухи в XV – на початку XVI ст.

Протягом розглядуваного періоду соціальні суперечності в українському суспільстві загострювалися, знайшовши свій відбиток у соціальних антифеодальних рухах. Соціальна ситуація в Галичині, Буковині, Закарпатті особливо загострювалася в процесі закріпачення селян чи витіснення на задній план старого руського боярства. Найбільш значні з-поміж соціальних рухів набули форми повстання, а серед них – під проводом Мухи та Дожі.

Перше значне народне повстання, що було спрямоване проти польського панування в Галичині, а також діяло на Буковині, відбулося під проводом Мухи у 1490-1492 рр. Одразу ж зазначимо, що окрім соціального і національно-визвольного чинників, не останню роль у вибуху повстання відіграла політика Молдовського князівства. На думку сучасного історика Л. Войтовича, за повстанням Мухи міг стояти князь Стефан III Великий, який чинив опір спробам Польської корони підпорядкувати Молдову. Можливо, це й пояснить жорстокість, з якою польський король Казимир IV Ягеллончик придушував це повстання. Повстання почалося у 1490 р. в Коломийському повіті на Покутті. Українці Покуття і Снятинщини активно підтримали повстання Мухи і Барули. Українська радянська

історіографія називала повстання селянським. Спочатку серед повстанців переважали міщани і дрібна шляхта і лише згодом до нього активно долучилися селяни. Повстанський рух очолив Петро Муха, про якого докладних відомостей немає.

Загін повсталих, що нараховував до 10 тис. осіб, здобув Снятин, Коломию, Галич і вирушив на Рогатин і Львів. Селяни, що приєдналися до повстання, почали громити маєтки польської шляхти. Занепокоєний успіхами повстанського війська, польський уряд створив ополчення зі шляхти Руського воєводства. Польський король Казимир IV Ягеллончик навіть найняв для походу проти повсталих війська тевтонських лицарів. Влітку 1490 р. біля Рогатина основні сили повстанців були розбиті королівськими військами. Невеликий загін повсталих на чолі з Мухою відступив на Покуття в райони Коломиї і Снятина, а потім до Північної Буковини (в складі Молдови).

Навесні 1491 р. повстанський рух очолив Андрій Боруля чи Барула (можливо, під цим ім'ям виступав сам Муха). Після поразки під Галичем Борулю схопила шляхта і стратила. Його скинули з муру фортеці в Хотині. Та сутички з польськими військами тривали на Покутті ще протягом 1491–1492 рр. У 1492 р. під Галичем загін шляхти напав на повсталих і розсіяв їх. Муха був зраджений, його схопили й ув'язнили в Кракові, де він незабаром помер від катувань. Таким чином, повстанські сили були надто різношерстими і неорганізованими і тому, отримавши кілька раптових ударів з боку шляхетсько-лицарських військ, зазнали загальної невдачі.

Посилення тиску землевласників на селянство в умовах Угорського королівства викликало велике селянське повстання 1514 р. під проводом Д'єрдя (Георгія, Юрія) Дожі (1475–1514). Він був дрібним семигородським дворянином, але очолений ним

повстанський рух, у якому брало участь і кілька загонів із Закарпаття, виріс до масштабів Селянської війни і охопив усю Угорщину.

Приводом до повстання було оголошення булли Римського Папи Льва X про початок хрестового походу проти турків. За короткий час зголосилося чимало добровольців, які дістали назву «куруців»-хрестоносців, хоч склалися вони переважно з селян, ремісників, мандрівних спудеїв, жебручих монахів, низькопоставлених священиків і міської голоти. Керівником загонів хрестоносців було призначено Дожу, вихідця з військового стану секеїв – певного аналога українського козацтва (сам він себе і називав Секеєм). Невдовзі перед початком повстання Дожа, за військові заслуги, був персонально нобілітований (отримав шляхетство). Однак, Дожа вважав хрестовий похід передчасним і невідготовленим. Згодом він виступив проти правлячих кіл Угорщини. Сили Дожі налічували до 60 тис. осіб. Однак, він розділив їх на загони, два з яких і пішло на Закарпаття. Роз'єднані сили повстанців почали зазнавати поразки. У бою біля м. Тімішоара 13 липня 1514 р. загони Дожі були розгромлені урядовими військами. Сам Д. Дожа був по-звірячому страчений 20 липня 1514 р.: після тортур, йому на голову надягли розпечену корону, а тіло ще живого Дожі розірвали на шматки і згодували його послідовникам.

Селянська війна в ході повстання Д. Дожі була придушена феодалами з нечуваною жорстокістю, зрештою традиційною для того часу. До осені 1514 р. всі вогнища повстання були придушені, а феодали винищили бл. 50 000 повстанців. Уцілілі бунтарі протягом двох років мусили сплачувати контрибуцію. Розгром polegши знаті Угорщини законодавчо оформити кріпацтво. Безпосереднім

наслідком цього повстання було прийняття в жовтні–листопаді Державними зборами в Пешті кодексу «Трипатріум» (Трикнижжя). Він ще більше погіршував становище селян: передбачено поділ на стани, закріпачення селян на вічні часи, щорічний подушний податок з селян, а також щотижнева панщина. Крім того, придушення повстання, яке виникло із хрестового походу на турків, підірвало сили Угорщини, яка невдовзі стала легкою здобиччю Туреччини. Від повстання Д. Дожі виводив своє коріння угорський повстанський рух куруців у XVII–XVIII ст.

Отже, антифеодальні рухи, що виявили себе у повстаннях Мухи в Галичині і Дожі на Закарпатті, не завадили утвердженню кріпосницько-панщизняної системи на українських землях того часу. Визиск населення, не зважаючи на зростання його невдоволення, що вряди-годи виявлялося у збройних виступах дрібного руського боярства і селянства, був об'єктивно зумовлений соціально-економічними процесами (характерними для всієї Центрально-Східної Європи) і на той час це не могло бути подоланим шляхом повстань.

Таким чином, соціально-економічне життя України розглядуваного періоду поступово стабілізувалося, а з XV ст. у ньому спостерігається прогрес, зумовлений, у першу чергу, переходом суспільства до простого товарного виробництва. Розвивалися торгівля і ремесла. В Україні з'явилася велика кількість економічно незалежних міст, які користувалися правом місцевого самоврядування. Створювалися передумови для виникнення нового, ринкового (капіталістичного) способу виробництва, буржуазних відносин. Натомість, ринкові відносини поєднувалися на українських землях із другою хвилею закріпачення селян. Шляхта досягала панівного становища в суспільстві. Разом із тим,

український соціум того часу, головню на землях Литви і Польщі, здобував основи правового життя. Поступово емансипувалася з-під панівного тиску соціуму особа, щоправда, це стосувалося верхівки суспільства і, значною мірою, міщанства. Такі соціально-економічні процеси, загалом, були спільними для всієї Центрально-Східної Європи.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНРОЛЮ

1.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В. Я.. Історія України. Київ, 2007.
2. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
3. Боплан Г. Опис України. Київ, 1991.
4. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1998.
5. еп'явко С. А. Козацькі війни в Україні кінця ХVІ ст. Чернігів, 1996.
6. Русина О. В. Під владою Литви та Польщі // Історія України: нове бачення. Київ, 1995. Т.1.
7. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.
8. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця ХVІ ст. Київ : Перун, 1996. 496 с.
9. Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569 - 1596) // Укр. істор. журн. 1996. № 4.
10. Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в ХІV - першій половині ХVІІ ст. // Укр. істор. журн. 1987. № 2.

11. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. 1993. № 3. С.77-86.
12. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
13. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.

ДОДАТКИ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ

Важливою формою навчання денного відділення у вищій школі є семінарські (практичні) заняття. Семінар (від латинського *seminarium* – «розсадник»; переносн. – «школа») – особлива форма навчально-теоретичних занять, яка служить доповненням до лекційного курсу.

Семінар – одна з найскладніших і одночасно продуктивних форм інноваційного навчання та виховання у вищій школі. Він призначений для активної самостійної та групової роботи студентів. Під час семінарського заняття студенти можуть перевірити свою підготовку, обговорити поставлені перед ними проблемні питання, перевірити свою позицію та почути та обговорити інші.

Види семінарських занять:

- схоластичне (читання та коментування письмових джерел, або їх фрагментів);
- класичне (виступи за визначеними заздалегідь питаннями, з доповненнями інших учасників семінару);
- дискусійне (колективне обговорення запропонованої теми);
- дебати (поділ групи на дві частини, кожна з яких отримує завдання протилежне, або альтернативне іншій і повинна її обстоювати);
- читання та обговорення доповідей.

Семінарське заняття повинно виконувати наступні завдання:

- формування навичок роботи з джерелами (самостійної під час підготовки до заняття та колективної під час обговорення);

- більш ґрунтовне ознайомлення з різними історичними періодами та проблемами, «занурення» в відповідну історичну епоху;
- формування вмінь та навичок індивідуальної та колективної роботи (знайомство з темою, визначення основної проблеми, попередній аналіз, публічне обговорення, попередні висновки);
- навчання вмінню обговорювати тему, виказувати свою власну думку та відстоювати її, надавати оцінку різним точкам зору, полемізувати;
- пошук та вирішення проблеми у межах наявної про неї інформації;
- пошук раціонального зерна у протилежних позиціях та підходах;
- готовність змінити свою позицію в разі отримання нової інформації.

Для забезпечення семінарського заняття повинні застосовуватися усі доступні сучасні засоби навчання: фрагменти навчальних фільмів, комп'ютерні презентації, мережа Інтернет.

Вибір теми та форми семінарського заняття визначається пріоритетними завданнями, що ставить перед собою викладач. Темою семінарського заняття може бути будь-яке важливе та актуальне питання, що забезпечене історичними джерелами та дозволяє відпрацювати ті чи інші вміння та навички, необхідні для підготовки фахівця-історика.

Кожен студент повинен розуміти, що семінарські (практичні) заняття з дисципліни «Військова історія України» – це своєрідний звіт про самостійну роботу та засвоєний лекційний матеріал.

Робота студента під час підготовки до семінарського заняття складається з двох етапів. **Перший** – «занурення» у матеріал через

знайомство з джерелами та науковими публікаціями зазначеної тематики. Це – індивідуальна робота з текстом. Насамперед необхідно звернути увагу на вивчення матеріалу, що міститься у рекомендованих з кожної теми монографіях та наукових статтях. З цією метою слід використати бібліотеку університету, міські, електронні сховища. Під час роботи з науковою літературою у разі необхідності студент може скласти розгорнутий план відповіді або підготувати тези усної відповіді. Це значно полегшить збір матеріалу та його систематизацію. Це етап засвоєння матеріалу.

Підготовка студентів повинна базуватися на ґрунтовному знанні вказаної літератури до тієї або іншої теми, а також новітніх публікацій, що не могли бути включеними у зазначений список. Це дасть можливість глибоко розкрити зміст теми. Кожен студент повинен активно та творчо продумати зміст відповідей на всі питання, що винесені на заняття, сформулювати свою думку по кожному питанню заняття та обґрунтувати її. Якщо під час самостійної роботи з науковою літературою виникли питання, їх слід записати, щоби потім на семінарському занятті отримати на них відповіді. Дуже важливим є розгляд теоретичних проблем у зв'язку з конкретними подіями та фактами історичного періоду, а також у зв'язку з сучасністю.

Другий етап підготовки до заняття – «занурення» у відповідну епоху через обговорення за семінарі тих проблем, що складають її сутність. Це – публічний діалог з опонентами, який вимагає не тільки вміння мислити, але і вміння правильно викласти підготовлений матеріал, застосувати його.

Під час занять важливо уважно слідкувати за виступами одногрупників, виносити незрозумілі питання на обговорення групи, звертатися за роз'ясненнями до викладача, робити додаткові записи

у зошитах. Уважне прослуховування виступів на семінарі дасть можливість, спираючись на вивчений матеріал, визначити, чи достатньо глибоко вивчене питання, чи не зроблені помилки в його висвітленні. Потім слід виступити та доповнити відповіді інших студентів, уточнити ті чи інші положення, поставити нові питання. У цьому випадку на семінарі може розгорнутися дискусія, спори з питань, що обговорюються. Не слід боятися виступати з критикою, але вона повинна базуватися на фактичному та логічно побудованому матеріалі, нести в собі альтернативний погляд.

Вимоги до виступів студентів на семінарських заняттях

1. Зв'язок окремого виступу з попередніми
2. Розкриття під час виступу суті поставленого питання
3. Слідування певному індивідуальному плану виступу
4. Переконливість аргументації під час виступу
5. Відсутність у студента намагання зачитувати підготовлені текст або тези, вільне володіння матеріалом, висловлювання власної думки.
6. Лаконічність та повнота виступу.

Наприкінці заняття викладач робить загальні підсумки, виставляє відповідні бали кожному, хто брав активну участь у обговоренні питань, винесених на семінар, дає необхідні рекомендації щодо подальшого удосконалення роботи студентів.

Семінарське заняття допомагає студентам глибоко оволодіти предметом, сприяє розвитку у них вміння самостійно працювати з науковою літературою та першоджерелами, освоєнню ними методів наукової роботи та набуттю навичок наукової аргументації, наукового мислення. Викладачу ж робота на семінарі дозволяє судити про те, наскільки успішно студенти оволоділи матеріалом теми.

ДОДАТКИ

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ

ТЕМА 1. ПОЯВА ЛЮДИНИ Й ПЕРВІСНИХ ФОРМ СПІВЖИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

План

1. Палеоліт на теренах України
2. Мезоліт
3. Неоліт

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєв Ю. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Каравела, 2007. 254 с.
2. Білоцерківський В. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 535 с.
3. Бойко О. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 687 с.
4. Історія України: Навчальний посібник / М. О. Скрипник, Л. Ф. Домбровська, В. М. Красовський та ін.; Під ред. М. О. Скрипника; М-во освіти і науки України, Одеський держ. екон. ун-т. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 366 с.
5. Кормич Л. Історія України: Підручник / Л. Кормич, В. Багацький; М-во освіти і науки України. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : Алерта, 2006. 412 с.
6. Котова Н. Історія України: Навчальний посібник / Н. Котова. Харків : Одиссей, 2005. 413 с.
7. Лановик Б. Історія України : Навчальний посібник / Б. Лановик, М. Лазарович,. 3-є вид., виправлене і доп. Київ : Знання-Прес, 2006. 598 с.

8. Олійник М. Історія України: Навчальний посібник для студентів дистанційної та заочної форм навчання / М. Олійник, І. Ткачук, - 3- вид., виправлене та доповнене. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 262 с.
9. Чуткий А. Історія України: Навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / А. Чуткий,; Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ : МАУП, 2006. 345 с.
10. Шокалюк О. Історія України: учбовий посібник / О. Шокалюк. М-во освіти і науки України, Ін-т менеджменту та економіки «Галицька академія». Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 274 с.

ТЕМА 2. ЕПОХА МІДІ-БРОНЗИ. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

План

1. Енеоліт. Загальна характеристика
2. Трипільська культура

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
2. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000.
3. Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва: Підручник. Київ-Алчевськ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», видавництво «ЛАДО» ДонДТУ, 2013. 542 с.
4. Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
5. Отрощенко В. В. Мідно-кам'яний вік // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6 : С. 699.

ТЕМА 3. СКІФО-САРМАТСЬКИЙ СВІТ. АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОРЯ

План

1. Скіфи: походження, розселення, побут.
2. Сармати: історія походження, розвитку, їх культура та господарство
3. Античні міста-держави

ЛІТЕРАТУРА

1. Залізник Л. Стародавня історія України / Ред. В. Олексієнко. Київ : Темпора, 2012. 542 с.
2. Максименко В. Е. Сарматы на Дону (Донские древности, вып. 6). Азов, 1998.
3. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. Санкт Петербург, 2010.
4. Симоненко А. В. Сарматы Северного Причерноморья. В кн.: Великая Скифия (учебное пособие). Запорожье, 2002.
5. Симоненко О. В. Сарматы. В кн.: Давня історія України, т. 2. Київ, 1998.
6. Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. Саратов, 1990.
7. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. Санкт Петербург, 2003.
8. Античные государства Северного Причерноморья // Археология СССР, в 20 т. Москва, 1984.
9. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
10. Бонгард-Левш Г. М., Грантовскш Э. А. От Скифии до Индии. Санкт Петербург, 2001.

11. Ильинская В. А., Тереножкин А.И. Скифия VII - IV вв. до н. э. Киев, 1983.
12. Лесков А. М. Курганы, находки, проблемы. – Л., 1981.
13. Молев Е. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. Москва, 2003.
14. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов. Киев, 1990.
15. Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Москва, 1984.
16. Черненко Е. В. Скифские лучники. Киев, 1981.
17. Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Київ : КНУКіМ, 2007. 149 с.
18. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.). Монографія. – Харків : Парус, 2006. 352 с.

ТЕМА 4. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ У V - VIII ст.

План

1. Розселення східнослов'янських племен та племінних союзів
2. Суспільний розвиток східних слов'ян. Процеси державотворення
3. Релігійні вірування
4. Військова справа

ЛІТЕРАТУРА

11. Алексєєв Ю. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Каравела, 2007. 254 с.
12. Білоцерківський В. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 535 с.
13. Бойко О. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 687 с.
14. Історія України: Навчальний посібник / М. О. Скрипник, Л. Ф. Домбровська, В. М. Красовський та ін.; Під ред. М. О. Скрипника; М-во освіти і науки України, Одеський держ. екон. ун-т. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 366 с.
15. Кормич Л. Історія України: Підручник / Л. Кормич, В. Багацький; М-во освіти і науки України. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : Алерта, 2006. 412 с.
16. Котова Н. Історія України: Навчальний посібник / Н. Котова. Харків : Одиссей, 2005. 413 с.
17. Лановик Б. Історія України : Навчальний посібник / Б. Лановик, М. Лазарович,. 3-є вид., виправлене і доп. Київ : Знання-Прес, 2006. 598 с.

18. Олійник М. Історія України: Навчальний посібник для студентів дистанційної та заочної форм навчання / М. Олійник, І. Ткачук, - 3- вид., виправлене та доповнене. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 262 с.
19. Чуткий А. Історія України: Навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / А. Чуткий,; Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ : МАУП, 2006. 345 с.
20. Шокалюк О. Історія України: учбовий посібник / О. Шокалюк. М-во освіти і науки України, Ін-т менеджменту та економіки «Галицька академія». Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 274 с.

ТЕМА 5. УТВОРЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (IX - X ст.)

План

1. Теорії походження. Аскольд та Дір
2. Русь за Олега та Ігора
3. Княгиня Ольга
4. Київська держава за Святослава

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В. Я.. Історія України. Київ, 2007.
2. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002.
3. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005. (укр.)
4. Вернадский Г. В. Золотой век Киевской Руси. Москва. 2012. 400 с.
5. Греков Б. Киевская Русь. Санкт-Петербург, 1953.
6. Грушевський М. Історія України-Русі. Львів, 1898.
7. Давня історія України: У 2 кн. Київ, 1995.
8. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 4. С. 528.
9. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ : Темпора, 2011. 421 с.
10. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
11. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен, 1964.

12. Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.
13. Субтельний О. Україна : Історія. Торонто : University of Toronto Press, 1988. 720 с.

ТЕМА 6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПЛАН

1. Форма правління. Територіально-політичний устрій
2. Соціальна структура
3. Розвиток економіки

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В. Історія України : Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 535 с.
2. Бойко О. Історія України : Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 687 с.
3. Кормич Л. Історія України: Підручник. Київ : Алерта, 2006. 412 с.
4. Котова Н. Історія України: Навчальний посібник. Харків : Одиссей, 2005. 413 с.
5. Лановик Б. Історія України: Навчальний посібник. Київ : Знання-Прес, 2006. 598 с.
6. Олійник М. Історія України: Навчальний посібник для студентів дистанційної та заочної форм навчання. Львів : Новий Світ, 2000, 2007. 262 с.
7. Чуткий А. Історія України: Навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ : МАУП, 2006. 345 с.
8. Юрій М. Історія України: Навчальний посібник для студентів неісторичних факультетів всіх рівнів освіти. Київ : Кондор, 2007. 249 с.
9. Толочко П. П. Древний Киев. Київ, 1983.
10. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996.

ТЕМА 7. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЗА ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО, ЯРОСЛАВА МУДРОГО ТА ЇХ НАСТУПНИКІВ

План

1. Русь за Володимира
2. Княгиня Ярослава Мудрого
3. Київська Русь за синів Я. Мудрого

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002.
2. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988.
3. Вернадский Г. В. Золотой век Киевской Руси. Москва. 2012. 400 с.
4. Греков Б. Киевская Русь. Санкт-Петербург, 1953.
5. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991.
6. Каргалов В. В. Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967.
7. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI - XII ст.) // Укр. іст. журн. 1969. № 10.
8. Коринный Н. Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. Київ, 1992.
9. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996.
10. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
11. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987.
12. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Киев, 1988.

13. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность,, идеология. Київ, 1992.
14. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996.
15. Толочко П. П. Літопис Київської Русі. Київ, 1994.

ТЕМА 8. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСИ (XII - ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст.)

План

1. Причини та передумови
2. Русь за Ярославичів. Початок розпаду
3. Спроби об'єднання
4. Остаточний розпад та наслідки

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002.
2. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988.
3. Вернадский Г. В. Золотой век Киевской Руси. Москва. 2012. 400 с.
4. Греков Б. Киевская Русь. Санкт-Петербург, 1953.
5. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991.
6. Каргалов В. В. Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967.
7. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI - XII ст.) // Укр. іст. журн. 1969. № 10.
8. Коринный Н. Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. Київ, 1992.
9. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996.
10. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
11. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987.

12. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Киев, 1988.
13. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Київ, 1992.
14. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996.
15. Толочко П. П. Літопис Київської Русі. Київ, 1994.

ТЕМА 9. БОРОТЬБА РУСІ ПРОТИ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ

План

1. Формування Монгольської держави
2. Битва на р. Калка (1223 р.)
3. Похід Батия на Русь (1239 р.). Руйнування Київа (1240 р.)

ЛІТЕРАТУРА

1. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва - Ленинград, 1950
2. Каргалов В. В. Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967.
3. Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України. Київ, 2000.
4. Насонов А. Н. Монголы и Русь. Москва - Ленинград, 1940
5. Рибалка К. І. Історія України. Ч. І. Київ, 1994.
6. Трепавло В. Татари на Русі. Москва, 1966.
7. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв) Москва, 1975.

ТЕМА 10. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА
(40-і р. XIII – СЕРЕДИНА XIV ст.)

ПЛАН

1. Територія та демографія
2. Політичний розвиток держави
3. Соціально-економічний розвиток

ЛІТЕРАТУРА

18. Грушевський М. Історія України - Руси: в 11-ти т.-12 кн. Київ, 1991-1998.
19. Довідник з історії України. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Київ : Генеза, 1993.
20. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996.
21. Ісаєвич Я. Королівство Русь // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 5 : Кон - Кю. С. 173.
22. Коваленко В. Чернігів і Галич у XII - XIII ст. // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя. Львів, 2001. С. 154 - 165.
23. Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 1979.
24. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
25. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.
26. Смирнов М. П. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. Санкт-Петербург, 1860.
27. Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Ст. й матеріали / ред.: В. Гаюк; Ін-т

- релігієзнавства - філ. Львів. музею історії релігії, Львів. відня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львів : Логос, 2005. 148 с.
28. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ : Наукова думка, 1987.
 29. Галицько-Волинський літопис. / Переклад Л. Махновця. Львів, 1994.
 30. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958; Галич, 1995.
 31. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991.
 32. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Київ, 1984.
 33. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
 34. Пашуто В. Т. Очерки оп истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.

ТЕМА 11. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Геополітична ситуація на кордонах
2. Відносини з країнами Європи
3. Відносини з Золотою Ордою

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Академвидав, 2005.
2. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1998.
3. Галицько-Волинський літопис. / Переклад Л. Махновця. Львів, 1994.
4. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв). Москва, 1975.
5. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958; Галич, 1995.
6. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991.
7. Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. Київ, 1968.
8. Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 1984.
9. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
10. Пашуто В. Т. Очерки оп истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.
11. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.

ТЕМА 12. КУЛЬТУРА РУСИ

План

1. Освіта і наука. Книгодрукування
2. Архітектура
3. Живопис
4. Театр та музика

ЛІТЕРАТУРА

1. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Київ, 1966.
2. Книга і друкарство на Україні. Київ, 1964.
3. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія Церкви та релігійної думки на Україні. Київ, 1994.
4. Махновець Л. Є. Давня українська література (XI - XVIII ст.) // Українські письменники: біографічний словник. Київ, 1960.
5. Огієнко І. Українська культура. / Репринтне відтворення видання 1918 р. Київ, 1991.
6. Попович М. Нарис історії української культури. Київ, 1998.
7. Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.
8. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993.
9. Толочко П. П. Літопис Київської Русі. Київ, 1994.

ТЕМА 13. ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У
СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVI ст.)

План

1. Експансія в українські землі Литовського князівства
2. Політичний розвиток українських земель

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В. Я.. Історія України. Київ, 2007.
2. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1998.
3. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000.
4. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв). Москва, 1975.
5. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990.
6. Русина О. В. Під владою Литви та Польщі // Історія України: нове бачення. Київ, 1995. Т.1.
7. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998.
8. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60 годах XVI века. Киев, 1989.
9. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод: маловідомі і неznані сторінки // Укр. істор. журн. 1997. № 1.
10. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ, 1987.
11. Шабульдо Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // Укр. істор. журн. 1984. № 6.

12. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
13. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.

ТЕМА 14. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА
XVI ст.)

План

1. Соціальна стратифікація суспільства
2. Розвиток міст, ремесел та торгівлі
3. Розвиток сільського господарства

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоцерківський В. Я.. Історія України. Київ, 2007.
2. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до XX століття. Київ, 1998.
3. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000.
4. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв). Москва, 1975.
5. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990.
6. Русина О. В. Під владою Литви та Польщі // Історія України: нове бачення. Київ, 1995. Т.1.
7. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998.
8. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60 годах XVI века. Киев, 1989.
9. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ, 1987.
10. Шабульдо Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // Укр. істор. журн. 1984. № 6.

11. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
12. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.

ТЕМА 15. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – XVI ст.)

ПЛАН

1. Передумови виникнення козацтва
2. Теорії походження козацтва
3. Військова організація українського козацтва

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини. Київ, 1991.
2. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994.
3. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні // УІЖ. 1990. № 12.
4. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ, 2006.
5. Крип'якевич І. П. Історія українського війська. Львів, 1990.
6. Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991.
7. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. Київ, 1998.
8. Сергійчук В.І Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ, 1991.
9. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ, 1993.
10. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ - Запоріжжя, 2002.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т.1-3. Львів, 1990 - 1991.

ТЕМА 16. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ І УТВОРЕННЯ РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ ТА ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО
СКЛАДУ ПОЛЬЩІ

ПЛАН

1. Політичне становище
2. Соціально-економічний розвиток
3. Люблинська унія та її наслідки

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1994.
2. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. 1993. № 3. С. 77 - 86.
3. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
4. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
5. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. Київ, 1998.

ТЕМА 17. СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА
ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI - XVII ст.

План

1. Соціальна стратифікація суспільства
2. Політичне становище українських земель
3. Розвиток ремесла та торгівлі
4. Розвиток сільського господарства

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Видавничий центр «Академія», 2005.
2. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до XX століття. Київ, 1998.
3. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996.
4. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990.
5. Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України. Київ, 2000.
6. Леп'явко С. А. Козацькі війни в Україні кінця XVI ст. Чернігів, 1996.
7. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ : Темпора, 2011. 421 с.
8. Русина О. В. Під владою Литви та Польщі // Історія України: нове бачення. Київ, 1995. Т.1.
9. Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). Київ, 1995.

10. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX - середина XVIII ст.). Київ, 1992.
11. Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1993.
12. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 – 1654 рр. Київ, 1989.
13. Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станові структури феодального суспільства України в XIV - першій половині XVII ст. // Укр. істор. журн. 1987. № 2.
14. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. 1993. № 3. С.77-86.
15. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
16. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
17. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. Київ, 1998.

ТЕМА 18. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

План

1. Освіта і наука. Книгодрукування
2. Архітектура
3. Живопис
4. Театр та музика

ЛІТЕРАТУРА

1. Ісаевич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури. Київ, 1965.
2. Книга і друкарство на Україні. Київ, 1964.
3. Культура українського народу. Навчальний посібник. Київ, 1994.
4. Маланюк Є. Нариси нашої культури. Київ, 1992.
5. Огієнко І. Українська культура. / Репринтне відтворення видання 1918 р. Київ, 1991.
6. Попович М. Нарис історії української культури. Київ, 1998.
7. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60 годах XVI века. Киев, 1989.
8. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993.
9. Українська література XIV - XVI ст. Київ, 1988.
10. Феномен української культури: методологія, засади осмислення. Київ, 1996.
11. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Київ, 1989.
12. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. Київ, 1992.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО РОБОТІ З НАУКОВОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ

Робота з літературою – обов’язковий компонент будь-якої наукової діяльності. Наукові видання є найвищим засобом існування та розвитку історичної науки. По-перше, як засіб поширення та зберігання наукового знання, а по-друге, як засіб комунікацій наукового спілкування. Роботу з літературою необхідно розпочинати зі складання бібліографії в окремому файлі.

Бібліографію слід вести дуже ретельно, щоб у подальшому знову не витратити час, звертаючись до матеріалу, що вже був відпрацьований.

Читання наукової літератури має декілька способів: перегляд, вибіркоче читання, повне прочитання та вивчення. Спосіб роботи з літературою залежить від мети. Так, якщо необхідно визначити характер, наприклад, монографії, ступень її науковості, стиль викладення матеріалу т. ін. – це можна зробити шляхом біглого перегляду. Під час його використання слід:

- уважно вивчити титульну сторінку, де містяться основні дані: назва, прізвище автора, місце та рік видання, назва видавництва;
- ознайомитися з змістом книги, дізнатися, з яких вона розділів складається, у якій послідовності викладено матеріал, чи містить видання схеми, малюнки, тощо;
- з’ясувати з анотації, передмови, вступу та висновків головну мету книги;
- нашвидку ознайомитися з текстом книги, прочитавши декілька сторінок, абзаців, уривків з найбільш цінних та цікавих розділів. З цього стане зрозумілою цінність видання для подальшої роботи.

Якщо після огляду стане зрозумілим, що видання є цікавим у плані підготовки до семінарського заняття, слід переходити до його повного прочитання та вивчення. Це найкраще робити частинами, обдумуючи і проглядаючи при цьому додаткові джерела (довідники, енциклопедії, словники). Всі нові терміни та поняття що зустрічатимуться в тексті, варто заносити до спеціального зошиту. Після прочитання усього тексту необхідно виписати (дослівно або коротко) все те, що стосується теми поточного семінарського заняття, а також матеріали, що можуть бути використані під час підготовки до наступних. Подібні записи можуть бути декілька типів.

Виписки – найбільш простий вид запису, але не завжди достатньо інформативний.

План тексту – сукупність назв основних думок, наявних у тексті. Пункти плану можуть мати вигляд заголовків. Для складання плану слід вміти виділяти в тексті головні думки автора, встановлювати зв'язки між ними і на цій основі поділяти текст на окремі фрагменти та добирати заголовки до них.

Тези – викладені основні положення (думки) тексту, що доводяться, пояснюються у тексті (основні суб'єкти). Тези зазвичай містять більше інформації, ніж пункти плану. Тому для осмислення та запам'ятовування прочитаного тексту складання тез більш ефективно, ніж плану.

При вивченні наукових праць та складних навчальних текстів необхідно записувати не тільки основні питання або думки, що отримали в тексті відповідну аргументацію, пояснення, а і самі аргументи, факти – у таких випадках складають конспект. Конспект – ефективний вид запису навчальної або наукової літератури. Він має бути змістовним, лаконічним та правильно оформленим.

Ефективність складання конспекту залежить від вміння студента вибирати з тексту головні ідеї, положення, факти, записуючи їх при цьому у зошит своїми словами. Саме така робота дозволяє краще осмислювати текст – зробити короткий виклад матеріалу можна лише після доброго осмислення фрагменту тексту. Разом з тим, тільки при такій роботі відпрацьований матеріал залишається у пам'яті. Крім того, запис своїми словами розвиває письмову мову.

Можна викласти зміст книги у вигляді реферату.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКОНАННЯ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ

I. ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Перед виконанням реферативної роботи студент повинен ознайомитися з основними вимогами до її написання та оформлення. Важливо, щоб роботі були притаманні чіткість і логічна послідовність викладення матеріалу; переконливість аргументації; стислість і точність формулювань, які виключають можливість неоднозначного тлумачення; конкретність викладення матеріалу.

Написання реферату починається з визначення та висвітлення основного питання кожного розділу. При написанні роботи студент повинен обов'язково посилатися на авторів і джерела, з яких запозичує цитати, матеріали або окремі результати. Реферат повинен бути написаний досконалою літературною мовою, з використанням наукової термінології, без зловживання цитатами, запозиченими із статей, підручників та з електронних джерел.

Реферат є першим кроком студента в науку, але вже в ньому студент повинен виявити самостійність і риси дослідника. Це своєрідна проба наукового потенціалу студента, тому реферат має передусім емпіричний характер (інколи аналітичний). Теми рефератів, які пропонують викладачі кафедр, сформульовані у такий спосіб, що дають змогу вирішити поставлене перед студентом наукове завдання у формі поглибленого реферування кількох важливих праць або зіставлення певних наукових концепцій. Реферат вимагає від студента теоретичного осмислення першоджерел, уміння застосовувати засвоєні знання в аналізі історичних подій минулого і сучасного суспільно-політичного

життя, розвитку навиків роботи з літературою, грамотного викладу вивченої теми і правильного оформлення довідково-бібліографічного апарату. Написання реферату передбачає поглиблення, систематизацію та закріплення теоретичних знань студентів, набуття ними навичок самостійної обробки, узагальнення та короткого систематизованого викладу матеріалу.

Планування роботи над рефератом передбачає виділення часу для написання та оформлення дослідження, дотримання встановлених термінів та обсягів. Від чітко запланованих основних етапів підготовки реферату залежить хід виконання самої роботи та вчасне подання її на кафедру.

Вибір теми. Студенти самостійно обирають тему реферату із розробленого та затвердженого кафедрою переліку. Головними чинниками, що визначають вибір теми, є актуальність проблеми, особисті схильності студента з урахуванням його знань і інтересів, що виявилися в процесі навчання, напрямок його науково-дослідницької роботи, якщо він вже визначився раніше. Допускається внесення додаткових тем, враховуючи пропозиції студентів, але у такому випадку студент має узгодити обрану тему з науковим керівником – викладачем кафедри.

Складання плану роботи. Обравши тему реферату та ознайомившись із літературою, студент повинен приступити до складання плану свого наукового дослідження, який у процесі роботи може уточнюватися. Ще до початку роботи над текстом план слід узгодити з науковим керівником. Формуючи план роботи, студент показує вміння визначати головне, найбільш істотне у проблемі, а також послідовність викладення.

План реферату може бути простим і розгорненим (з підпунктами). У план рекомендується включити вступ, 2 - 4 розділи

(можливі підрозділи), висновки та список використаних джерел та літератури (від 10 до 25 назв). Не рекомендується брати широку тему, оскільки вона навряд чи може бути розкрита із-за обмеженості об'єму реферату.

Вступ містить в собі актуальність дослідження, причини вибору теми, цілі та завдання роботи, короткий огляд використаних джерел та літератури. Кожен з розділів у кінці повинен мати короткі висновки. Висновки містять підсумки, до яких прийшов студент, що опрацював літературу за темою свого дослідження. Список літератури подається за абеткою.

Вивчення літературних джерел, опрацювання фактичного та статистичного матеріалу

У процесі підготовки до написання реферативної роботи вивчається література, що стосується тематики дослідження, складається бібліографія. Необхідно переглянути всі наявні джерела та літературу, зміст яких пов'язаний з темою дослідження. До них належать матеріали, надруковані в різних вітчизняних і зарубіжних виданнях (підручники, монографії, наукові статті, періодичні видання та ін.). Самостійний пошук літератури здійснюється за допомогою бібліотечних каталогів та бібліографічних довідників. При роботі спочатку слід звернути увагу на основну літературу (підручники, теоретичні статті). Вивчення монографій бажано починати після опрацювання основної літератури. Основними завданнями огляду літератури є ознайомлення з матеріалами за темою, вибір найцікавіших досліджень та найсуттєвіших результатів; виявлення напрямів дослідження та отримання вихідного матеріалу для написання роботи. Студент повинен знайти найповніші джерела для розкриття теми роботи, на їх основі

показати дослідницьку новизну обраної проблеми й уміти охарактеризувати ці джерела.

II. ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ РОБІТ

2.1. Вимоги до змісту роботи

Основними елементами тексту реферативної роботи є: титульний аркуш; зміст; вступ; основна частина (суть роботи); висновки; список використаних джерел та літератури (перелік бібліографічних посилань); додатки (за необхідності).

Титульний аркуш є першою сторінкою роботи, що містить:

- найменування міністерства, якому підпорядкована установа;
- назву вищого навчального закладу, інституту, кафедри, де виконана робота;
- тему роботи;
- спеціальність;
- прізвище, ім'я, по батькові виконавця та його підпис;
- науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові наукового керівника та його підпис;
- місце та рік подання роботи.

З цього аркуша починається загальна нумерація сторінок роботи, але номер сторінки на ньому не вказується. Приклад оформлення титульного аркуша наведено далі.

Зміст подають безпосередньо після титульного аркуша, починаючи з нової сторінки. Зміст складається з найменувань та номерів початкових сторінок усіх розділів, вступу; послідовно перелічених найменувань усіх розділів; загальних висновків; списку використаних джерел та літератури; назви додатків. Зразок змісту наведено далі.

Вступ розташовують, починаючи з нової сторінки. Вступ до реферативної роботи розкриває сутність і стан розробки наукової проблеми та її значущість, обґрунтування потреби проведення дослідження.

Основна частина складається з розділів. Розділи можуть поділятися на підрозділи. Кожний розділ починають з нової сторінки. Наприкінці кожного розділу формулюють висновки. Зміст розділів основної частини повинен відповідати темі роботи та повністю її розкривати.

Висновки. Загальні висновки розташовують безпосередньо після викладення суті роботи, починаючи з нової сторінки.

Список використаних джерел і літератури. Наукове дослідження завершується списком використаних джерел, який починають з нової сторінки, після висновків.

Бібліографічні описи в переліку посилань подають у порядку, за яким вони вперше згадуються в тексті за наскрізною нумерацією. Порядкові номери описів у переліку є посиланнями в тексті (номерні посилання). Бібліографічні описи посилань у переліку наводять відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи. За необхідності джерела, на які є посилання тільки в додатку, наводять у окремому переліку посилань, який розташовують у кінці цього додатку.

Додатки необхідно починати з нової сторінки. У додатки можуть бути включені таблиці додаткових цифрових даних; матеріали, які за певних причин не можуть бути внесені до основної частини (оригінали фотографій, копії документів та ін.); ілюстрації допоміжного характеру.

2.2. Загальні вимоги до оформлення роботи

Обсяг та основні вимоги до друкування наукових робіт

Реферат набирають на комп'ютері з використанням шрифтів текстового редактору Word розміру 14 з полуторним міжрядковим інтервалом і друкують за допомогою комп'ютерного принтеру на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (210 x 297 мм).

Обсяг реферату – 15 - 20 сторінок, курсової роботи – 30 - 35 сторінок. В облікований обсяг роботи не включають список використаних джерел та літератури, додатки.

Друкуючи роботу, слід дотримуватися таких розмірів берегів: лівий – 30 мм, правий – 10 мм, верхній та нижній – 20 мм. Шрифт друку повинен бути чітким, щільність тексту роботи повинна бути однаковою.

Текст основної частини роботи поділяють на розділи, підрозділи. Кожну структурну частину роботи починають з нової сторінки. Заголовки структурних частин роботи «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ», «ДОДАТКИ» не нумерують і друкують великими літерами симетрично до тексту. Крапка в кінці заголовку структурної частини не ставиться, заголовок не підкреслюється.

Абзацний відступ повинен бути однаковим впродовж усього тексту роботи. Після назви заголовка крапки не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою. Перенесення слів у заголовок не допускається. Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) та текстом повинна дорівнювати 2 - 3 інтервалам.

Не допускається розміщувати назву розділу, підрозділу в нижній частині сторінки, якщо після неї розміщено тільки один рядок тексту.

Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок. На титульному аркуші номер сторінки не ставлять. Нумерацію починають зі сторінки «ЗМІСТ», на наступних сторінках номер проставляють у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці. Сторінки, розділи, підрозділи, рисунки, таблиці нумерують арабськими цифрами, дотримуючись наскрізної нумерації упродовж усього тексту. Ілюстрації й таблиці, розміщені на окремих сторінках, включають до загальної нумерації роботи.

Структурні частини дослідження, а саме: зміст, перші сторінки вступу, висновків, списку використаних джерел і літератури – не мають порядкового номера, але аркуші, на яких вони розташовані, нумерують звичайним чином. Номер розділу ставлять після слова «РОЗДІЛ», після номера ставлять крапку, потім продовжують друкувати заголовок розділу, наприклад, «РОЗДІЛ 1.»

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставлять крапку. Після номера підрозділу ставлять крапку, наприклад: «2.3.» (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку записують заголовок підрозділу. Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу.

Ілюстрації. Ілюстративні матеріали повинні відповідати форматові А4, їх включають до загальної нумерації сторінок роботи, якщо вони розміщуються по тексту роботи, або розміщують, як звичайно, у додатках. Ілюстрації необхідно подавати в роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. На всі ілюстрації мають бути посилання в тексті. Ілюстрації позначають словом «Рис.» і нумерують послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, розміщених у додатках.

Номер ілюстрації складається з номеру розділу і порядкового номеру ілюстрації, між якими ставиться крапка. Наприклад: Рис.1.2. (другий рисунок першого розділу). Номер ілюстрації, її назву і пояснювальний підпис розміщують безпосередньо під ілюстрацією. За необхідності під ілюстрацією розміщують пояснювальні дані.

Цитування. При написанні роботи для підтвердження власних аргументів посиланням на авторитетне джерело слід наводити цитати. Цитата повинна починатися і закінчуватися лапками і наводитися у тій граматичній формі, в якій вона подана у джерелі. Цитування повинно бути повним. Пропуск слів, речень, абзаців при цитуванні допускається без перекручень авторського тексту і позначається трьома крапками. Вони ставляться в будь-якому місці цитати. Кожна цитата повинна обов'язково супроводжуватися посиланням на джерело. При переказі думок інших авторів своїми словами слід бути дуже точним у викладенні думок автора. При цьому повинно бути обов'язкове посилання на джерело. Цитування не повинно бути надмірним і недостатнім.

Посилання на використані джерела та літературу У роботі слід обов'язково подавати посилання на джерела та літературу, використану при її написанні. Такі посилання дають змогу відшукати документи і перевірити достовірність відомостей про цитування документа, дають необхідну інформацію щодо нього. Посилання в тексті на джерела роблять згідно з їхнім переліком у квадратних дужках. Якщо використовують відомості, матеріали з монографій, оглядових статей, інших джерел з великою кількістю сторінок, тоді в посиланні необхідно точно вказати номери сторінок, ілюстрацій, таблиць з джерела, на яке дано посилання в роботі, наприклад: ... Д. І. Яворницький зазначав, що кожен козак мав при

собі чотири пістолі [1, с. 216]. Допускається наводити посилання на джерела у висновках.

Оформлення додатків. Додатки розміщують у порядку появи посилань на них у тексті роботи. Кожний додаток повинен починатися з нової сторінки і мати заголовок, що друкується угорі малими літерами з першої великої симетрично відносно тексту сторінки. Над заголовком посередині рядка малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток» і велика літера, що позначає додаток.

Додатки слід позначати послідовно не цифрами, а великими літерами української абетки (А, Б, В і т.д.), за винятком літер Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ъ, наприклад, додаток А, додаток Б і т. д. Один додаток позначається як додаток А. Додатки повинні мати спільну з рештою роботи наскрізну нумерацію сторінок.

Друкарські помилки, описки і графічні неточності допускається виправляти або зафарбовуванням білою фарбою і нанесенням на тому ж місці або між рядками виправлення чорного коліру.

VI. КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ РЕФЕРАТИВНОЇ РОБОТИ

При нарахуванні балів за реферат береться до уваги:

- відповідність змісту реферату зазначеній темі та плану;
- кількість опрацьованої літератури та якість її опрацювання (у разі копіювання реферату з компакт-диску або мережі Інтернету бали за нього не виставляються);
- наявність аналізу літератури, зіставлення різних поглядів авторів, узагальнень та обґрунтованих власних висновків;
- кількість та якість зазначених посилань (реферат повинен мати в кінці посилання на літературу та джерела у повній відповідності з правилами їх оформлення);

- логічний, ясний та правильний виклад матеріалу; грамотна, літературна мова;
- відповідність оформлення реферату до поданих вимог.

**ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОГО АРКУША
РЕФЕРАТИВНОЇ РОБОТИ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

(повне найменування вищого навчального закладу)

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

(повна назва кафедри, циклової комісії)

РЕФЕРАТ

3

(назва дисципліни)

на

тему: _____

Студента (ки) ___ курсу _____ групи
напряму підготовки _____
спеціальності _____

(прізвище та ініціали)

Національна

шкала _____

Кількість балів: ___ Оцінка:

ECTS ___

м. _____ - 20 __ рік

ЗРАЗОК
ЗМІСТУ РЕФЕРАТИВНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТ

ВСТУП.....

.....

РОЗДІЛ I. Назва першого розділу.....

РОЗДІЛ II. Назва другого розділу

.....

РОЗДІЛ III Назва третього розділу

.....

ВИСНОВКИ.....

.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....

ДОДАТКИ.....

.....

ГЛОСАРІЙ

Абсолютизм – необмежена самодержавна влада, деспотична форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя (царя, імператора, короля) і за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації державної влади.

Автохтонна культура (від грец. «аутохтонес» – корінні мешканці) – культура, в тому числі й археологічна, яка виникла та розвинулась на тій самій території, яку вона займає.

Анімізм – (від лат. «аніма» – душа) – віра в надприродні, «духовні істоти», які заключені у тіла (це душі) або діють самотійно (це духи).

Антропогенез – процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Ареал – зона поширення видів тварин, рослин, корисних копалин, мов, діалектів тощо.

Архімандрит – старший чернечий сан, який зазвичай мають настоятелі пра\$ вославних монастирів.

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самотійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Батий (Бату) (1208 - 1255) – монгольський хан, внук Чингісхана. Керівник загальномонгольського походу до Східної та Центральної Європи (1236 - 1242 рр.). З 1243 р. – хан Золотої Орди.

Варяги (від давньошвед. «вар» – клятва) – в руських середньовічних джерелах так називали скандинавів, учасників торгових та воєннорозбійничих походів VIII-XI ст.ст. у країни Європи. В Західній Європі їх називали вікінгами (вікінг – від давньошвед. – учасник морського походу) або норманами (нормани – «північні люди»).

Васал (від лат. «васус» – слуга) – у середньовічній Європі феодал, що знаходився у системі відносин особистої залежності від іншого феодала – сеньйора, який надавав своєму васалу феод – земельне володіння за умови несення певної (передусім, воєнної) служби.

Військова демократія – термін, введений для визначення влади вождів при збереженні залишків первісного колективізму та демократії (у вигляді народних зборів) на етапі руйнації первісного ладу й виникнення класового суспільства.

Вотчина – найдавніший вид феодальної земельної власності, спадкове земельне володіння з правом вільного відчуження. У межах вотчини її власнику належала адміністративна та судова влада, право стягнення податків.

Гетьман (від нім. «гауптманн», за посередництвом чеського «гейтман» – воєначальник) – у Польщі згадується з 70х років XV ст. в значенні ватажка найманих загонів, згодом – заступника короля у військових справах, головнокомандувача (гетьман коронний); першим гетьманом Великого князівства Литовського у 1497 р. став князь К.І.Острозький. Щодо козацтва, то в офіційній урядовій термінології частіше вживалося поняття старший Війська

Запорозького, а термін гетьман послідовно почав прикладатися тільки до Богдана Хмельницького.

Генезис – походження, виникнення, процес утворення.

Геополітика – політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) тієї чи іншої держави лежить співвідношення географічних факторів — просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Гетьман коронний – головнокомандувач у Речі Посполитій в ХVХVІІ ст.ст. До середини ХV ст. призначався королем лише на час війни, згодом посада Гетьмана великого коронного стала постійною, а з кінця ХVІ ст. – довічною. Відав військовими справами і військовим судочинством, командував армією під час війни, керував зовнішніми відносинами.

Готи – група германських племен, яка з ІІ ст. мешкала на території України (у період найвищого підйому у ІV ст. об'єднання міжплемінних союзів на чолі з готами – держава Германаріха – охоплювало територію від Причорномор'я до Дунаю та Вісли). Розподілялися на вестготів (західних) та остготів (східних). Вестготи під ударами гунів пішли до Західної Європи, східні – залишилися на території Приазов'я та Криму.

Гуманізм – теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей.

Гуни – кочовий народ, що сформувався у II – IV ст. у Приураллі з тюркомовних хунну та місцевих племен угрів та сарматів. Масове переселення гунів на захід з 70х рр. IV ст. поклало початок Великому переселенню народів. Підкоривши собі низку племен, створили міцний союз племен, найвищий підйом якого фіксувався під час правління Аттіли.

Двопільна система землекористування – двопільний сівоборот, який передбачав наявність озимих та ярових посівів.

Демократія – форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Держава – базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб.

Дитинець – внутрішні укріплення в руському середньовічному місті навколо резиденції князя, пізніше стали називатися «кремль».

Догматика – система догм, тобто затверджених вищою церковною інстанцією положень віровчення, які вважаються істинними й не піддаються критиці.

Домен (віл лат. «домініум» – володіння) – сукупність спадкових земельних володінь короля, на які поширювалася й його політична влада.

Домінувати – переважати, панувати, підноситися.

Дуумвірат – спільне правління двох найвищих службових осіб.

Еволюція – процес поступових змін, суть яких полягає у спрощенні або ж ускладненні розвитку чого- або кого-небудь.

Екзогамія (від грец. «екзо» – поза та «гамос» – шлюб) – характерний для первісного ладу звичай, що приписує укладати шлюби поза однією родинною групою, наприклад, поза родом.

Експансія – активне проникнення в яку-небудь сферу; загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини; політичне та економічне поневолення інших країн.

Ендогамія (від грец. «ендон» – внутрішній та «гамос» – шлюб) – характерний для первісного ладу звичай укладання шлюбу усередині визначеної суспільної групи.

Етногенез – походження народів.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнімімом (назвою).

Жовнір (польск.) – вояк, солдат.

Жупа – (округа) назва адміністративнотериторіальної одиниці у південних та західних слов'ян.

Закупи – у Київській Русі залежні люди, що взяли у феодала у борг позичку (купу) та були забов'язані відробити її.

Збручанський ідол – давньослов'янський ідол, знайдений у 1848 р. в річці Збруч у с. Городниця. Це чотиригранний стовп заввишки 2,7 м, з зображеннями, розміщеними у трьох ярусах на кожній грані. Вважається, що він відображає слов'янські уявлення про світобудову. Верхній ярус – світ богів – тут зображені чотири божества (можливо, Мокош, Дажбог, Перун та Лада), які увінчані однією шапкою (символ єдиного богатворця), середній ярус – це світ людей (на кожному боці – чоловіча чи жіноча фігура), нижній ярус – підземний світ – міститься зображення (у трьох ракурсах) підземного бога, значущість якого підсилюється тим, що він тримає на собі увесь світ людей.

Звичай побратимства – звичай родового ладу, коли двоє чи більше чоловіків, які не є кровними родичами, з метою взаємної підтримки встановлювали між собою зв'язок, що дорівнював й навіть перебільшував кровний.

Земельна рента – дохід, не пов'язаний із виробничою діяльністю, який землевласник регулярно отримує з власної землі, яку він передає у «користування» залежним селянам.

Зимовище – сезонні поселення кочових народів, де вони мешкали у зимовий період, коли не здійснювали кочівель.

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово

інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Імперії виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Інкорпорація (від лат. інкорпораціо – включення до свого складу) – об'єднання в одне ціле, тут йдеться про включення земель.

Іраномовний – іранські мови, група споріднених мов, що належить до індоіранської гілки індоєвропейської мовної сім'ї. Серед давньоіранських мов – мідійська, авестійська, кіммерійська, скіфська, сарматська та інші.

Каганат – форма ранньофеодальної держави у тюрків, термін утворено від «каган» – титула глави держави у давніх тюркських народів (авар, печенігів, хозар).

Капітуляція – у міжнародному праві припинення боротьби і здача збройних сил однією з воюючих держав. Беззастережна капітуляція підписується, як правило, при повному розгромі збройних сил.

Клір (від грец. «клірос» – жереб) – у християнській церкві сукупність священнослужителів (священиків, єпископів) та церковнослужителів (псаломщиків); те саме, що й духовенство.

Коаліція – політичний і військовий союз двох чи більше держав проти спільного ворога; згода задля здійснення сумісних дій.

Колонізація – заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консолідація – зміцнення, згуртування, об'єднання.

Конунг – воєнний вождь у скандинавських народів за часів середньовіччя.

Конфедеративний союз – форма державної єдності, коли держави, що об'єдналися, зберігаючи суверенітет повністю, надають частину своїх владних повноважень сумісним органам влади для координації деяких дій.

Конфедерація – союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних спільних цілей.

Куманія – земля куманів, кипчаків (половців), тобто половецький степ, Половецьке поле (ДештиКипчак), розтягнуте від Волги до Дунаю.

Легітимність – визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження; здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу. винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Литовський статут – один з трьох кодексів (1529, 1566, 1588) феодального права Великого князівства Литовського, які включали право державне, земельне, кримінальне тощо. Закріпили привілеї

феодалів, посилили та закріпили кріпацтво. Литовський статут 1588 р. остаточно скасовано тільки у 1840 р.

Магія (від грец. «магія») – це віра у можливість людини впливати на інших людей, на природні явища, рослини, тварини надприродними засобами, а також самі ці дії.

Магнат – великий землевласникфеодал, представник родовитої та багатой знаті.

Маргіналізація – незавершений, неповний перехід людини у нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

Меандр – вид геометричного орнаменту у вигляді безперервної кривої або ламаної під прямим кутом лінії, що утворює одну чи низку спіралей. Термін має походження від назви річки в Малій Азії, що мала хвилясте русло.

Менгір – вертикально вкопане у землю довге каміння, культова пам'ятка епохи енеоліту та бронзового віку.

Менталітет – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія.

Метрополія (від грец. «метрополис») – у Давній Греції це містодержава (поліс) стосовно заснованих ним поселень (колоній). У більш широкому сенсі – держава, що має колонії.

Міграція – пересування, переміщення.

Монархія – форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада

Нація – історична спільність людей, що складається у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру.

Неолітична революція – процес переходу від привласнюючих (збиральництво, полювання, рибна ловля) до відтворюючих форм господарювання (землеробство, скотарство, ремесло), що відбувався у добу неоліту.

Опозиція – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Охлократія – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, «маси»; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Пантеон (від лат. «Пантеон» – місце, присвячене усім богам) – сукупність усіх божеств, що складають певну релігійну систему.

Перелогова система землекористування – після збору кількох врожаїв землю (перелог) залишали без обробки на 815 років для відродження плодючості.

Персональна унія – політичне об'єднання двох чи більше самостійних держав в союз з одним головою, який є, таким чином, головою кожної держави-члена союзу.

Печеніги – об'єднання кочових тюркських племен, що жили у заволзьких та південноруських степах й у ІХХ ст.ст. здійснювали набіги на Русь.

Підсічна, або підсічно-вогнева система землекористування – на звільнених від лісу ділянках дватри роки вирощували певні культури, користуючись природною плодючістю землі, потім, після її втрати, – залишали їх.

Пластика – ліплене зображення предметів у повному об'ємі, керамічна скульптура малих форм (антропоморфна пластика, зооморфна пластика, орнітоморфна пластика, фігурні наліпні скульптурки на кераміці, керамічні об'ємні символи, моделі стільців-тронів тощо).

Політеїзм (від грец. «полі» – багато й «теос» – бог) – багатобожжя, віра у багатьох богів.

Поліхромія (від грец. «полі» – багато й «хрома» – колір) – багатокольоровість витвору декоративно-прикладного мистецтва.

Полюддя – у Київській Русі об'їзд князем та дружиною підвласних земель з метою збирання дані.

Посад – торговельно-промислове поселення у давньоруських князівствах, спочатку за стінами міста, пізніше – у межах міста.

Поховальний інвентар (від лат. «інвентариум» – опис майна) – загальна характеристика предметів, що супроводжують поховання. Під час археологічних досліджень поховань киммерійців було виявлено: зброю, кінське спорядження, іноді – забитих бойових коней (це все – у чоловічих похованнях); ліпну кераміку (переважно в жіночих).

Прагматизм – теорія та практика, в основі яких лежить визнання досягнення поставленої мети (нерідко за будь-яку ціну) головним критерієм результативності діяльності.

Протекторат – (лат. protector – покровитель) – форма міждержавних стосунків, коли одна держава визнає над собою верховний суверенітет іншої, передусім у міжнародних справах, зберігаючи автономію у внутрішніх справах та власну династію правителів.

Протомісто – місто на етапі становлення, перша перехідна форма до утворення справжніх ранніх міст.

Псалії – частина давнього вуздового комплексу, пара стрижней, що кріпилися до кінцівок вудил для закріплення їх у роті коня.

Радіальний (від лат. «радіус» – промінь) – спрямований, розташований по радіусу. Мається на увазі таке планування поселення, коли будинки розміщуються концентричними колами, а вулиці променями, що виходять з єдиного центру, пересікають їх.

Райя – в Османській імперії – не мусульманське населення з низьким соціальним статусом, що підлягало високому податковому тиску й дискримінаціям.

Революція – докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; докорінний переворот у житті суспільства, який приводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Регент (від лат. «регенс» – правлячий) – особа, що здійснює повноваження голови держави у випадку вакантності престолу, малолітства, хвороби чи недієздатності правителя.

Республіка – держава, у якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

Рукопокладання – обряд, під час якого відбувається таїнство священства, введення в сан священника або єпископа.

Священна Римська імперія – держава (962-1806), заснована німецьким імператором Оттоном. Включала до себе, крім власне німецьких земель, Італію (до XIII ст.).

Сердюки – (з турец. «відчайдухи») воїни найманих піхотних полків, створених гетьманом Петром Дорошенком. Вони становили особисту гвардію гетьмана.

Символ віри – стислий виклад головних догматів віровчення.

Синод (від грец. «сінодос» – зібрання) – дорадчі органи при православних митрополитах, за певними обставинами може бути найвищою інституцією церкви.

Славнія – перехідна форма від територіального союзу слов'янських племен до ранньофеодальної держави.

Слобідська Україна або Слобожанщина – історикогеографічний край у північносхідній частині України (територія сучасних Харківської, частини Сумської, Донецької, Луганської областей України та частини Воронежської, Курської і Белгородської областей Росії). Слобожанщина межувала на заході з Гетьманщиною, на півдні із Запоріжжям і володіннями Кримського ханства, на сході з Доном, на півночі з Московщиною.

Солярні символи (від лат. «сол» – сонце) – символи, пов'язані із сонцем, сонячним культом.

Суверенітет – виключне право здійснювати верховну владу у певній державі (рідше – на окремій території, над окремою групою осіб) незалежно від будького (відповідно суверенітет почасти тлумачиться як «повна незалежність»). Найчастіше суверенітет розглядається відносно держав як основний принцип міжнародних правовідносин та істотна ознака сучасної держави в міжнародному праві і визначається як «повнота влади», незалежність держави від інших держав чи міжнародних об'єднань, що виявляється у праві вільно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без стороннього втручання. Джерелом і носієм суверенних прав – сувереном – може бути абсолютний монарх чи диктатор, а в демократичних країнах – народ. У тоталітарних державах суверенітет права здійснює керівна партія. Васалітет, протекторат чи вхід однієї держави у тісні

об'єднання з іншими призводять до обмеження Суверенітету чи його повної втрати.

Тевтонські лицарі – члени католицького духовнолицарського ордену, заснованого у XII ст. у Палестині. У XIII - XVI ст.ст. у Прибалтиці існувала держава Тевтонського ордену.

Темник – військова посада у монголотатар, воєвода.

Темучін (Чингісхан) (бл. 1155 - 1227) – засновник та великий хан (з 1206 р.) Монгольської імперії, ініціатор та організатор завойовницьких походів проти народів Азії та Європи.

Тенденція – напрям розвитку якогось явища.

Толерантний – від толерантність (лат. толеранція – терпіння) – терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки.

Тотемізм (від алгонкінського «тотем» – «його рід») – розподіл спільноти на групи, кожна з яких вірить у свою таємничу спорідненість з певною твариною, рослиною, матеріальним об'єктом – «тотемом».

Традиція – форма передачі соціального досвіду; ідеї, звичаї, норми, що передаються з покоління в покоління.

Тризна – частина поховального обряду у багатьох народів. Супроводжувалася піснями, воєнними ігрищами, жертвопринесенням.

Трипілля – система землекористування, яка передбачала наявність пару, озимих та ярових посівів.

Тріумвірат (від лат. «трес» – три й «вір» – муж) – правління трьох співправителів.

Узурпація – протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративнотериторіальними або національнотериторіальними одиницями, на які вона поділена.

Унія (від лат. «унио» – єднання) – об'єднання православних та католицьких церков, з визнанням главенства Папи Римського при збереженні своїх обрядів та богослужіння.

Урбанізація (від лат. «урбс» – місто) – процес збільшення ролі міст у розвитку суспільства.

Федерація – (лат. foederatio – об'єднання, союз) – форма державного устрою, коли частини федеративної держави є державними утвореннями, які мають юридично певну політичну самостійність.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Феодална роздрібненість – розпад централізованої середньовічної держави на окремі князівства, з номінальними зв'язками між ними та номінальною владою верховного правителя.

Фетишизм (від португ. «фетіко» – амулет, талісман, «чарівна річ») – віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних якостей.

Філіокве (від лат. «філіокве» – «і від сина») – католицький додаток до християнського Символу віри про сходження Святого Духа від Бога Отця і від Богасина.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий даним суспільством.

Чайка – козацьке судно, завдовжки 20 м, завширшки – 34 м, що приводилося в рух веслами й вітрилами. Чайки вміщували по 5070 козаків, кожен з яких був озброєний рушницею, й мала кілька легких гармат. Козаки здійснювали на чайках далекі морські походи, в т.ч. й на Кафу, Кілію, Варну, Синоп, Константинополь.

Чистилище – так в католицькому віровченні названо проміжне місце між раєм та пеклом, де душі померлих, які не одержали прощення під час земного життя, але не обтяжені смертними гріхами, горять в очищувальному вогні.

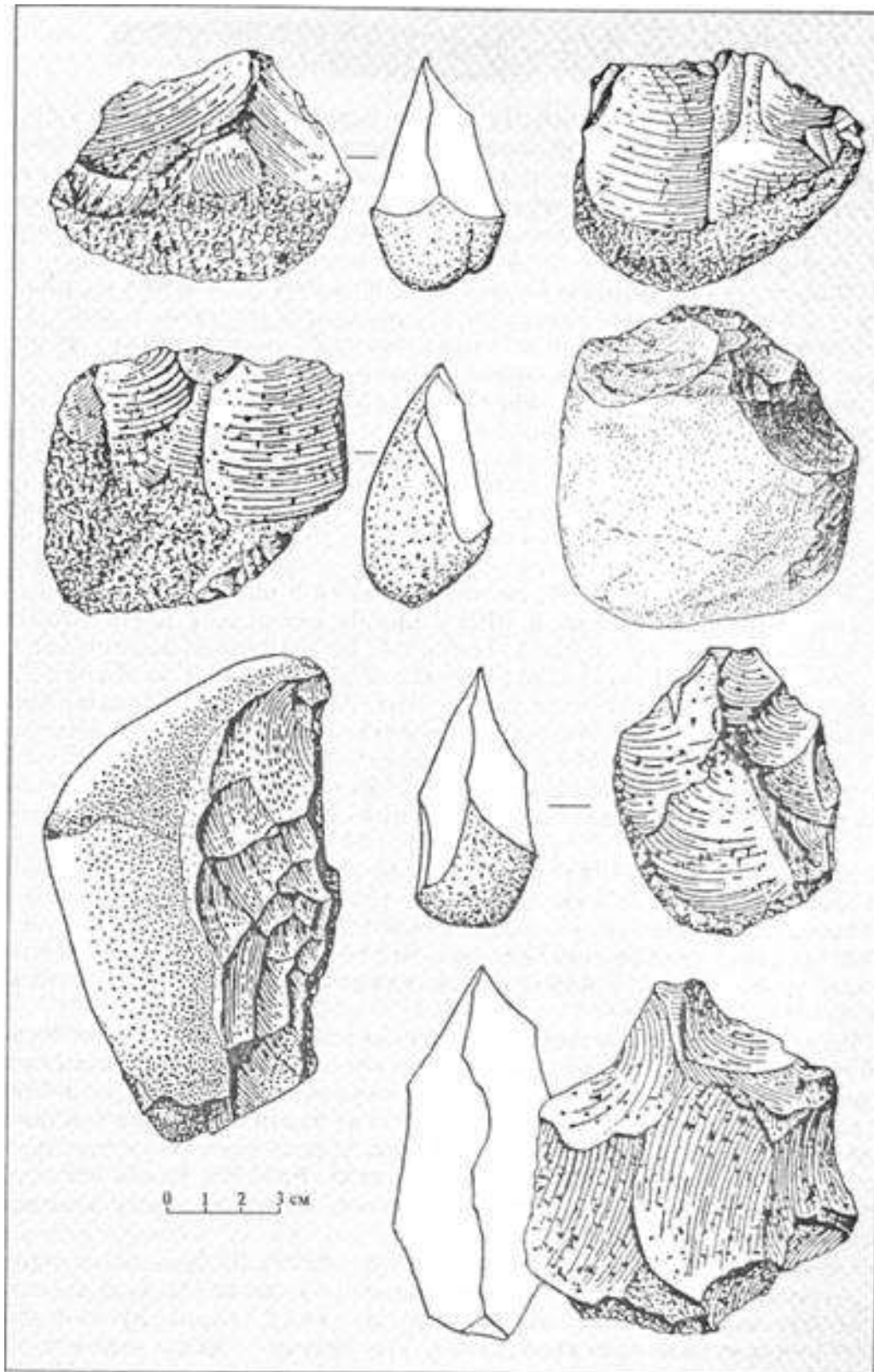
Чорна рада – козацька рада, в якій, крім старшини, брала участь велика кількість рядових козаків.

Шляхта – назва дворянства у низці центральноєвропейських держав, передусім у Польщі.

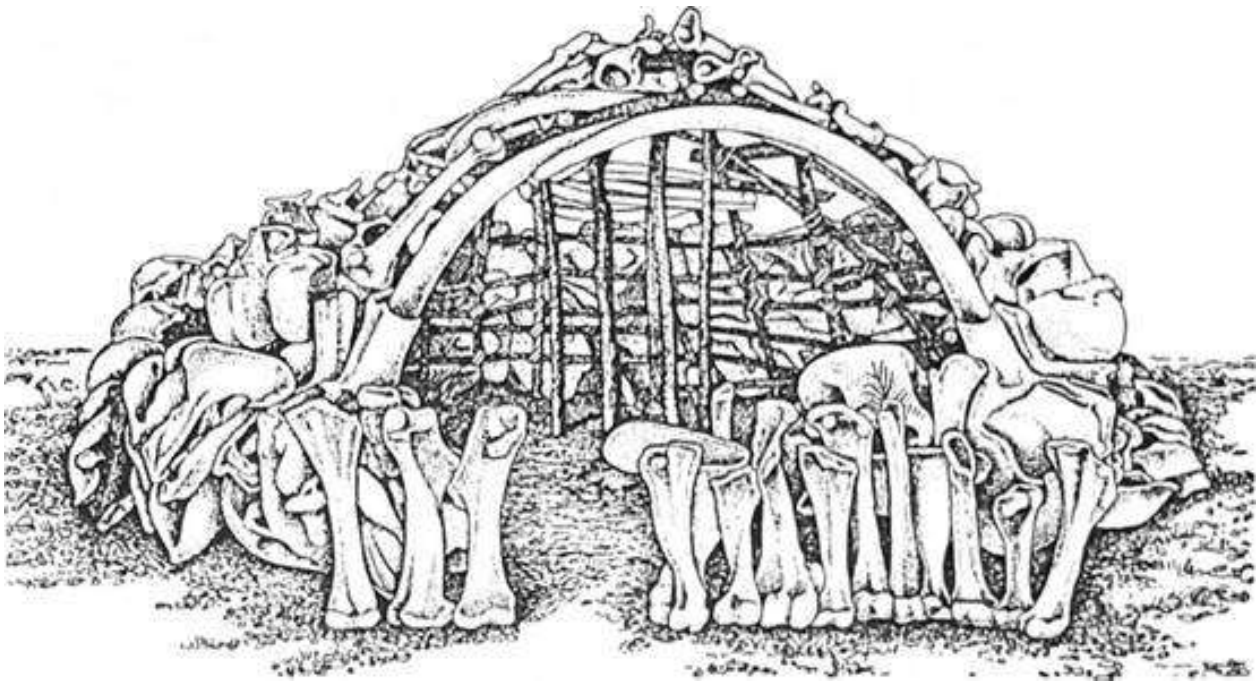
Ярлик (від тюрк. «ярлек» – наказ) – пільгові грамоти монголотатарських ханів Золотої Орди підвласним світським та духовним феодалам.

Ятвяги – споріднені з прусами балтські племена.

**ТЕКСТИ, ІЛЮСТРАЦІЇ, ФОТО, КАРТИ, СХЕМИ
ВИРОБИ З НИЖНЬОГО ШАРУ СТОЯНКИ КОРОЛЕВЕ У ЗАКАРПАТТІ, ЩО
ДАТУЮТЬСЯ БЛИЗЬКО 1 МЛН РОКІВ ТОМУ**

ЖИТЛО З КІСТОК МАМОНТА ЗІ СТОЯНКИ МЕЖИРІЧ

ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬЦІВ

ТРИПЛЬСКА КЕРАМІКА

Знатний скифський воїн

НАВЧАННЯ ВЕДЕННЯ БОЮ У СЛОВ'ЯН

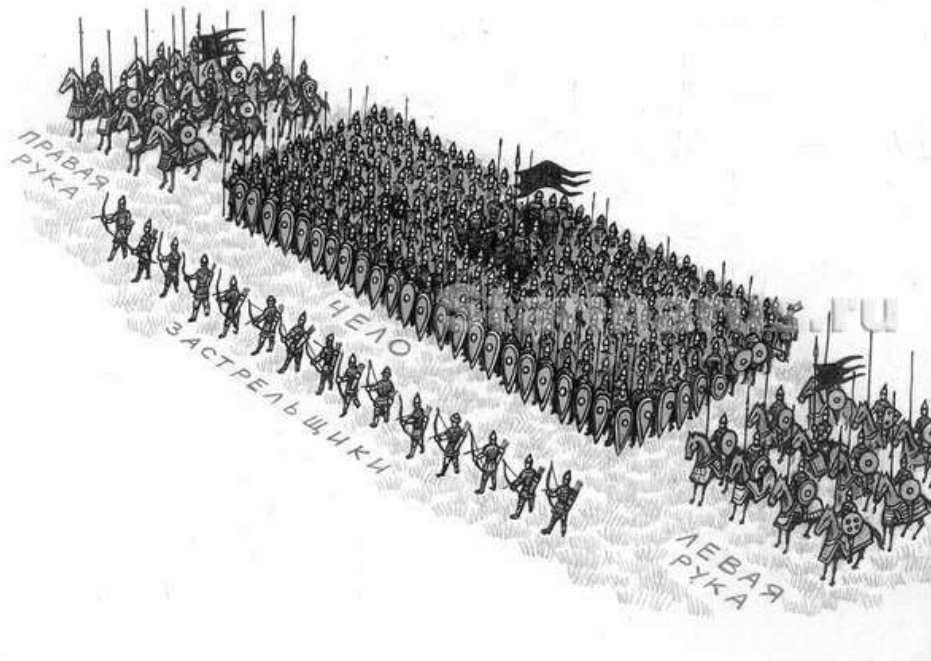
художник - славетар реконструкцій Олег Федорук

Обучення мальчика обращению с мечом и щитом

БОЙОВИЙ ПОРЯДОК ВІЙСЬКА У КНЯЖУ ДОБУ

Взято з http://vk.com/page-46239656_47129346

ВАЖКА ПІХОТА КНЯЖОЇ ДОБИ

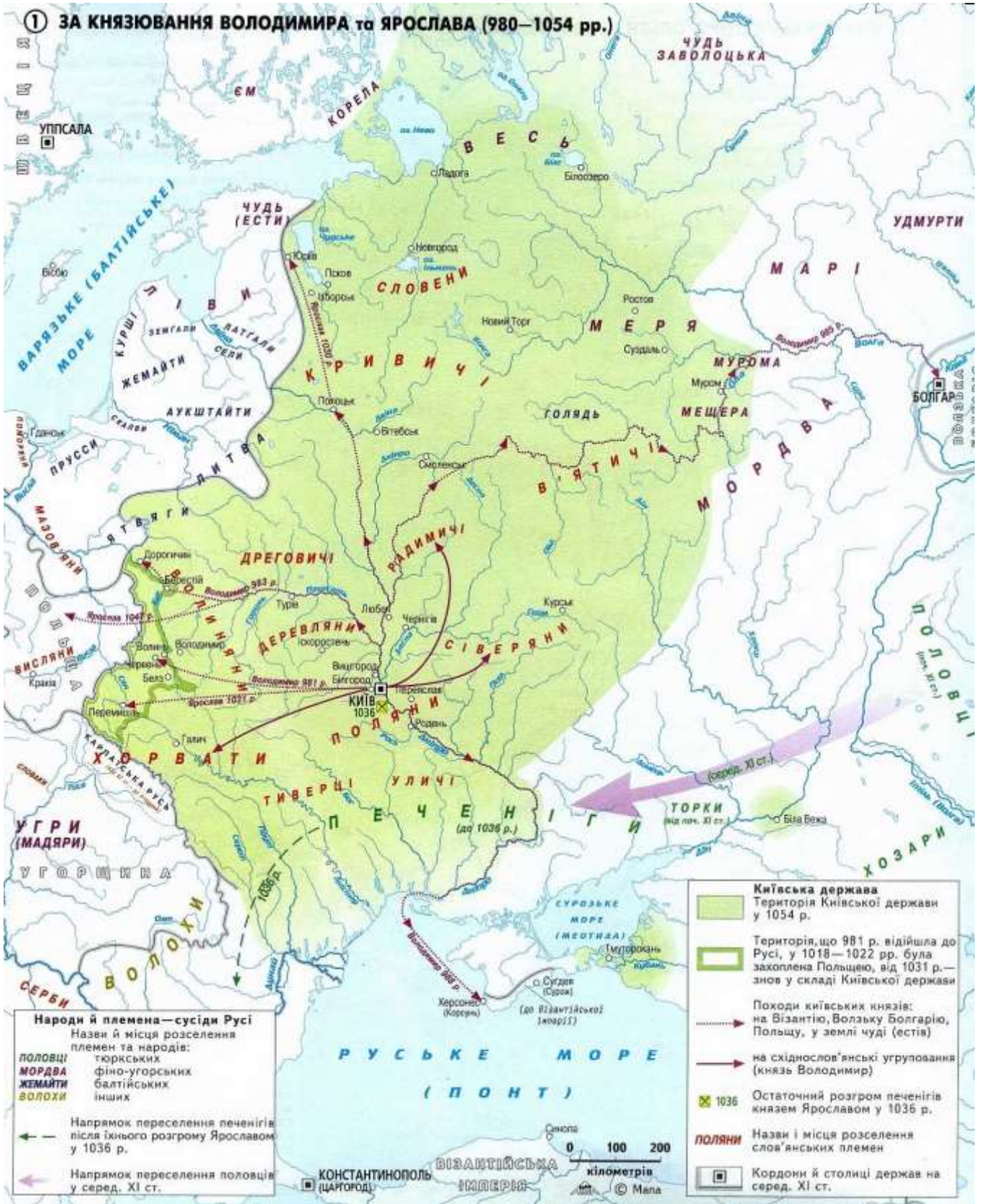

Взято з http://vk.com/page-46239656_47129346

Походы князя Святослава Игоревича (935 – березень 972)

Київська Русь

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Річчя Посполита у XVI - XVII ст.

Г. Л. де БОПЛАН «ОПИС УКРАЇНИ» (УРИВОК)

«...Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти із собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість. Беруть також із собою барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається «саламаха», тобто пречудова страва.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заповідяні грабунки, то вибирають осінню пору. Спорядившись, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду. Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслами. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена наготові кілька галер, щоб не дати їм вийти [з лиману]. Але козаки хитріші. Вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3–4 льє [вгору] по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож, задовольняючись чеканням на них [козаків] у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили [взагалі], то по всій країні здійснюється тривога, досягаючи [самого] Константинополя. Великий Пан розсилає гінців по всьому анатолійському узбережжю, в Болгарію і Румелію, аби там кожен пильнував і був готовий до появи козаків з моря. Та все надарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловіків і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста, захоплюють їх, грабують, палять їх, заглиблюючись іноді на ціле льє в глиб краю, але одразу ж повертаються, знову вантажаться зі здобиччю і вирушають в інше місце, щоб не раз спробувати щастя».

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1995.
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991.
3. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
4. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991.
5. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII - XIV ст. Киев, 1982.
6. Бережанський В. Г. Озброєння війська Київської Русі // Археологія. – 1998. № 2.
7. Бессонова А. О. Религиозные представления скифов. Киев, 1983.
8. Білецький А. О. Геродот про скіфів і Скіфію // Археологія. 1991. № 1.
9. Білоцерківський В. Я.. Історія України. Київ, 2007.
10. Біляков Г. Ф., Білякова О. Г. Берестейська унія у працях польських істориків ХХ ст. // Укр. істор. журн. 1996. №1.
11. Бойко О. Д. Історія України. 3-тє. Київ : Академвидав, 2005.
12. Боплан Г. Опис України. Київ, 1991.
13. Борисенко В. Й. Курсі української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1998.
14. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988.
15. Вернадский Г. В. Золотой век Киевской Руси. Москва. 2012. 400 с.
16. Винокур І. С, Телегін Д. Я. Археологія України. Київ, 2008. 498 с.
17. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Київ, 1966.
18. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. Луцьк : Вежа, 2000.
19. Гайко Г. І., Білецький В. С. Історія гірництва: Підручник. Київ-Алчевськ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», видавництво «ЛАДО» ДонДТУ, 2013. 542 с.
20. Галицько-Волинський літопис. / Переклад Л. Махновця. Львів, 1994.
21. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1998.
22. Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648 - 1657) // Укр. істор. журн. 1979. № 1.
23. Горобець В. М. Московська політика: дипломатична риторика та політична практика // Укр. істор. журн. 1993. № 4.
24. Горобець В. М., Струкевич О. К. Україно-російські політичні відносини другої половини XII - XVIII ст. // Укр. істор. журн. 1997. №1. С.22 - 43.
25. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва - Ленинград, 1950
26. Греков Б. Киевская Русь. Ленинград, 1953.

27. Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (XIV - XV вв). Москва, 1975.
28. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958; Галич, 1995.
29. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Київ, 1991.
30. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ, 1990.
31. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. Київ, 1991 - 1993.
32. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991.
33. Грушевський М. Історія України-Русі. Львів, 1898.
34. Гуржій О. І., Смолій В. А. Як і коли почала формуватись українська нація? Київ, 1991.
35. Давня історія України: У 2 кн. Київ, 1995.
36. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Київ, 1974.
37. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х тт. Київ, 1991.
38. Дядиченко В. А. Суспільно-політичний устрій Лівобережної України у кінці XVII - початку XVIII ст. Київ, 1964.
39. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 4. С. 528.
40. Єфименко А. Я. История украинского народа. Київ, 1990.
41. Жолтовський П. М. Український живопис XVII - XVIII ст. Київ, 1989.
42. Залізник Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. освіти. Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ : Вища шк., 1999. 262 с.
43. Залізник Л. Л. Передісторія України X - V тис. до н. е. Київ, 1998. 307 с.
44. Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.
45. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.
46. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999.
47. Ильинская В. А., Треножкин Л. И. Скифия VII – IV вв. до н. э. Київ, 1983.
48. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури. Київ, 1965.
49. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996.
50. Історія русів / Укр. переклад І. Драча. Київ, 1991.
51. Історія України. / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 1998.
52. Історія українського війська. Київ, 1994.
53. Каргалов В. В. Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967.
54. Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI - XII ст.) // Укр. іст. журн. 1969. № 10.
55. Кирпичников А. М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандинавських контактів IX – XI ст. // Укр. іст. журн. 1972. № 7.
56. Клочко В. І. Народи моря та Північне Причорномор'я // Археологія. 1990. – № 1.
57. Книга і друкарство на Україні. Київ, 1964.

58. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма. Киев : Наукова думка, 1993. 225 с.
59. Коринный Н. Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. Київ, 1992.
60. Костомаров М. Історія України в життєписах ви значніших її діячів. Київ, 1991.
61. Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. Київ, 1968.
62. Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 1984.
63. Котляр М. Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ, 1996.
64. Котова Н. С. Неолитизация Украины. Луганск, 2002. 268 с.
65. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія Церкви та релігійної думки на Україні. Київ, 1994.
66. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984.
67. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990.
68. Культура українського народу. Навчальний посібник. Київ, 1994.
69. Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України. Київ, 2000.
70. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Київ, 1966.
71. Леп'явко С. А. Козацькі війни в Україні кінця XVI ст. Чернівці, 1996.
72. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – Київ, 1989.
73. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Львів, 1999.
74. Маланюк Є. Нариси нашої культури. Київ, 1992.
75. Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. Київ : Либідь, 1997. 464 с.
76. Махновець Л. Є. Давня українська література (XI - XVIII ст.) // Українські письменники: біографічний словник. Київ, 1960.
77. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 - 1654 рр.). Київ, 1975.
78. Михайлина П. В. Міста України в період феодалізму. Чернівці, 1971.
79. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ, 1983.
80. Мозолевський Б. М. Товста Могила. Київ, 1983.
81. Моця О. П. Населення південно-руських земель. IX - XIII ст. Київ, 1993.
82. Мурзін В. Ю. Скіфо-сарматський час // Давня Істрія України. Київ, 1994.
83. Насонов А. Н. Монголы и Русь. Москва-Ленинград, 1940
84. Нудьга Г. Не бійся смерті. Перші магістри і доктори. Київ, 1991.
85. Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Київ : Вид-во КНТ, 2007. 306 с.
86. Огієнко І. Українська культура. / Репринтне відтворення видання 1918 р. Київ, 1991.
87. Огієнко І. Українська церква. Київ, 1993.

- 88.Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ : Темпора, 2011. 421 с.
- 89.Оніщенко І. Г. Етно- та націогенез в Україні (етнополітичний аналіз). Київ, 1997.
- 90.Отрощенко В. В. Мідно-кам'яний вік // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6 : С. 699.
- 91.Павленко Ю. Формування та розвиток етнічних спільностей // Етнічна самосвідомість національної культури. Київ,1991.
- 92.Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. Київ, 1993.
- 93.Пашуто В. Т. Очерки истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1950.
- 94.Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.
- 95.Петров В. Походження українського народу. Київ, 1992.
- 96.Пламеницька О., Вечерський В. Фортеці й замки України // Пам'ятки України. 1996. № 2.
- 97.Плохий С. Н. Папство й Україна: политика папської курии на українських землях XVI - XVII вв. Киев,1989.
- 98.Повість врем'яних літ. Літопис (За Іпатіївським списком). Київ, 1990.
- 99.Полин С. П. От Скифии к Сарматии. Київ, 1992.
100. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт. Київ, 1992.
101. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен, 1964.
102. Попович М. Нарис історії української культури. Київ, 1998.
103. Поученіє Володимира Мономаха своїм дітям / Хрестоматія давньоукраїнської літератури. Київ, 1952.
104. Причини і наслідки Брестської унії // Пам'ятки України. 1993. № 2-3.
105. Рибалка К. І. Історія України. Ч. І. Київ, 1994.
106. Ричка В. М. Про еволюцію назви «Русь» в етно-політичній історії України // Укр. істор. журн. 1991. № 2.
107. Русина О. В. Під владою Литви та Польщі // Історія України: нове бачення. Київ,1995. Т.1.
108. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ,1998.
109. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв. Москва, 1982.
110. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1987.
111. Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963.
112. Рычка В. М.Формирование территории Киевской земли. Киев, 1988.

113. Сас П. М. Деякі питання розвитку ремесла у містах України у кінці XV - 60 роках XVI ст. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. - Зб. наукових праць. Київ, 1986.
114. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60 годах XVI века. Київ, 1989.
115. Свідерській Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X - XIII ст. Київ, 1983.
116. Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва, 1994.
117. Сегеда С. П. Антропология: навч. посіб. для студентів гум. спец. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2001. 327с.
118. Седов В. В. Восточные славяне в VI - XIII вв. Москва, 1982.
119. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995.
120. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993.
121. Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). Київ, 1995.
122. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI - XVII ст. Київ, 1991.
123. Сидоренко О. Ф. Українські землі в міжнародній торгівлі (IX - середина XVIII ст.). Київ, 1992.
124. Слово про Ігорів похід. Київ, 1982.
125. Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. істор. журн. 1990. №4. С.5 - 19.
126. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загально історичному контексті // Укр. істор. журн. 1991. № 5. С. 61 - 72.
127. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Київ, 1995.
128. Смолій В. А., Степанков В. С. Переддень Руїни (1657 - 1659) // Київська Старовина. 1993. № 80. С.2-18.
129. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.
130. Станко В. Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. Киев : Наукова думка, 1982. 176 с.
131. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. (доба первіснообщинного ладу). Київ, 1974.
132. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. істор. журн. 1991. № 9, 11.
133. Степанков В. С. Особливості антифеодальної війни на Україні в роки Визвольної війни (1648-1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Київ, 1989. Вип.15.
134. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. НАН Украины, Ин-т археологии. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. 463 с.
135. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.

136. Сухарев Ю. В. Балканские походы Святослава (в 10 в.) // Военно-исторический журнал. 2000. № 8.
137. Телегин Д. Неолитические могильники мариупольского типа. Киев : Наукова думка, 1991. 96 с.
138. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. Київ : Перун, 1996. 496 с.
139. Терпиловский Р. В. Склавини и Анты (раннеисторические славяне). Николаев, 1997.
140. Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії // Укр. істор. журн. 1996. № 2.
141. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность,, идеология. Київ, 1992.
142. Толочко П. П. Древний Киев. Київ, 1983.
143. Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996.
144. Толочко П. П. Літопис Київської Русі. Київ, 1994.
145. Трепавло В. Татари на Русі. Москва, 1966.
146. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. Ленинград, 1982.
147. Українська література XVII ст. Київ, 1987.
148. Українська література XIV - XVI ст. Київ, 1988.
149. Українська народність: нариси соціально-економічної та етно-політичної історії. Київ, 1990.
150. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. Київ, 1995.
151. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки на Україні. Київ, 1994. Кн. 1-2.
152. Ульяновський В. І. Лжедмитрій і Україна (політичні аспекти) // Україна і Польща в період феодалізму. Київ, 1991. С. 73-86.
153. Феномен української культури: методологія, засади осмислення. Київ, 1996.
154. Філософія Відродження на Україні. Антологія. Київ, 1991.
155. Флоря Б. М. Східні патріархи і західно руська церква // Укр. істор. журн. 1996. № 1.
156. Фроянов Н. Я. Киевская Русь. Ленинград, 1988.
157. Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569 - 1596) // Укр. істор. журн. 1996. № 4.
158. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Київ, 1989.
159. Чабай В. П. Средний палеолит Крыма. Киев : Шлях, 2004. 324 с.
160. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. Київ, 1992.
161. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. Київ, 1992.
162. Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод: маловідомі і незнані сторінки // Укр. істор. журн. 1997. № 1.

163. Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського. Київ, 1987.
164. Шабульдо Ф. М. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // Укр. істор. журн. 1984. № 6.
165. Шевченко Н. В. Білорусько-литовська держава: новітні підходи сучасної білоруської історіографії // Укр. істор. журн. 1997. № 2.
166. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства друга половина XV - середина XVII ст. // Укр. істор. журн. 1986. № 11.
167. Щербак В. О. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-30 рр. XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. Київ, 1991. С. 98-105.
168. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 – 1654 рр. Київ, 1989.
169. Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV - першій половині XVII ст. // Укр. істор. журн. 1987. № 2.
170. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Львів, 1990.
171. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. 1993. № 3. С. 77-86.
172. Яковенко Н. М. Нарис з історії України з найдавніших часів до XVIII ст. Київ, 1998.
173. Яковенко Н. М. Українська шляхта XIV - середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
174. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. Київ, 1998.